

A bor az emberi társadalom egyik jellegzetes kísérője, mint alkoholos ital, de úgy is mint egy sajátos kultúra képviselője. Nem csupán a szőlő termesztéséről, a bor készítéséről és fogyasztásáról van szó: a bor kultusza, misztikuma az élet majdnem minden területére behatolt. A joghistória ezek közül az egyik, melynek epizódjairól szólnak a kötet tanulmányai. Hogyan jelenik meg a bor mint a törvényhozás tárgya, a bírósági ítéletek témája, a kereskedelmi szabályozás célpontja? Hogyan segíti a gazdagodást, a polgárrá válást, hogyan támogatja egy táj, egy ország hírnevét? Milyen szerepe van a szakralitásban, hogyan jelenik meg a vallási rituálékban? Hogyan szervezik a termelők a hegyközségeiket, hogyan védik értékes terményüket? Megannyi izgalmas kérdés, amire az olvasó választ találhat e kötetben.

2000 Ft

Szerkesztette

MEZEY BARNA

Bor és jogtörténet

GONDOLAT

JOGTÖRTÉNETI ÉRTEKEZÉSEK 39.

Sorozatszerkesztő
MEZEY BARNA

MEZEY BARNA (szerk.)

Bor és jogtörténet

Gondolat Kiadó • Budapest, 2011

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás
a kiadó előzetes, írásbeli hozzájárulásához van kötve.

© Wilhelm Brauneder, Kajtár István, Karácsony András, Kiss Bernadett,
Mezey Barna, Nagy Janka Teodóra, Pálvölgyi Balázs, Völgyesi Levente, 2011
© Mezey Barna (szerk.), 2011

www.gondolatkiado.hu
gondolatkiado.blog.hu
facebook.com/gondolatkiado
twitter.com/gondolatkiado

A kiadásért felel Bácskai István
Műszaki szerkesztő Pintér László
Tördelő Lipót Éva
Nyomta és kötötte Rolling-Site Nyomda

ISBN 978 963 693 378 4
ISSN 1586-8265

TARTALOM

WILHELM BRAUNEDER	
Bor és jog: a természetstől a fogyasztásig	7
KAJTÁR ISTVÁN	
Hegyközségek bora	16
KARÁCSONY ANDRÁS	
A bor világa	34
KISS BERNADETT	
A somlói szőlészet és borászat jelenlétének korai emlékei	44
MEZEY BARNA	
Bor és törvényhozás a magyar jogtörténetben <i>(Különös tekintettel a borkereskedelem szabályozására)</i>	98
NAGY JANKA TEODÓRA	
Szőlősgazdákból polgárokká válni <i>(Szempontok a szőlő és a bor szerepének vizsgálatához a polgárosodás sajátos modelljének kialakulásában)</i>	116
PÁLVÖLGYI BALÁZS	
Hamisítás és a magyar borok jó híre külföldön. A filoxerától a második bortörvényig	124
VÖLGYESI LEVENTE	
Bor, jog, szakralitás – a bor mint terményjáraadék beszedésének vallási-ideológiai legitimációja és története a feudális Magyarországon	138

Wilhelm Brauner
BOR ÉS JOG:
A TERMESZTÉSTŐL
A FOGYASZTÁSIG

1. Alapok

1775 őszen történt, hogy a Rajna-vidéki szőlősgazdák arra a lovas küldöncre vártak, aki földesuruk, a fuldai püspök parancsát hozza a szüret megkezdéséről. A hírhozó azonban késett, az idő pedig közben rosszra fordult. A szőlősgazdák lassan beletörődtek, hogy az eső a szőlőtermés jelentős részét elveri. Nagy sokára mégiscsak megérkezett a fuldai engedély, és nekifoghattak a szüretelésnek. A szőlő tetemes része addigra persze rothadásnak indult, de mentve a menthetőt, ennek ellenére leszüretelték és présbe tették a teljes termést. Az eredmény végül is egy kiváló bor lett. Így született meg egy lovas késedelme nyomán a kései szüretelésű nedű. Ebben a történetben is megtapasztalható a jog jótékony befolyása a borra: a földesúr hiányzó engedélye késleltette a borszüretet, s a megkezdésére adott kései parancs kétségkívül jelentős hatással volt a bor minőségére.

Az idők folyamán a szürettől a borivásig a teljes eljárás jogilag szabályozottá vált, igaz, némiképp egyenetlen mértékben.¹ A bor úgy a társadalmi, mint a gazdasági életben fontos és egyben sajátos szerepet játszott. Az egyház a liturgiákban vette igénybe, de alkalmazta az orvostudomány is. Mindenekelőtt persze a mindennapok itala és az ün-

¹ Vö. többek között: O. Gönnenwein, Zur Geschichte des Weinbaurechts, in: ZRC (GA), 80 (1963), 157 skk.; Weinbau, in: A. Erlner etc. (Szerk.), *Handwörterbuch zur Deutschen Rechtsgeschichte V*, 1998, 1226 ff; zu Niederösterreich: H. Feigl, Die niederösterreichische Grundherrschaft, 2. kiadás, 1998, 115 ff.

nepségek éke volt. A borművelés speciális mesterséget is életre hívott, mint például a kádármesterséget, de iparosok szakosodtak a szőlőkarók gyártására is, nemkülönben a boroshordókat szállító szekerek készítésére. A borgazdálkodás kialakította saját munkaerőpiacát a mezőgazdaság egyéb ágazatai mellett, melynek alapja speciális képzettséget igénylő szaktudás volt. A borgazdálkodás ráadásul az agrárgazdaság többi területénél tőkeképesebb volt. Már a kisebb szőlőskertek is megfelelő termést hoztak, így kiváló pénzbefektetésnek bizonyultak, úgyszólván „ontották” a jó kamatot. A szőlőtermesztés kifizetőddé vállalkozás volt, mivel a bor iránti kereslet csaknem töretlenül bizonyult. Megérte szőlőt ültetni és bort exportálni. A délosztrák borvidéken, a Bécstől délre fekvő Perchtoldsdorfban² például az 1480-as évben körülbelül 13 500 hektoliter bort szántak exportra,³ Salzburg és Bajorország számos vidékére. Az export visszaesését, sőt rövid szünetelését egyedül 1700 környékén jegyzeték fel, nem kevéssé az egyre gyarapodó vámok következményeképpen.⁴ A bortermés egyszerre szolgált fizetőeszköz gyanánt és díjmértékként. Mégpedig mustban számítva, mivel ez a borral szemben könnyebben volt tárolható. A díjakat mustban ott állapították meg, ahol a termés hozam nem csökkent, mivel így pénzingadozástól független általános értéként kerülhettek rögzítésre.⁵ A bor egyébként különleges értéke miatt egy sajátos adóeszközzé is vált.⁶

A fent említettek okán fejlődtek ki sajátos jogi formák és egyfajta speciális jogi védelem is a borgazdálkodással kapcsolatban.

² S. Petrin, *Geschichte des Marktes Perchtoldsdorf I*, 1983, 79 skk o.; G. Ostrawsky, *Geschichte des Marktes Perchtoldsdorf II*, 1983, 86 skk.

³ S. Petrin – E. Witzmann, *Perchtoldsdorfs Weinbau in Vergangenheit und Gegenwart*, in: Museum Perchtoldsdorf (szerk.) *Marktgemeinde Perchtoldsdorf*, 1973, 59, 63. o.

⁴ Ostrawsky, 1983, 88 skk. o.; Feigl, 1998, 122. o.

⁵ Feigl, 1998, 121. o.

⁶ Mischler–J. Ulbrich (szerk.), *Österr. Staatswörterbuch II*, 2. Aufl. 1906, 56 skk.

2. Birtoklás

Különösen kedvező kölcsönformaként lehetett szőlőbirtokhoz jutni, részben ösztönzéseképpen a szőlőművelésre, részben pedig a tőkeszükséglet miatt.⁷ A szokásos kölcsönforma az örökhaszonbérlet volt, melyet a bérbevevő altulajdonosi státusban, osztott tulajdonként gyakorolt. A bérbevevő évente lerőta a bérbeadónak, vagyis a főtulajdonosnak a bért, melyet rendszerint mustban, mustban és pénzben vagy csak pénzben fizetett. Ismert volt még a részbérlet is, amikor is a bérlő a szőlőtermés egy meghatározott részét átengedte a bérbeadónak. Ez a gyakorlatban legtöbbször szabad kölcsön volt, ugyanis a bérleti viszonyhoz nem kötődött személyes függőség. A Sachsenspiegel éppen ezért nevezi az ennek megfelelő birtoklási formát „Lehenrecht-nek”. Az egyébként gyakran „Bergrecht-nek” is nevezett bérlet megfelelt a hasonló szabad városok kölcsönének, a „Burgrecht-nek”, és akárcsak ez, hozzáférhető volt a patríciusok számára, akik a „Bergercht” megszerzését tőkebefektetésként használták. A szőlőskertek magas járadékai miatt kirobbanó jogviták meglehetősen gyakoriak voltak.⁸ A 18. században a Bergrecht részben kamatterhes teljes tulajdonná fejlődött: a szőlőskert jogbirtokosa immáron kizárólag a bérlő lett, a korábbi bérbeadó főtulajdonost illető járadékfizetési kötelezettség fejében, mely valós teherként az ingatlant terhelte.

Az így bérbe vett szőlő nem képezte jogi részét a paraszti udvarnak, sőt ha a szőlőskert bérlője egy uradalom alattvalója volt, a birtok saját jogi útját járta. Ekképpen a szőlőbirtok főtulajdonosa sem kellett, hogy a paraszti udvar tulajdonosa legyen. A fentiekből következően a szőlő bérlője nem tartozott szükségképpen a paraszti réteghez, lehetett akár városi polgár is, aki a szőlőt hozzáértő vincellérekkel gondoztatta.⁹

⁷ Vö. például Feigl, 1998, 116 f.; Petrin, 1983, 74 skk o.; Petrin–Witzmann, 1973, 59. o.; Ostrawsky, 1983, 32 skk.; A. Mell, *Grundriß der Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte des Landes Steiermark*, 1929, 63. o.

⁸ Vö. L. Dörner, *Chronik und naturwissenschaftliche Beschreibung von Perchtoldsdorf I*, 1936, 163 skk.

⁹ Ostrawsky, 1983, 92. o.

Értékkörző tulajdonságuk eredményeképpen a szőlők sokkal inkább váltak jogügyletek tárgyává, mint más vidéki birtokok.¹⁰ A szőlőkre ezért a legtöbbször szigorúbb jogi szabályozás vonatkozott, mint a többi birtokformára. Erősítette a forgalmat az is, hogy kölesönbe nem csak teljes szőlőbirtokot lehetett adni, de szőlőrészeket is. Mivel már a kisebb szőlőbirtokok is jövedelmezőek voltak, a szőlőket (különösen több örökös esetén) gyakran megosztották. Nem véletlenül alakult ki a szőlők öröklésére vonatkozó megosztási tilalom. A szőlők fennmaradását biztosították az egyéb célú felhasználásra vonatkozó tilalmak is. A szőlő művelése esetén már kisebb mulasztás is maga után vonta a bérletviszonyok megszüntését. Összességében azt mondhatjuk, hogy a szőlők kikerültek a vidéki szabályozásból, és közelebb voltak a szabad városi állapotokhoz.

3. Munkaviszonyok

A szőlőművelés a legkülönbözőbb ismereteket és minőségi munkákat igényli.¹¹ A szőlő folyamatos gondozását, gyakori kapálást, a földek lazítását. Szükséges a szőlővesszők ápolása, a szőlőtőkék többszöri metszése, és különös gondosságot igényel maga a szüretelés. Vagyis a bortermelés drága és erősen szakemberfüggő.

Ellentétben egyéb mezőgazdasági munkálatokkal, a szőlő körüli feladatokat csak ritkán végeztették robotmunkásokkal, leginkább béreseket alkalmaztak. Ezek a legtöbb esetben általánbér munkások voltak, akik egy teljes időnyen át alkalmazotti viszonyban álltak. Az újkor¹² végül tartós bérrendszereket hozott magával. Ez a helyzet alkalmanként bérharchoz is vezethetett, miként például az 1597-ben történt, a dél-bécsi borvidékeken kitört, igen heves felkelés.¹³

Magát a munkafolyamatot szigorú rendtartások keretei között kellett végezni. A kapálást, a metszést és szüretelést is pontosan szabályozták.¹⁴

¹⁰ Dörner, 1936, 106, 120, 108. o.

¹¹ Ostrawsky, 1983., 94 skk.; Petrin–Witzmann, 1973, 60 o.

¹² Petrin–Witzmann, 1973, 63. o.

¹³ Petrin–Witzmann, 1973, 63. o.; J. Hagenauer, *850 Jahre Gumpoldskirchen*, 1990, 159 o.

¹⁴ W. Kunkel (szerk.), *Quellen zur Neueren Privatrechtsgeschichte Deutschlands* II/1, 445 o.

Mint láttuk is, a szüret csak felettes hatósági hozzájárulás alapján mehetett végbe, ami kitűnő példa az 1621-es württembergi tartományi rendelkezés,¹⁵ illetve a tanulmányunk elején említett fuldai lovas esete.¹⁶

4. Termesztési szabályozások

A késő középkorban a szántóföldeket gyakran alakították át szőlőskertekké, mivel egyértelműen jobban jövedelmeztek, mint amazok.¹⁷ A haselbachi származású Thomas Ebendorfer, a neves kánonjogász Perchtoldsdorf plébánosaként (és egyben földbirtokosként) maga is ösztönözte az effajta termelésváltásokat a nagyobb jövedelem reményében.¹⁸ A szántóföldek nagymértékű feladása miatt az újkor hajnalán már osztrák földön is tilalmakkal kellett korlátozni a szőlőművelés terjedését, miként azt az 1697-ben publikált *Tractatus de iuribus incorporalibus*¹⁹ című munka is tanúsítja. Tiltották a jó minőségű szántóföldek és a legelők igénybevételeit szőlőtermesztés céljára, szőlőművelést csak rossz minőségű talajon lehetett végezni, sőt a művelési ág megváltoztatásához meghatározott kormányzati engedélyt követeltek meg.²⁰

A termesztési rendtartások a szőlőfajtákra is kitértek. Adókedvezményekkel ösztönözték a jobb minőségű szőlőfajták ültetését, mint példának okáért Würzburgban, ahol 1726-ban jogszabállyal védelmezték a jó frank bort, szemben a „fehér rajnaival” és a „rossz osztrákkal”.²¹

¹⁵ Kunkel 445. o.

¹⁶ Részben még a 19. században: Mischler–Ulbrich 1906, 9. o.

¹⁷ Petrin–Witzmann, 1973, 58. o.

¹⁸ Petrin–Witzmann, 1973, 65. o.

¹⁹ Petrin–Witzmann, 1973, 58. o.

²⁰ Kunkel, II/1, 445 o.

²¹ Kunkel, II/2, 248 o.

5. Előállításra vonatkozó szabályozások

Jogszabályi intézkedések már korán születtek a borhamisítás ellen.²² Az egyik első norma az 1487-es birodalmi borrendtartás volt, melyet azután 1595-ben megújítottak. Idevágó szabályokat tartalmaztak a Birodalom 1548 és 1577 között kibocsátott rendészeti rendtartásai, csak úgy, mint egy sor tartományi törvény.²³ A bor tisztasága mellett²⁴ a fajták egyneműsége is számított, mint a malvázia esetében. Különös gondot fordítottak arra, hogy lehetőleg semmilyen adalékot ne használjanak, legfeljebb egy kis ként engedélyeztek, illetőleg tudomásul vették az üröm „édesborként” való felhasználását. Magától értetődően tilos volt a bor vizezése, a nemesfémekből készült adalékok hozzáadása. A gyártási szabályok megsértése nem csak elkobzást vont maga után, hanem magas bírságokat is.

A borhamisítás egyfajta adóbűncselekménynek is számíthatott, mégpedig ott, ahol az adókat természetben, pontosabban szólva mustban kellett leróni.

6. Az italmérés szabályozása

E kérdéskörbe esnek az 1553-as bajor tartományi rendtartás árszabályozásai.²⁵ Az 1666-os Szász-Gotha tartományi rendtartás²⁶ elvből tiltotta az italmérést a plébániákon, és csak egy csekély „felírást” engedélyezett, azaz halasztott fizetést a bormérésért. Az 1698-as Hohenzollern tartományi rendtartás²⁷ már zárórást állapított meg. Jülich-Bergben 1558-ban²⁸ elrendelték a borkészlet feljegyzését, lényegében regisztrálását és a tervezett italmérések bejelentését is. Perchtoldsdorfban italmérést csak meghatározott polgári házakban, kórházakban és céhlházakban lehetett

²² Borhamisításra: Erler 1998, 1231 ff.

²³ C. Freund, Die Reichspolizeiordnung des 16. Jahrhunderts und das Delikt der Weinverfälschung, in: ZNR 1989, 1 o.

²⁴ A következők különösen az 1487 bzw. 1595 tartományi rendtartások: auch Baden 1495: Kunkel, 155 o.; 1548 und 1577 Birodalmi rendtartások XVI. 61. o.

²⁵ Kunkel, 214. o.

²⁶ Kunkel, 587, 622. o.

²⁷ Kunkel, 728. o.

²⁸ Kunkel, 339 f.

tartani, először II. József császár egy privilégiuma nyomán, egyes termelők által, ámde csakis ezek által eszközölve.²⁹ Gyakran az importot is tiltották, az italmérés során csak a régió terményei voltak felhasználhatók.

7. Borrendtartás

A 1577-es porosz tartományi rendtartás szerint³⁰ a hatóság egyeseket nem csak azzal bízott meg, hogy felügyeljék a bortermelést, hanem azzal is, hogy „gondoskodjanak róla”.

Már a középkorban is keletkeztek persze részletszabályok, akárcsak más olyan területeken, mint a kézműipar, a gondnokság, az erdőszabályozás vagy a bányamunka.³¹ A fejlődés a késő középkorban vett lendületet, mert bár a borgazdálkodást illető helyi előírások bővülő mennyiségben fordultak elő, ezalatt bizonyos különleges „hegyi ügyeket” (törvénylátást) értve, más helyi forrásokkal egybefoglalva legtöbbször jogmagyarázatnak neveztek.³² Perchtoldsdorfban³³ például saját „tilalom- és hegymagyarázatot” is tartottak. Különben a „hegy” szócskán mindig a szőlőhegy, szőlőföld, illetve a szőlőkből származó összeg kifejezést értették. Tartományi szinten a rendtartások gyakran tartalmaztak saját fejezetet „borrendtartás” címmel, mint amiképpen az 1495-ös badeni, vagy a konkrétabb, különösen Ausztriának szóló *Tractatus de iuribus incorporabilibus* 1679-ből („A bányajogról és a borkertészetről”).³⁴ Emellett léteztek önálló borrendtartások is, például a már említett birodalmi borrendtartás 1487-ből. 1527-ben a teljes Alsó-Ausztriára szőlőszüret-korlátozást rendeltek el, melyet 1534-ben a terjedelmes alsóosztrák szőlőkertrendtartás³⁵ követte. Az előbb említett példák mellett szólnak, hogy a részszabályozások

²⁹ Petrin-Witzmann, 1973, 68. o.

³⁰ Kunkel, 400. o.

³¹ W. Branner, Frühneuzeitliche Gesetzgebung: Einzelaktion oder Wahrung einer Gesamtrechtsordnung, in: ders., *Studien* III, 2005, 379 o.

³² Vö. például a nagyszámú ilyen típusú szabályzatot az Osztrák Tudományos Akadémia szerkesztésében megjelent „*Österreichischen Weistümer*” tartalomjegyzékét.

³³ Uo.

³⁴ Kunkel, 155; hasonlóképpen J. v. Müsle (Hg.), *Tractatus de iuribus incorporabilibus*, 1807, XL.

³⁵ Hagenauer, 1990, 157 o.; hasonlóképpen III.

olykor teljes tartományokra vonatkoztak, mások az egész birodalomra szőlőn régiók feletti hatállyal rendelkeztek. De már helyi szinten is korán megmutatkozott a jogegységesítés. Így Bécstől délre néhány szomszédos borvidék, Gumpoldskirchen, Pfaffstätten és Traiskirchen 1450-től egy-egyes borjoggal rendelkezett.³⁶ A „Stájer hegykönyvecske” 1543-as életbe lépésével a teljes Steiermark tartományban egységes borrendtartás volt érvényben.³⁷

8. Borgazdaságok igazgatása

Az 1487-es birodalmi borrendtartás rendelkezése szerint a borgazdaságoknak saját hivatalokat kellett fenntartaniuk. Városokban és vidéken is külön tisztviselők álltak az uraságok rendelkezésére, akik mint a borkereskedelemben és a bortermelésben tevékenykedő hivatalos személyek speciális esküt tettek a rájuk irányadó előírások megtartására.³⁸ Jülich-Bergben a városoknak külön „Kuiemeistert” kellett kiállítaniuk; a borraktárhoz hozzáférni csak a saját bormesterük közreműködésével lehetett.³⁹ Mindig léteztek saját szervek a szőlőgazdálkodás felülvizsgálására, mint ahogyan a szőlősők felügyeletére is, kiváltképp szüret idején. A szőlősők eme „öreiből” alakult ki, és a mai napig létezik Perchtoldsdorfban az „örök bevonulásának” szokása, mely a szőlőszüreti hálaadási ünnep részét képezi.⁴⁰

³⁶ G. Winter, *Niederösterreichische Waistümer* I, 1886, 521 o.

³⁷ Mell, 1929, 408 o.; uő, *Das Steierische Weinbergrecht*, 1928.

³⁸ Kunkel, II/1, 445. o.

³⁹ Kunkel, II/1, 339. 9. o.

⁴⁰ Petrin, 1983, 81; H. Stephan, Weinlese und Hütereinzug in Perchtoldsdorf, in: *Perchtoldsdorfer Heimatbuch*, 1958, 340 o.; miként Gumpoldskirchenben: *Hagenauer*, 1990, 175. o.

9. A szőlőhegy mint szabályozási terület

A fent említett részleges jogi rendelkezések és a külön szervek létesítése a borgazdaság számára arra figyelmeztetnek, hogy külön jogi szabályozási terület egzisztált immáron az általános helyi uradalmak mellett.⁴¹ A szabályban e szabályozási terület (jogi körzet) világos módon jelenik meg, a meghatározott ingatlan, a szőlőskert megjelölésével.⁴² Ezen belül az általános mezőgazdasági szabályoktól eltérő saját „dőlőalkotmány” érvényesült. Míg minden egyes három-, illetve négyszántós gazdaság vetésforgót alkalmazott, addig a szőlőskert sajátossága folyamatosan fennmaradt. A szőlőhegyeket nem érintette a vadászati jog, sőt részben sajátos menedékjelleggel rendelkeztek (Asylbezirk). A „szőlőhegy” mint sajátosan szabályozott jogterület saját „hegyjoggal”, saját bírósággal rendelkezett, speciális formájával a „hegyközségnek” való alávetettségnek. A hegyközség semmiképpen sem azonos a községgel mint helyi szervezeti egységgel, de nem hasonlítható az uradalmak bírói közösségeihez sem. Többnyire a szőlőskertek tulajdonosai alkották, és gyakran több helyi községet és uradalmat fogtak át.

10. Összegzés

A szőlőhegyek részleges jogi szabályozása, a megjelölt saját szabályozási terület, a saját szervezet saját jogi rendje és községtípusa emlékeztet a hasonló bányászati területre vagy a kereskedői státus szabályozásához. Így összefoglalható a Goethe-idézet variációjával, záró utalásként: „A bor egy sajátos nedv”, éppen mint a történelmi jogi rendben.

(fordította Necz Dániel)

⁴¹ Mell, 1929, 64, 408; Feigl, 1998, 119. o.

⁴² Petrin–Witzmann, 1973, 65.

Kajtár István

HEGYKÖZSÉGEK BORA

1. A hazai hegyközségek jogtörténete évszázadokkal mérhető. Ezen túl sok szempontból vizsgálható. Kiindulhatunk a történeti-etnográfiai fogalommeghatározásból: „Társadalom-néprajzi értelemben a szőlőhegy birtokosainak, bérlőinek s közvetve a szőlőműveseknek is az olyan, általában hatósági jogkör nélküli, de önkormányzati jelleggel és meghatározott szervezettel bíró intézménye, amely a szőlőműveléssel kapcsolatos érdekvédelmet célozta meg, és a hegytörvények alapján működött a 16–19. században, hegy nép. A nemes, polgár, jobbágy és zsellér rangú birtokosok közös intézménye”,¹ a jogi szabályozás (a hegyjogi szabályok alakjában) még a 14–15. századba nyúlik vissza, a szokásjog jelentős szerepet játszik a hegy életében. Ezzel a szőlő- és borgazdasági és egyben rurális önkormányzattal összefüggésben több szaktudományág vizsgálódik, így különösen az általános (és regionális) történettudomány, az agrártörténet, a néprajz, a jogtörténet eredményei számottevők.² Amikor a joghis-

¹ *Magyar Néprajzi Lexikon* II. k. Budapest, 1979. 518–519. o. (a továbbiakban MNL). Így a „hegység”, „hegybéli hegység” a topográfiai jellege esetén inkább olyan jogi fogalom, ahol a hegytörvények vagy „hegyi artikulusok” érvényesülnek, de a terület gyeppel is szeparálható. Lichtnecker András: *A balatonfüredi-csopakai borvidék története*. Veszprém, 1990. 164. o.

² A modern polgári korszakban tételes közigazgatási intézményként tárgyal: Vásárhelyi Zoltán: *A hegyközségek közigazgatása*. Közigazgatási Könyvtár IV. évfolyam, I. szám, 1902., *Földművelésügyi közigazgatás*. Budapest, 1944., Waldbott Kelemen: *Szőlő- és borgazdaság*. In: *A korszerű község útja 17. A mai magyar földművelésügyi*

tóriai vizsgálódás a magyar bortörténet szereplői közül a hegyközségek borára fókuszálódik, tudatában kell lenni, hogy ez csak a hegyközségek történeti vizsgálatának több szempontjával összevetve történhet.

Az természetesen megjegyezendő, hogy a hegyközségek mellett a tradicionális korszakban jelen volt a jobbágytelekhez kötődve a silányabb bort adó kertszőlő, az allodiális szőlő, a városok, a kolostorok szőlőbirtoka is. A földesúr majorsági gazdaságában, a saját tulajdonába tartozó szőlőhegyen a művelés szervezeti egysége volt a borgazdaság (a présházak, pincék, vincellérház és a földesúri kocsmá). Végősoron ez az üzemelegység lényegesen kisebb volt a gyakorta hegyközséggé formálódó dézsma-szőlőkhöz képest.³

2. A tradicionális hegyközségek bora is differenciált szempontok alapján vizsgálható. Lehet a mezsgye elhelyezés és szőlővetel illetve, szerepelhet mint az áldomás tárgya, jól ismert ezen kívül a részegség következményekkel járó előidézőjeként. Rendészeti jellegű, hogy tilos volt a bor szállítása ünnepen, vasárnap. A bor minőségvédelme eleinte

igazgatás. Budapest, 1944. 369–383. o. A történészek az autonómiák történeti jelenségeibe illesztve az utóbbi években összehasonlító elemzésekkel tárgyalják: *Autonómiák Magyarországon 1848–2000. I–III. Szerk.: Gergely Jenő*, Budapest, 2005. I./73–76, 160–162, III./1711–1718, 2149–2161. o., kiváló áttekintésbe illesztve említhetjük: *Esktók János – Fehér György – Gunst Péter – Varga Zsuzsanna: Agrárvilág Magyarországon 1848–2002*. Budapest, 2003. A borgazdasági ágazatra összpontosít Feyér Piroska: *Szőlő- és borgazdaságunk történetének alapjai*. Budapest, 1970, Ambrus Lajos – Csomai Zsigmond – Somlósi Lajos: *A magyar bor útja*. A kezdetektől napjainkig. Szombathely, 2003. A néprajzi anyag kiterjedt: példaként hozható fel Égető Melinda: *Szőlőhegyi szabályzatok és hegyközségi törvények a 17–19. századból. Szőlőhegyek történetének forrásai. I. 2., javított kiadás*. Budapest, 2001. és Égető Melinda: *Vagyon szép szőlőhegyünk... Történeti-néprajzi elemzések közép- és nyugat-dunántúli magyar nyelvű hegytörvények körében 1629–1846*. Budapest, 2004. Jogtörténeti megközelítést alkalmaz Csizmadia Andor: *A falusi közösségek szervezete és működése Magyarországon 1848 és 1944 között*. In: *Tanulmányok a falusi közösségekről*. Pécs, 1977. A Pécsi Tudományegyetem jogtörténeti tanszékének kiadványai. 2. 42–44. o. és legutóbb Mezey Barna: *Bor és törvényhozás a magyar jogtörténetben* (Különös tekintettel a horkereskedelem szabályozására) in: *Vásárok világa III. Honismereti Egyesület Kiskönyvtára 4. Szekszárd*, 2008. 35–72. o. és Kajtár István: *Hegyközségek jogtörténeti szemmel*. (Egy tradicionális agrárszervezet máig tartó fejlődési ivéről) In: *Vásárok világa III. Honismereti Egyesületi Kiskönyvtár 4. Szekszárd*, 2008. 123–141. o.

³ MNL I. 92. o.

alapvetően a bordézsma meghamisítása kapcsán jelenik meg.⁴ Mindezek az előírások a hegyközségek szabályozásában tradicionális nyelvezettel olvashatók.

„1629.

ha valamelli igyenetlen emberek között megye követ vet föl az Hegi mester, Esküttieivel, minden Megye kötüül három Pint bor jar.”

1701.

„valaki a' hegien sitkozodik ata teremteti hamis lelkü akar reszegr koraban akar jozan koraban a' hegiseghnek mikor törveni lesznek akor az hegisegh előtt ki voniatasék es harminczat Capianak raita ha magat megh akarja váltani három forént az legien az heliseghbeli szent egihaz szüksegere.”

1753.

„Ha valaki Szőlőt vészen tartozik az felrül 1. for aro bort áldamásro adnyi, melynek meg adására egyik egyik személy tartozik dr 50. Pecséllő bor is az Két felrül egy pint bor, az írő Deáknak, és tartozanak dr. 12.”

1753.

„Valaki Borát a' Hegy Vám Szedés előtt vízzel, alma vagy kórtvél lével öszve keveri, és Hegy Vámban vagy Désmában ollyant ád, Ugy szintén ha valaki illy kevert Bort tiszta gyanánt el ád, vagy más Hegyre viszi, 12. foréntban az Uraság részére, melynek négy foréntya a Helységé lé-szen, meg büntetessék, azon kívül mind az Uraságnak jó Bort az Hegy Vámban adni, mind a' cevő ember Kára eránt meg eligitteni Kénszerit-essék.”

1762.

„Hogy ha valaki Szőlőt ád el, tartozik bizonyos Személyek előtt hegy Mester uram házánál bé vallás Pénz egy forént, Ki Kiáltó bor, egy Pint bor, hegy mesternek tartoznak, Két részrül nyolcz pénzel, Notáriusnak Tizenkét Pénzel, Eskütteknek Tizenkét Pénzel, ugy mindazon által, hogy Szomszédit meg Kinálván először a Szőlővel, ha penig az el adó fél, minék előtte meg bé nem vallotta az Szőlőt, az alkut meg bänná, más képpen föl ne bonthassa, hanem hegy mester házához vigyen négy forentot; ha pe-

nig helség Pöcséti alatt, Szőlő örökségrül levelet akar venni, tartozik az hegy mesternek 1. forental.”

1762.

„Ha valamely helségbéli Ember mulatván Hegy mester Úr házánál, az borral meg elégedvén Szállására nem megyen, hanem ott alkalmatlankodván, poház borokat döntőget, vagy is az bort Ki hánya, büntetése egy forént.”

1804.

„Hogy ha valamely ember Vasárnapokon, vagy más Jeles Innepeken Szöllejében menvén, ottan dolgozna vagy Bort szekerére von, 's vontat, 1 forint büntetése, aki pedig Gyümölcs fájára felhág, s azt megrázza vagy Diófáját megveri büntetése 30 Xr.”

A hegyi életnek volt szakrális aspektusa is. A Hegyet és borát a tradicionális korszakban gyakran a szentek oltalmába ajánlották.⁵ A Lendva-vidéken, Hosszúfaluban a vízkeresztkor megszentelt vízből minden hordóba öntöttek egy keveset, nehogy megromoljon a bor minősége. Őrangyalok vasárnapján a búcsú alkalmával a mise után a gazdák meghívják pincéjükbe azokat a rokonokat, barátokat, akiknek nincs a hegyen szőlője. Márton napján (november 11.), amikor a hagyomány szerint a nevezett szent a mustot borrá változtatja, a szőlősgazdák kimentek a hegyre, a boroshordókat feltöltötték, majd ledugaszolták. Szokás volt János napján (december 27.) a borszentelés, amelynek során a templomban megszentelt borból a pincékbe is visznek, majd minden hordóba öntenek egy keveset.⁶

A dézsmabor minőségvédelmén túlmutató, unikális jellegű, a termőhely egészségét védő rendelkezés a 18. század közepéről, a Somló-hegyről való, gróf Zichy Károly által kiadott szőlőtörvényeiben található: „A Somlai Szőlő Hegynek termése nem tsak az egész országnak, hanem a szom-

⁵ A szőlőhegyi védőszentek között sorakozik Orbán, Donát, Márton, Vencel, Vince, Olajbafőtt János, Miklós János. Kápolnáikhoz búcsú kapcsolódik, szobraik feszületek mellett jelennek meg. MNL 5. 93–94. o. Vajkai Aurél: *Cserszegtomaj*. Budapest, 1939. munkája (15–16. o.) alapján valószínűsíthető, hogy a szőlővel és borral kapcsolatos szakrális szokások mögött archaikus gyökerek húzódnak meg.

⁶ Mód László: Szőlőhegyi innepek, szokások, hiedelmek. In: *Borok és korok* (1999) 261–269. o. A szerző ugyanakkor megjegyzi, hogy a szentelmények alkalmazása jóformán csak a 60–80 éves korosztályhoz köthető.

⁴ Lásd Égető 2001. 72, 101, 119, 196, 121, 196, 168, 93. o. Figyelemre méltó a bor mennyiségének (és minőségének) alapul szolgáló szőlőművelési szabályoknál a hegy életét szabályozó írott joganyag mellett az íratlan szokás szerepe! Égető 2004. 122. o.

széd Tartományokban is híres lévén illendő és szükséges, hogy ezen Hegy Termésének bötse fön tartassék.”⁷ A tradicionális hegybéli normaanyag ritka esetben egészült ki borminőség-védő országos törvénnyel, mint az 1723. évi CXVIII. tc. a kiváló borok meghamisításának meggátolásáról: „Igazságos (nehogy némelyek magán csalárdsága miatt a közönség szenvedje), hogy azokat, a kik a kiváló borokat bármi módon meghamisítják, vagy azokat silányabb szőlőkből helyettesítik s ezek neve alatt elárúsítják, s így a vevőket megesalják s a közkereskedést megakadályozzák, az illető megyék hatóságai azonnal s tetteleg összes boraiknak elvesztésével büntessék.” Ehhez hozzátehetjük, hogy az exportált hazai bor útja ugyancsak változatosan alakult történelmünk során.⁸ Megállapíthatjuk, hogy a magyar bor csak a 15–16. században tett szert európai ismertségre. A borkereskedelmet törvényi szinten a 15–17. században folyamatosan szabályozták. A bor ára magas jövedelmet biztosított, ezért a minőségvédelem mellett konfliktusokat is kezelni kellett. A termelők és a kereskedők közé ékelődtek az ügynökök (cenzárok), az üzleti gyakorlatban együttműködésük nem volt zavartalan, a „borfeljavítás” nem volt ismeretlen. Az európai események (például a független Lengyelország lekerülése a térképről) hatása a borértékesítésben is megmutatkozott.⁹

4. A 19. század utolsó harmadát a szőlőbirtokok pusztulása (phylloxera) és az újjászületés jellemzi (1894: XII. tc.). A szőlőpusztító gyökértetű a francia szőlőskertekben 1863-ban bukkant fel, hazánkban 1875-ben Pancsován észlelték először, és 20 év alatt végigpusztította az összes szőlőterületünk 2/3-át, a kötött talajra telepített szőlők esetében ez az érték még nagyobb volt. A védekezési kísérletek sikertelensége után a végső megoldást a rezisztens amerikai alanyfajták meghonosítása eredményezte. A rekonstrukció állami program lett: adómentességgel (1891: I. tc.), állami támogatással (1896: V. tc.), a szőlődézsma maradékának eltörlésé-

⁷ A rendelkezés bevezető részét súlyos szankció kilátásba helyezése követi. Égető 2004. 44. o.

⁸ MNL I. 330–332. o., Lichtnecker (1990) 229–255. o. Kállay István: *A városi önkormányzat hatásköre Magyarországon 1686–1848*. Budapest, 1989. 138–141. o., Nemes Lajos: *Eger város „hegyrendészete” a XVIII. században*. Különnyomat az Egri Dobó István Vármúzeum Agria XXIII. kötetéből 1987. 507–521. o. A borexport stagnálásával a 18. végén a lengyel államiság összeomlásában az egri hegyrendészet megrendül, és kezd visszafejlődni 519. o.

⁹ Mezey 2007. 37, 43, 46, 57, 69. o.

vel. Ugyanakkor a szőlészet-borászat hazai rendszerében új strukturális elemeként intézményesült az 1894: XII. tc.-ben, a hegyközségek intézményesítésének legnagyobb szorgalmazója Miklós Gyula volt (1832–1894).¹⁰ A kidolgozott hegyközségi jogi rend azonban meghatározó mértékben agrárgazdasági rendészeti volt, a hegyközségek megteremtése fakultatív, a fókuszban a „hegy nép” kölcsönös viszonyai voltak. Nem volt kötelező jellegű az intézkedés „az okszerű szőlőművelés és szüretelés, s a szőlők jövedelmezőségének fokozás érdekében szükséges vagy kívánatos közös gazdálkodási és kezelési szervezkedést illetően. Az értékesítés (szőlő, bor) fejlesztésének a jogszabályban rögzített egyhangúság jelentős korlátokat szabott.

A központi szabályozás bizonyos értelemben a tradicionális viszonyokat konzerválta,¹¹ mivel a hegyközség létesítése fakultatív volt,¹² döntően a filoxéra pusztítása után a régi szőlészeti-borvidéki régiók újjászületé-

¹⁰ Élete igen gazdag volt, honvédtiszt 1848–49-ben. A szőlőművelés, a borászat valódi apostola volt, a phylloxera-vész által elpusztított szőlők helyreállításának legfáradhatatlanabb bajnoka, mintagazda, szakíró országos kormánybiztos. Szinyeyi József: *Magyar írók élete és munkái VIII*. Budapest, 1902. 1323–1325. o.

¹¹ A Duna–Tisza közén veti össze az ott modernizálódó szőlőművelés másik típusát a tradicionális hegyközségek felújításával Balogh I.: *A paraszti gazdálkodás és termelési technika*. In: *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914*. I. k. Szerk.: Szabó István, Budapest, 1965. 370. o.

¹² Erre utal Vásárhelyi 1902. adatsora: „A szorosabb értelemben vett Magyarországon 53 vármegye 5770 községében foglalkoznak szőlőtermeléssel. Ezzel szemben az 1900. év végéig 40 vármegye területén 583 községben alakult 702 hegyközség. Ezenkívül 9 törvényhatósági joggal felruházott városban alakult 10 hegyközség. Az összes hegyközségek száma tehát 712. Ez elég szép szám, de viszonyítva a szőlőműveléssel foglalkozó községek számához azt találjuk, hogy még csak valamivel több, mint tíz százalékában a szőlőműveléssel foglalkozó községeknek alakult hegyközség, e tekintetben tehát még sok kívánni való van hátra.

Örvendetes jelenség azonban, hogy az ország elsőrangú borvidékein alakult a legtöbb helyközség. Így az Érmelléket magában foglaló Biharmegyében 52 és Szilágy-megyében 28 községben 41 hegyközség; a balatonmelléki és badacsonyi borvidéken: Somogy vármegye 98 községében 120 hegyközség, Zala vármegye 166 községében 196 hegyközség, Veszprém megyében 7 hegyközség; az eger-visontai borvidéken: Heves vármegye 13 községében 21 hegyközség, Borsod vármegye 21 községében 22 hegyközség; a neszmélyi borvidéken: Komárommegyében 15 hegyközség, Fejér vármegye 32 községében 44 hegyközség; az erdély-küküllőmenti borvidéken: Kis-Küküllő vármegyében 7 hegyközség; a ménesmagyarádi borvidéken: Arad vármegye 16 községében 17 hegyközség; a beregszász-nagyszőlősi borvidéken: Bereg vármegye 11 községében 12 hegyközség stb.

sét szolgálta. A rendészeti karakteren túlmutató intézkedések végeredményben jelentős önszabályozást biztosítottak a hegyközségeknek, akik azonban rendtartásaikban csak esetenként tettek rendelkezéseket a bor minősége irányában.¹³ Ez a hegyközségi rendtartásokban néha és sajátosságosan jelentkezett. Rendelkezéseik között csak esetenként jelentkezett a borminőség-védelem. Ilyen még az 1894-es szabályozás előtti rendelkezés: „tartozik mindenki szőlőjét jól megmunkáltatni, hogy ez által az ipart előmozdítva a saját maga hasznáival a hegy becsét emelje”.¹⁴ „A hegybirtokosok kötelesek szőlőföldjeiket jól munkáltatni... a természetet semmiféle mesterkéltségűvel el nem rontani, hanem arra törekedni, hogy minél jobb bort állíthassanak elő, mi által a saját hasznuk mellett a hegybecsét fogják emelni.”¹⁵ Ez a vonulat egészen a 20. század első harmadában tart.¹⁶ Megfogalmazásában a borhamisítás¹⁷ szankcionálásában jelentkezik, illetve az alábbi szövegezésben: „Köteles minden tag... a gyöngyösi csemegezőlő és borok jóhírnevére felügyelni, a műbor készítésére és elárúsítására vonatkozó törvények megtartását ellenőrizni s szigorú végrehajtását szorgalmazni.”¹⁸

Ezen adatokból kitűnik, hogy azon vidékek szőlősgazdái tanúsítottak legnagyobb hajlandóságot hegyközségek alakítása iránt, a hol a szőlőművelés a lakosságnak egyik fő keresetforrását képezte a filloxera pusztításai előtt, sőt a hol a felújítás előrehaladásával jórészt manap is az. S hogy a hegyközségi intézmény e vidékek szőlőművelőinél bevált, azt mutatja az is, hogy alig számbavehető azon hegyközségek száma, amelyek megalakulásuk után feloszlani kívántak, vagy a törvényben kikötött 3 évi fennállás után tényleg fel is oszlottak volna. Ezen esetek is jórészt a hegyközségek vezetőinek indolenciájára vezethetők vissza; viszont a fenti kedvező eredményt jórészt annak tulajdoníthatjuk.” 6. o.

¹³ Jellegzetes viszont, hogy a magyar kir. közigazgatási bíróságról szóló 1896. XXVI. tc. több esetben lehetővé teszi a bíróság előtti eljárást a hegyközség működését érintő ügyekben.

¹⁴ Mender szőlőhegy 1892.

¹⁵ „Istvánhegy”, Sárbogárd, 1891.

¹⁶ Erre példák: Polgárdi 1904, gyöngyösi kertmegi 1901, gyöngyösi „Alsó saárhegyi 1897.

¹⁷ Mindenképpen emlékeztetni kell arra, hogy a hegyközségek produktumának (bor) több szabályozási csatornája volt. Egyre nagyobb jelentőséget nyertek a bortörvények: 1893: XXIII., 1908: XLVII., 1924: IX., 1929: X. és az 1936: V. tc. a végrehajtási rendelkezésekkel együtt.

¹⁸ A „hegy becsé” kategória nemzedékek során volt érték.

4. A polgári korszakban hegyközségek borának is egyre fontosabb szabályozói lettek a bortörvények. Ezek kiadására számos esetben került sor, felléptek a borhamisítás ellen, és ezzel is a későbbiekben növelni kívánták a magyar bor (exportképes) minőségét.¹⁹

5. A magyar bor a miniszteriális igazgatásban is kiemelt helyet kapott. 1912-ben²⁰ a Magyar királyi földművelési minisztérium VIII. főosztályán belül az 1. ügyosztály foglalkozott a szőlészettel, a 2. ügyosztály pedig a borászattal. Utóbbi ügyköre a következő volt: borkezelési és borértékesítési ügyek, pinceegyletek, pincekezelési és borértékesítési szövetkezetek, országos központi mintapince, a külfölddel való borforgalomra vonatkozó kérdések; a borhamisításnak és hamisított bor forgalomba hozatalának tilalmazásáról szóló 1908. évi XLVII. tc. végrehajtása; a felsőbb szőlő- és borgazdasági tanfolyam; a budafoki pincemesteri tanfolyam; az állami és segélyezett vincellér iskolák ügyei; a phyloxera által elpusztított szőlők felújításának előmozdításáról szóló 1896: V. tc. végrehajtása. A központi igazgatás kiterjedt dekoncentrált szervekkel és közegekkel egészült ki, amelyek érintették a (hegyközségi) szőlő- és borgazdálkodást.²¹

6. A magyar bortermelés, így a hegyközség szőlősgazdájának termése, bekapcsolódott a 20. század elején a magyar nemzetgazdaság vérkeringésébe. A csúcson hivatkozhatunk a Magyar Borbizományosok és Bortügyönkök Országos Egyesületére, a Magyar Borkereskedők Egyesületére, illetve a Magyarországi bortermelők és borkereskedők orszá-

¹⁹ Kiváló összefoglalás Szilágyi János Ede: Az európai integrációt megelőző magyar borjog története. In: *Publicationes Universitatis Miskolcensis Sectio Juridica et Politica*. Tomus XXVI/1. 2008. 197–225. o. A hivatkozott törvények: 1893. évi XXIII. tc. az 1908. évi XLVII. tc. az 1924. évi IX. tc. a nemzetközi megállapodásra hivatkozó 1929. évi X. tc., végül az 1959-ig hatályban lévő 1936. évi V. tc.

²⁰ *Magyarország Tiszti Cím- és névtára* XXXI. évfolyam 1912. Budapest, 1912. 332, 335, 362–363. o.

²¹ Ilyenek voltak a M. kir. felsőbb szőlő- és borgazdasági tanfolyam, a M. kir. pincemesteri tanfolyam, 8 vincellériskola, a szőlészeti és borászati felügyelők (23 kerületben), a székesfővárosi állami szőlőtelep, a Paulis-baraczkai állami szőlőtelep, a mrakóniavölgyi szőlővesztég intézet, a M. kir. központi szőlészeti kísérleti állomás és ampelológiai intézet. Jelentős szerep jutott az Országos phyloxera-bizottságnak, a Borvizsgáló szakértő bizottságoknak (2) és a Szőlőfelújítási kölesönöket engedélyező bizottságnak. Ezek a szervek a helyközségek adminisztratív keretét jelentették.

gos szövetségére, és végső példaként a „bor” tőzsdei szokásaira.²² A borvidékeken (tehát a terepen!) működött például az „Egri szőlőművelési részvénytársaság”, a gyöngyösi „Visontai szőlőtelep-részvénytársaság”, a Gyöngyösvisontai bortermelők szövetsége min részvénytársaság”, a „Mátrahegyljai szőlőtelep-részvénytársaság”, a „Visontai és Mátrahegyljai szőlőtelepek borértékesítő részvénytársaság”. Utalhatunk a „Heves-Cslúnyi szőlőtelep részvénytársaságra”, a „Kecskeméti bortermelők első pinczeszövetkezet mint részvénytársaságra, a kiskunhalasi „Bortermelő részvénytársaságra”, a „Kisvárdavidéki szőlőgazdasági részvénytársaságra”, a sátoraljaújhelyi „Bodrogszerdahelyi immunis homok-szőlőtelepre, mint részvénytársaságra” a szegedi „Magyar szőlőtelepítési részvénytársaságra”, Szereden a „Pannonia” bortermelő és borértékesítő részvénytársaságra, és nem utolsósorban a „Tokaji bortermelők társaság részvénytársaságra”, amelynek berlini, dortmundi, bécsi, párizsi, New York-i, londoni, prágai, oroszországi képviselője és lerakata volt.²³

7. A civil szféra és a borgazdaság a dualizmus idején többszörösen kapcsolódott egymáshoz. Az összefoglaló statisztika thj. és rt. városokban regisztrálja 1908-ban azoknak jelentékenyebb egyesületeknek sorát, amelyek kötődnek a magyar szőlőtermesztéshez és a borhoz.²⁴ Pozsony: Pozsonyi szőlőművesek egyesülete (alapítva 1861), 330 tag; Sopron: Soproni szőlőbirtokosok egyesülete (1896), 782 fő; Versecz: Bortermelők dalegylete (1883), 376 fő; Újvidék: Bortermelők egyesülete (1896), 302 fő; Szentgyörgy: Szentgyörgyi bortermelők egyesülete (1896), 122 fő; Kismarton: Szőlészeti egylet (1900), 120 tag; Kőszeg: Bortermelők szövetsége (1894), 375 tag.²⁵

8. A két világháború között a szőlő- és borgazdaság területén kiterjedt állami szabályozás jellemző, s ez a hegyközségek működését és borukat

²² Magyar törvények. Grill-féle kiadás. Hiteltörvények. Budapest, 1907. Tőzsdei szokások. Bor, 23. §, 1003–1005. o.

²³ Mihók-féle magyar Compass 1909/10. II. rész, Budapest, 1910. 320–343. o.

²⁴ A magyar városok statisztikai évkönyve. I. évfolyam. Szerk.: Thirring Gusztáv, Budapest, 1912. 527–536. o.

²⁵ A civil szféra még nagyobb lehetett, erre utal Feyér (1970) 185–186. o. például a Fehértemplomi Bortermelő Egyesület, az Aradhegyljai Szőlőgazdák Egylete, az Érmihályfalvi Homoki Szőlőgazdák Egylete esetében.

is érintette. Ennek első megjelenése az 1929-es hegyközségi törvénnyel történt. Ekkor a hegyközségek figyelmét a borgazdaságra terelte a központi szabályozás, ugyanakkor azonban a minta hegyközségi rendtartás a helyi szabályozást messzemenően uniformizálta, egyúttal a hegyközségi törvény azokba beépítette a borgazdálkodás alapelemeit. Az alábbi minta instruktív, végigvezet a szőlőgazdálkodás borból végződő menetén.

A m. kir. földművelésügyi miniszternek a m. kir. belügyminiszterrel egyetértőleg kiadott 1929. évi 3.600/II. számú rendelete, a hegyközségeknek és a vármegyei hegyközségi tanácsoknak, a szőlőgazdálkodásról és a hegyközségekről szóló 1929: XVII. törvénycikk vonatkozó rendelkezései alapján leendő megalakításáról, amelyet témánk szempontjából kivonatosan ismertetünk:

Melléklet a 3.600/1929. II. F.M. számú rendeletehez. Hegyközségi rendtartás minta.

1. § ..... szőlőbirtokos összessége ..... hegyközség neve alatt, szőlő- és borgazdasági érdekeinek képviselőjére és azok előmozdítására, hegyközséget alkot, amely a szőlőgazdálkodásról és a hegyközségekről szóló 1929: XVII. törvénycikk rendelkezései szerint érdekkörébe tartozó ügyekben önkormányzati hatáskörben maga intézkedik.

24. § A választmány hatáskörébe tartozik:

8. a szőlő- és gyümölcsstermelés fajtisztaságát veszélyeztető fajtafeleségek telepítésének és a hegyközség területén való forgalomba hozatalának eltiltása,

17. a szüret kezdeti időpontjának megállapítása, s kivételes és indokolt esetekben egyes tagoknak a korábbi szüretelés megengedése,

25. § A hegyközségi elnök, mint hegyközségi elöljáró, hatáskörébe tartozik:

13. az 1929: XVII. törvénycikk 10. §-a értelmében a hegyközség területéről származó borokra elszállítás előtt a hegybíróval egyetemben származási bizonyítványokat kiadni.

28. § A hegybíró feladata:

4. a hegyközség statisztikai adatait összeállítani, s vezetni a hegyközségi szőlőörzskönyvet,

6. a hegyközség területén levő, valamint az ugyanazon politikai község határában levő, de a hegyközség kötelekébe nem tartozó szőlőgazdaságok

területén levő pincéket és borrhaktárakat az 1929: XVII. tc. 12. § szerint ellenőrizni.

13. a hegyközség területén történő telepítéseket az 1929: XVII. t.c. 1. §-a értelmében ellenőrzi.

30. § A hegybíró köteles a helyszínén ellenőrizni azt, hogy az új telepítések, vagy a pótlások által szaporított szőlőfajták megfelelnek-e a vonatkozó miniszteri rendeletekben szaporításra engedélyezett szőlőfajtáknak.

42. § A törzskönyvet, amely a hegyközség területén levő egyes szőlőbirtokokat bortermelésre való alkalmasság szempontjából nyilvántartja, a hegyközségi előjáróság vezeti a választmány ellenőrzése mellett.

43. § A hegyközségi tagok jogosultak:

11. a hegyközség területén fekvő szőlőjükben termelt borokra, vagy eladó szőlővessző-termékeikre a hegyközségi törvény 10. §-a értelmében származási bizonyítvány kiadását igényelni.

48. § A hegyközség előjárósága és rendőrsége felügyelni tartozik arra, hogy a szőlőgazdálkodásról és hegyközségekről szóló 1929: XVII. törvény cikk 54. és 55. §-aiban, valamint a mezőgazdaságról és mezőrendőrségről szóló 1894: XII. törvény cikk 93., 94. és 95. §-ainak a hegyrendészetre is vonatkozó részeiben megállapított kihágások esetei, úgyszintén az előbb említett törvény 57. §-ában megállapított mulasztások esetei nem forognak-e fenn, s azok fennforgása esetén a megfelelő hatósági eljárás megindítása iránt az illetékes közigazgatási hatóságot haladéktalanul megkeresi.

49. § Az előző §-ban említett, és a hegyrendőrség által fokozottan ellenőrzendő hegyrendészeti kihágások és mulasztások esetei a következők:

3. az illető borvidékre nem engedélyezett szőlőfajtáknak telepítése és forgalomba hozatala,

6. a szüretnek a hegyközségi választmány által megállapított szüretelési idő előtt való megkezdése,

7. bornak helyi megnevezésű bortípusként származási bizonyítvány nélkül való forgalomba hozatala, vagy származási bizonyítványok jogosulatlan használata,

12. a 200 kat. hold, vagy ennél nagyobb szőlőbirtokon felsőbb szőlő- és borgazdasági tanfolyamot végzett, az 50 kat. hold, vagy ennél nagyobb szőlőbirtokon szőlészeti és borászati szakiskolát (vincellériskolát) végzett egyén alkalmazásának elmulasztása.

A jogalkotás az 1938: XXXI. törvénycikkkel és a végrehajtásáról intézkedő 85.000/1938. FM sz. rendelet növelte a kötelezően hegyközséggé alakítandó szőlőterületeket, és eljárásuk szakszerűségét igyekezett gyarapítani.²⁶

9. 1944-ben a szőlő- és borgazdálkodás – a hegyközségekre is kiterjedő – rendszerét a polgári korszak lezáró állapotát pillanatfelvételnél több forrás is rögzítette.²⁷ A földművelésügyi közigazgatás szabályozási tárgyköreit vizsgálva egyértelmű, hogy a korábbi hegyrendészeti szabályozási koncepció (hegybíró, hegyközség, hegyközségi tanács, hegyőr) meghaladásával a reguláció a dinamikus termelési folyamatra és annak végtermékeire tevődött át. Ennek demonstrálása tömören összefoglalva a szervezet- és intézményrendszerben jelentkezett: szőlészeti és borászati felügyelő, szőlészeti és borászati szakiskola, illetve tanfolyam, Szőlő- és Borgazdasági Intézet, Szőlő- és Borpropaganda Iroda, szőlő feldolgozása, szőlőfelhajtás korlátai, szőlőkártevők elleni védekezés, szőlőtelepítés korlátai, szőlőtelepítési illeték, szőlőtörzskönyv, szőlővessző termelése, szőlővesszőkkel kereskedés. Ugyanilyen jellegzetes a borral kapcsolatos szabályozási tematika: bor, bor- és gyümölcseszesszűfőzde, bormegjelölési kötelezettség, bor minőségvédelme, borászat, borászati kihágás, borellenőrző bizottság, borértékesítési járulék, borral egyenlő elbánás alá eső termékek, borkezelés, borvalódiság, borvidék, bor házastásban, Borvizsgáló Szakértő Bizottság.

A X. közigazgatási továbbképző tanfolyam előadója (1944)²⁸ már mélyebb elemzést ad: Trianon túltermelési válságot hozott, hiszen a korábbi 1.07%-os szőlőterület kiterjedése 2,34%-ra nőtt. 1935-ös adatok szerint a szőlőbirtokok 1 katasztrális hold alatti részesedése 84,6% az egész szőlő-

²⁶ Ugyanakkor a túltermelést szőlőtelepítési korlátozásokkal igyekezett elkerülni, a minőségjavítást a direkttermő amerikai szőlőfajták kiirtásával is elő kívánta segíteni. A törvény tervszerű propagandát is elrendelt, Országos Szőlő- és Borpropaganda Bizottságot és Szőlő- és Borpropaganda Irodát állítottak fel. *Földművelésügyi Közigazgatás* (1944) 132–142. o.

²⁷ *Földművelésügyi közigazgatás*. Összeállították: Ihring Károly – Pataky Ernő – Zalányi Andor. Budapest, 1944. és *A mai magyar földművelésügyi igazgatás. A korszerű közszolgálat útja* 17. Budapest, 1944, kötetben Waldbott Kelemen: *Szőlő- és borgazdaság* 369–383. o.

²⁸ Waldbott Kelemen: *Szőlő- és borgazdaság*. In: *A korszerű közszolgálat útja* 17. A mai magyar földművelésügyi igazgatás. Budapest, 1944. 369–383. o.

lőállományból: gazdálkodási szempontból előnyös terület csak 1,1%-nyi – az 5 katasztrális hold és 500 katasztrális hold közötti szőlőbirtok. Fontosak a szőlő- és borgazdálkodás intézményei és az érdekképviseleteik, mint a Magyar Királyi Állami Szőlőtelepek, a M. kir. állami pincegazdaság, az általa létesített borházak²⁹ és pinceszövetkezetek, az Országos Szőlő- és Borgazdasági Tanács, az Országos Mezőgazdasági Kamara kebelében a szőlészeti és borászati szakosztály. A társulások szervezetek között kiemelhető a Magyar Szőlősgazdák és Hegyközségek Országos Egyesülete, tanácsadó jellegű a Borvizsgáló Szakértő Bizottság. A korabeli előadó kimutatta, hogy az 1929:17. tc. alapján a szőlőtermelő közösségeknek csak 20%-ban volt kötelező hegyközséget alakítani. 1937-ben megalakult a Magyar Szőlősgazdák Országos Borértékesítő Szövetkezete (a MASZOBOSZ), külön szerveződés volt a Magyar Hegyvidéki Bortermelők Értékesítő Szövetkezete (MEGA). Megemlíti, hogy a direkttermő szőlők kiirtásának 1941. december 31-én a gazdák nem tettek eleget. A jövőben el kell hártani a „noha-veszélyt”, és feltétlenül emelni kell a szőlősgazdák képzettségét a szőlőművelés terén.

10. A pártállam agrárrendszerébe nem illett bele a hegyközség intézménye. Az eddigi szervesen kifejlődött szőlészeti-borászati organizmust már az 1945-ös földreform is érzékenyen érintette. Közel 50 000 kőhektár szőlő került mintegy 100 000 termelő kezébe, ezek nagy része mintaszerűen kezelt, minőségi árubort termesző nagyobb szőlőbirtok volt. Eredmény: a szőlők leromlása.³⁰ Ezt nem tudta már befolyásolni a felhatalmazás alapján kiadott 4.600/1947. M.E. számú rendelet (a hegyközségekről, valamint a szőlő- és gyümölcs gazdálkodásról szóló 1938: XXXI. tc. egyes rendelkezéseinek módosítása, illetőleg kiegészítése tárgyában).³¹ A hegyközségeket a 3300/1949. Korm. rendelet számolta fel, vagyonuk az államkincstárra szállt. Eddigi érdekképviseleti funkcióikat a DÉFOSZ vette át, ugyancsak a DÉFOSZRA szállt a Magyar Szőlősgazdák és Gyümölcs termelők Országos Egyesülete, valamint a Hegyközségek Szövetsége feladatköre is. Nagy jelentőségű volt 1949 végén több mint 700 borke-

²⁹ A borházakat a magyar borok külföldön való propagálására, a borexport fejlesztésére hozták létre. A harmincas évek elején ilyen volt az amszterdami, a berlini, a brüsszeli, a hamburgi, a koppenhágai, a londoni, a varsói, a bécsi és a zürichi.

³⁰ Feyér 1970. 314–316. o.

³¹ A rendelet az 1938-as szabályozást adaptálta a politikai helyzethez.

reskedő államosítása.³² A trösztök időszaka érkezett el a borgazdálkodás és a borkereskedelem szférájában is. A magánszemélyek szőlőjét kötelező beszolgáltatás, megemelt föld-, jövedelem- és boradó, alacsony felvásárlási ár sújtotta. 1945 és 1960 között az ország szőlőterülete 48 000 hektárral csökkent, a szőlőparcella mértékét maximálták, az italliméresi jog is megszorításokkal érvényesült a kistermelő saját boránál.³³

Ugyanakkor a „hegyközség” hagyományos elnevezés az 1958. évi 6. sz. törvényrendeletben ismét megjelent, de minden autonómia nélkül, egyfajta szövetkezetként, amelynek továbbfejlesztését a téesszervezés még ebben a felemás formában sem igényelte.

A borkultúra iránt elkötelezett szerzők a magyar bor mélyrepüléséről írnak ezekben az évtizedekben, a nagyüzemi termelés sokszor tájidegen és igénytelen volt. A háztáji és a kerti szőlő az agrárpolitikában megtűrtnek számított. A Szovjetunió és a KGST nem minőségorientált piaca a magyar borokat mindig biztosan elnyelte.³⁴

11. A rendszerváltozás után a hegyközségek újjászülettek, de korábbi történetükhöz képest náluk jóval átfogóbb borászati rendelkezések kerülnek alkalmazásra. Ez a hangsúlynövekedés a hegyközségekről intézkedő 1994: CII. törvény preambulumból egyértelműen kitűnik.

„Az Országgyűlés a hazai szőlőművelés érdekeinek előmozdítása, a bortermelés színvonalának emelése, termékei piacképességének javítása, valamint a korszerű származás- és minőségvédelem meghonosítása célját szolgáló, s az ebben érdekelték önigazgatásán alapuló szervezetek létrehozása érdekében a következő törvényt alkotja.”

A törvény rendelkezései előbbiek megvalósítására az autonómia-szakigazgatási feladatok kettősségének jegyében építkezett.³⁵ A hegyközsé-

³² Feyér 1970. 352–355. o. *Autonómiák* 2005. III. 1711–1718. o.

³³ Borok és korok. *Bepillantás a bor kultúrtörténetébe*. Szerk.: Benyák Zoltán – Benyák Ferenc. Budapest, 1999. 231. o.

³⁴ Ambrus–Csoma–Somlósi 2003. 117. o.

³⁵ A törvény kiadásának időszertűségét mutatja az egyesületi formában megkezdődött spontán „hegyközségi” szerveződés, például 1992-ben a Szentgyörgy-hegyi Hegyközség Egyesület. Vö.: *Hegyközség szőlészet, borászat. Kézikönyv a hegyközségek megalakításához, működéséhez*. Szerk.: Kovács Gyula. Budapest, 1995.

gi szabályzatok a központi jogszabályok rendelkezéseinek felhasználása mellett autonóm módon is normákat alkottak. Balatonederics Hegyközség 2004-es alapszabálya is ezt tükrözi.³⁶

„2. § A hegyközség célja területén a szőlőműveléssel és bortermeléssel foglalkozó termelők és felvásárlók e tevékenységükhöz kapcsolódó közös érdekeinek előmozdítása, valamint az általuk előállított termékek származás-, minőség és eredetvédelmének meghonosítása és érvényesítése...

3. § A hegyközség feladata:

4. Szolgáltatásokkal és szaktanácsadással segíti tagjai gazdálkodását.³⁷

5. Ellenőrzi tagjainál a szőlő- és borgazdálkodásra vonatkozó szabályok betartását.

III. A hegyközség jogosítványai

4. § 1. A hegyközség a hegyközségi rendtartás keretében meghatározza a célszerű telepítés és művelés, az ültetvények rendje, a szőlőkárosítók elleni egységes növényvédelem, a szüretelés, a feldolgozás, valamint a bor helyi sajátosságoknak megfelelő készítése szabályait, továbbá más, a minőségvédelem szempontjából fontosnak ítélt szakmai követelményeket.

2. A hegyközség – a jogszabályok keretein belül – ... meghatározhatja a telepíthető szőlőfajtákat, továbbá fajtánként az egységnyi területen termelhető szőlő, must és bor mennyiségét, valamint a legalacsonyabb szüretelési mustfokot.

3. Eljár a hatáskörébe utalt közigazgatási ügyekben... a borászati üzemek létesítése és működése engedélyezésében...

VI. A közgyűlés

7. § 2. Kizárólag a közgyűlés hatáskörébe tartozik:

h) a hegyközségi védőár megállapítása a minőség, fajta és feldolgozottági fok szerint.

³⁶ Közli: *Autonómiák Magyarországon* 2005. III. 2149–2161. o. A borgazdálkodással kapcsolatos rendelkezéseket kiemeltük.

³⁷ E szolgáltatások: növényvédelmi szaktanácsadás, borverseny, borkóstoló, borászati bemutató szervezése, szakmai tanácsadás, érdekképviselő ellátása, borértékesítés elősegítése, borszármazási bizonyítvány kiadása, borászati szakmai kirándulások szervezése.

VII. A választmány

4. A származási helyre utaló jelöléssel visszaélő, vagy hamis termékjelölést alkalmazó tagját eltilthatja a településre, vagy termőhelyre utaló származás, megnevezés ill. „különleges minőségű bor”, „minőségi bor”, valamint a „tájbor” minőségjelölés alkalmazásától.

19. §. 1. A tagokat többszörös nyilvántartási kötelezettség terheli. A szőlő vagy bor értékesítése esetén a termékhez származási bizonyítvány kell mellékelnie.

12. A 21. század eleje a hegyközségek és boruk világában is kihívások sorát eredményezte. A Magyar Független Szőlő- és Bortermelők Országos Szövetségének honlapján megjelent dokumentumban³⁸ ez világosan kitűnik:

„Magyar borosgazdák a magyar borról: Állásfoglalás

A magyar bor: sikeres.

15 év alatt újrateremtettük a szőlőbirtokokat, pincéket. Borainkkal új és igényes fogyasztói közönséget gerjesztettünk. Megjelentek a felkészült borszakírók és borfogyasztók. Nemzetközi szakmai elismeréseket kaptunk, hozzájárultunk az ország javuló arculatához. Töretlen fejlődő képességgel mintát mutatunk az országnak kimeríthetetlen termőhelyi, emberi lehetőségeinkről.

A magyar bor: kudarc.

A termelés tekintélyes része szőlőt nem látott hamisítvány, csökkenő export egyre inkább romló minőségben, a belső piacból jelentős állami marketingtámogatással növekvő részt követelő külföldi borok, eltűnő tájalkotó szőlőültetvények Európa legjobb termőhelyein. Európa többi országához mérten példátlanul magas adóteher, hiányzó közös bormarketing, újabb terheket jelentő EU-csatlakozás, ellehetetlenülő szőlőtermelők, lepusztuló, elüresedő falvak jelzik, hogy ez korántsem a bor gondja.”

³⁸ <http://www.vindependent.hu> 2007. szeptember 30-i állapot.

13. A szőlőhegyek borát a borosgazda gondosan ápolja, hogy a megálmódott nedű a hordóba kerüljön. A bor kultúrája azonban az álmok sokszor transzcendens, rejtélyes világára is kiterjed. Ezt tanúsítja a borral kapcsolatos álmok sora.³⁹

„Aszúbort inni veszekedés. Aszúbort eladni: üzérkedés.

Billikom óvatosságra int. *Billikomból* inni: szép időd lesz. *Aranybillikom*: részegség, mely csúful végződik.

Bor Bor ha ízlik, vagy édes: megismerünk valakit, akiért lelkesedünk; ha savanyú: rajongunk valakiért ismeretlenül, a megismerkedés után azonban csalódunk benne. *Bort* inni: jókedv; sok *bort* inni: vállalkozást jelent, mely jól sikerül. *Bort* látni: tolvajlás ér. *Bortól* tántorogni: szégyen. *Borecet*: sanyarú helyzet, borház: remény. *Borházban* időzni és benne *bort* inni: óvakodj barátaidtól. *Borkő*: hamisság, borszag: betegség. *Útonjárónál* *bort* venni: jó esztendőt jelent. *Szent Mihály* napján *borral* álmodni: bajt jelent a pincében. *József* napján: gyenge lesz a szüret. *Iván* napján: rossz gazdálkodást jelent. *Vörösbort* inni: rendkívüli szerencsét mutat. *Telt borospohár*: vágyakozás asszony után. *Üres borospohár*: betegség. *Üvegphárból* *bort* inni: rágalom ér. *Borospince*: kétes társaságot jelent, hol kellemetlenségben lesz részed. *Bor*, amely fejedre folyik: szégyen, *bort* inni: vendéged lesz. *Bor vízze* válik: csalódás. *Víz* *borrá* változik: váratlan nyereség, meglepetés. *De* jelent még hamis eksztázist, lelkesedést is méltatlan ügyért. *Vörösbort*: bánat, *fehérbort*: boldogság.

Borospohár Üresen látni: nem tudunk elmenni egy mulatságra, egy csalódással kevesebb. *Borospoharat* eltörni: valakiben megtaláljuk, amit keresünk.

Borozó *Borozót* látni: meghívás egy mulatságra. Megfordulni benne: legközelebb rólunk beszélnek majd a törzsasztalnál.

Butykos Vidámságot jelent. *Üres butykos*: kár; *telj butykos*: mérgeződés.

Csapszék Gonosz hír, intő álmom: a szesztestvér nem igazán jó barát.

Csárda Szerencsecsárdában mulatni: búbánat.

³⁹ *Bacchus tölt poharat... A szőlő és a bor*. Pannónia könyvek. Szerk.: Szirtes Gábor, Pécs, 1999. 150–153, 162–163. o.

Kehely A kehely az élet edénye, amelynek tartalmától függ a boldogság és az élet. *Kehelyből* inni: béke és boldogság. *Teli kehely*: egészség, áldás.

Koccintás Jó hír. Ajánlatot kapsz.

Kocsmá Kár. *Kocsmárosné*: utazást, pletykát jelent.

Kulacs Kulacsból inni: jókedv. Örömteli utazás.

Pince *Pincét* látni: megtakarításaink lesznek. *Pince*, amely nagy és magas: költözködést jelent. *Szűk és sötét pince*: rossz házasság. *Pincében* rejtőzködni: szerelmi bánat. *Pincében* *bort* kóstolni: múltó betegség. *Pincét* törni: jó cselekedet. *Pince* alsó zónája: az ösztönök tere, az al tudat. *Remény*.

Részeg A részeg gyakran intő álomban jelenik meg, fül- és agyi működési zavarok esetében; az is előfordulhat, hogy egyszeri reakcióként jön létre az álom valami külső zavaró körülmény elhárítására. *Részegnek* lenni: kellemes órák várnak ránk, de nem hagynak mély nyomot bennünk. *Részeg* embereket látni: lelki csalódás. *Részegnek* lenni egy jelmezbálon: ki fognak nevetni. *Részeg* asszony: megsértenek ott, ahol a legkevésbé várnád. *Részeg* ember: kigúnyolnak.

Tokaji bor Jó jegy. Jólét, gazdagság.

Tömlő, boros Gazdag ember ajándéka.

Ürmös Torokfájás.”

Karácsony András A BOR VILÁGA

Ha a borról nem a borász tárgyi-gyakorlati tudásával felvértezve, hanem a borélvező laikus, ám azért ismeretekre is törekvő beállítódásával értekezünk, akkor nem tehetjük meg, hogy ne Hamvas Béla sodró lendületű és egyúttal meditatív borfilozófiájából induljunk ki (lám, a bor mily ellentéteket képes harmonizálni). Ezt még akkor is hangsúlyoznom kell, ha az alábbi eszmefuttatásnak nem célja Hamvas gondolatainak összegzése. Bármiféle ilyen összegzés helyett ajánlatosabb inkább magának a Hamvas-könyvnek az olvasása. Ha már megemlíthető, hogy mi nem célja e tanulmánynak, akkor illendő a céljával is előállni. S ez röviden abban áll: arra tekintettel vesszük szemügyre napjaink – ez alatt az elmúlt másfél évtizedet értve – magyar borvilágát, hogy feltűnt-e olyan összetevője, fontos jellemzője a magyar bornak, ami Hamvas írásában nem jelent meg.

Hamvas Béla közvetlenül a háború befejezte után, 1945 nyarán vetette papírra *A bor filozófiáját*.¹ Ez az év egyébként Európa borvidékein az évszázad egyik legjobb éve volt. Már az értekezés megírásának dátuma jelzi a bor témájának felszabadító hatását. A téma persze összefügg magával az elemzés tárgyával, mármint a borral. Hamvas Béla csodálatos érzékkel találta meg *A bor filozófiájának* megírására a szabadság – utólag visszatekintve joggal mondhatjuk – szinte pillanatnyi idejét. Amikor

már nem volt a pusztító és gyilkos háború, és még nem volt a szintén pusztító és gyilkos diktatúra. E senkiföldjén minden szebbnek nézett ki, így a bor és az ember viszonya is. Noha Hamvas Béla műveltségének gazdagsága és gondolkodásának eredetisége, kreativitása lenyűgöző volt, ám arra ő sem gondolt ekkoriban, hogy a következő évtizedek számára legfeljebb a raktárosi karriert teszik lehetővé, és írásai sem találnak utat az olvasókhöz. De azt még kevésbé láthatta előre, hogy hazánk bora oly mélyre süllyed az új kornak megfelelő Állami Gazdaságok, Borkombinátok „szakértői” irányítása következtében – akik mögött ott állt a múltat eltörölni kívánó politikai akarat –, hogy e helyeken inkább vegyészre volt szükség, semmint pincemesterre. Csak kevesek, és sokszor szélmalom-harcokba kényszerülve gondozták, őrizték a következő generációk számára a borászat tradícióját.

1990-ben viszont nemcsak egy politikai fordulat vette kezdetét Magyarországon, hanem a bor világa is kiszabadult az igénytelenség béklyóiból. Megjegyzendő, hogy a szolgáltatások terén a legelső közbe tartozott a minőségi borok megjelenése. Persze arról sem feledkezhetünk meg, hogy ezek a minőségi borok majd két évtized alatt sem tudtak olyan pozíciót kivívni, hogy a hazai borfogyasztás jelentős hányadát adják. Noha az 1990-es évek „privát” borpancsolási hullámát remélhetőleg magunk mögött tudhatjuk, ám a tömegfogyasztásban évezett borok meghatározó része még mindig alacsony színvonalú. Témánk tehát: a kiváló magyar borok. S ha kézbe vesszünk egy palackot, azonnal feltűnik, hogy e egyszerű borok olyan információval is bírnak, amiről Hamvas – a bor általános jellemzőinek felsorolásakor – nem írt.

Nézzük tehát először azt, hogy Hamvas Béla *A bor filozófiája* című művében a bor milyen meghatározottságait emelte ki. Közbevetőleg feltehetően megemlíthető, hogy Hamvas könyve igencsak imponáló tárháza a borral kapcsolatos különböző természetű bölcs megállapításoknak. Egy a borról értekező szerző szinte kényszerítve érzi magát, hogy Hamvas könyvből összeállított idézetgyűjteménnyel álljon elő. Ezt a kényszert most elhárítom, de azért Hamvastól egy olyan gondolatot felidéznék, mellyel ugyan részletesebb nincs helyem foglalkozni, de mégis fontos megemlíteni, mert a bor fogyasztójának világát jellemzi. Arra a megjegyzésére gondolok, melyben arról ír, hogy a bor lényege közösségben táruul fel, a társas borkortyolgatásban, történjen az egy árnyékos verandán vagy éppen egy kocsmában. „A korcsma civilizációnk egyik legfontosabb in-

¹ Hamvas Béla: *A bor filozófiája*. EDITIO M, Szentendre, é. n.

tézménye, sokkal fontosabb, mint például a parlament. Az egyik helyen a sebeket osztják, a másik helyen gyógyítják.”²

Ám ez nemcsak a borfogyasztásra jellemző, hanem általánosabb értelemben másféle alkoholos italok (például sör, pálinka) fogyasztására is. Legalábbis erről olvashatunk két német társadalomkutató kocsmamonográfiájában is.³ A szerzők, kissé tudományoskodó kifejezéssel élve, a kocsmát kommunikációs centrumként vizsgálják. Ahol barátok és idegenek kerülhetnek egy asztalhoz. Iszogatnak, mesélnek egymásnak, vitakoznak, majd megnyugszanak. Vagy nézzünk egy „modernebb” italt, a koktélt, ami szintén tipikusan társasági fogyasztásban tűnik fel. Mindez persze nem jelenti, hogy ne lennének a maguk világába bezárkózó individuális italozók, ám számukra inkább csak magának az alkoholnak a bódító hangulata fontos, s nem pedig az italok íze, esetleg hatása az éppen fogyasztandó ételre, amiről beszélgethet asztaltársaival, s egy efféle beszélgetés más témák felé is kinyithatja az embert.

A bornak, miként másféle italoknak is, két arca van. Az egyik a bezárkózást erősíti, a másik pedig az érzékenységet, az odafigyelést másokra. Hogy melyik arcát látjuk, ez nem magától a bortól függ, hanem attól, hogy a *borfogyasztó* miért hajt fel egy pohárával. A bor önmagában tehát csak egy médium. S a médium természete: nagyon különböző törekvések számára nyújt kifejeződési lehetőséget. Éppen ezért ha a borról beszélünk, akkor mindig az emberről is, a borhoz kapcsolódó emberi aktivitásról is beszélni kell, melynek íve a borász és a borfogyasztó(k) között feszül.

De térjünk vissza Hamvas könyvéhez! E könyvecske (hiszen egy 100 oldalas műről van szó) első része a bor természetfölöttiségét tárgyalja, a második a borról mint természeti jelenségről szól, a harmadik rész témája pedig a bor „szertartástana”, azaz az embernek a borhoz való viszonya. A következőkben elsősorban a második részben írottakból indulnék ki. Hamvas Béla e helyen egy „borkatalógussal” állt elő, melynek alapvető jellemzője, hogy a szerző a borokat a *termőhelyek* alapján csoportosítja, és emellett néha feltűnnek *szőlőfajták* is, például muskotály, rizling. Nem feledhetjük, hogy a múltban a borokat a termőterület alapján nevezték

² Hamvas i. m. 58.

³ Franz Dröge – Thomas Krämer-Badoni: *Die Kneipe*. Frankfurt a. M., Suhrkamp, 1987.

meg (például tokaji, soproni, szerémségi), s nem pedig fajták alapján, aminek magyarázata egyszerűen az, hogy egy-egy területen sokféle szőlőt termeltek, s a bort gyakorta nem fajták szerint elkülönítve tárolták. Ha volt is a borok között megkülönböztetés, az nem a fajtára, hanem az elkészítés módjára utalt: például Hegyalján már a 16–17. század fordulóján megkülönböztették a színbort, a főbort, az aszút, az ürmöst.⁴

Amikor egy-egy régió bora ismertté vált, az nemcsak hírnevet és pénzt hozott a termelőknek, hanem azzal is szembe kellett nézniük, hogy más helyek termelői is elkezdtek hasonló nevű borokkal előállni (gondoljunk csak a tokaji esetre). Épp ezért volt jelentős fordulat a bor történelmében, hogy 1900-ban 79 chablis-i bortermelő összeszövetkezett annak elismertetésére, hogy a Chablis néven forgalomba hozott fehérborok közül csak az övék az igazi. Ettől persze még a kaliforniai vagy éppen spanyol termelők a fehérborokat Chablis néven forgalmazták, de az érdeklődő fogyasztó, mivel a címkén olvashatta a származási helyét is a bornak, orientációt kapott, nem volt oly könnyű megtéveszteni.

A régió meghatározása nem egyszerűen csak egy földrajzi terület, hanem a helyhez kapcsolódó szőlőfajták meghatározását is jelentette. A régióon belül a dűlők megjelölésére használt *terroir* fogalma szintén nem csupán földrajzi jelentéssel bírt, hanem a borkészítés során használható eljárásokra is utalt, vagy éppen arra, hogy mennyi a tőkén meghagyott fiirtök maximális száma. Egyébként hazai viszonylatban újfent Tokajjal példálózhatunk, ahol már a 18. század elején kialakult a dűlőbeosztás. Franciaországban az említett törekvések vezettek el a második világháború után az *Institut National des Appellations d'Origine* (INAO) megalakításához, mely szervezet célja oly módon korlátozni a szőlőfajták telepítését, hogy fokról fokra előálljon az a helyzet, amikor már a földrajzi név elegendő az elnevezéshez, hiszen egy meghatározott területen csak egy meghatározott szőlőfajtát termelhetnek. A cél igencsak ambiciózus, tagadhatatlanul tiszta képet ad, s jelentősen megkönnyíti a borfogyasztó orientálását, ám azt is látni kell, hogy a jelenlegi helyzetet befagyaszta útját állja a kísérletezésnek, az újító szándékoknak. Hogy az ismert borszakíró, Hugh Johnstont idézzem: „Az INAO már azért is megbírsághat egy gazdát, ha az akár csak tapogatózó jellegű kísérletezésbe kezd va-

⁴ Papp Miklós: *A tokaji*. Budapest, 1985. Gondolat, 91–94.

lamivel, ami nincs előírva az adott területen. ... Egy limoux-i termelő az 1990-es években telepített néhány tő rizlinget és gewürztraminert, mert biztos volt benne, hogy a helyi dombok hűvös klímájában kiváló, aromás fehérborok készíthetők. Az INAO azonban pénzbírságot szabott ki rá, és utasította a „törvénytörő” tőkék kiirtására.”⁵

Ha beleolvasunk a borokkal foglalkozó szakirodalomba, akkor azt találjuk, hogy a *termőhely* és a *szőlőfajta* mellett a harmadik fontos jellemzője egy bornak az *évszám*.⁶ Nos, Hamvas az évszám kérdésével egyáltalán nem foglalkozott. Íme, megleltünk tehát egy olyan alapvető borjellemzőt, amiről *A bor filozófiája* nem szól. Biztos vagyok benne, hogy Hamvas tisztában volt a jó és a rossz évek (évszámok) különbségét illetően, ám talán azért nem tartotta fontosnak ennek hangsúlyozását, mert akkoriban – a kilencszázharmincas-negyvenes évek magyar borfogyasztójára kell gondolnunk – a hazai bort tipikusan folyóborként itták, és az óbor nem volt néhány évnél sokkal idősebb. Noha Magyarország több borvidékkel rendelkezett, és ezek klimatikusan is különböztek, magyarán a jó évszámok borvidékenként különbözhetek, ám ez az információ-tömeg, mármint a jobb és rosszabb évek ismerete elért a rövid távú emlékezetben, és ennek alapján a borfogyasztó, főként egy Hamvas-féle művelt borfogyasztó megfelelően orientálódhatott, nem volt szükség erre kiemelten felhívni a figyelmet. Az évszám egy hosszabb távú emlékezet részeként alapvetően a palackos borok fogyasztói számára bír jelentőséggel. S a világ borszakértői igen csak számon tartják a jobb évszámokat. Igazán fontossá akkor vált az évszám mint információ, amikortól a bor a *világgazdaság* fontos termékévé vált. Más szóval: amikor megjelent tömegfogyasztóként a középosztály. És ez az ezerkilencszázhatvanas-hetvenes évekre tehető. A korábbi időszakot nagyjából pontosan leírja Goethe megállapítása: *a gazdagok jó bort akarnak inni, a szegények pedig sokat*. A középosztály

⁵ Lásd Hugh Johnson: *A bor története*. 231–245. Az idézet a 244. oldalon található.

⁶ Csak néhány könyvre utalnék: *Borok Könyve* (szerk. Hajós Gyöngyi). Budapest, Kossuth Kiadó, é. n. Hugh Johnson: *A bor története*. Ford.: Káldos Zsolt. Sós-kuty György. Budapest, 2005. Park Könyvkiadó, Ambrus Lajos – Csoma Zsigmond – Somlósi Lajos: *A magyar bor útja*. Szombathely, 2003. BKL Kiadó.

mint tömegfogyasztó színre lépése azonban új helyzetet teremtett. Nemcsak a helyi borokat akarták inni a középosztálybeli fogyasztók, hanem inkább a „világ borait”, s mindezt igen csak nagy mennyiségben fogyasztották. No nem azért, mert megrögzött iszásokok lettek volna, hanem egyszerűen azon okból, hogy a középosztályba tartozók létszáma nagyságrendekkel meghaladta a korábban „gazdagként” leírtakat. Röviden: a középosztály számára jó borra és nagy mennyiségben volt szükség.

A világ boraira való kitekintés egyúttal orientációt is kívánt, mivel e tekintetben semmire nem ment a lokalitáshoz kötődő emlékezettel a középosztálybeli borfogyasztó. Megjelentek a szaklapok s bennük a különböző értékelések, pontozási rangsorok, majd idővel a speciális rádió- és televízióműsorok, melyek az orientáló ismereteket közvetítették. Ezekben az orientációkban persze sohasem könnyű eligazodni. Nemcsak azért, mert a borok értékelése nem nélkülözheti a szubjektivitást, s így különböző, ám nem ritkán hasonlóképp meggyőző értékelésekkel találkozhatunk, hanem mert e szakkritikák közege a tömegmédiá. S a tömegmédiával kapcsolatban a különböző irányú tapasztalatok alapján okkal merül fel a kétség. Vajon egy értékelés mögött az adott tárgyra, azaz konkrétan a bor világára vonatkozó személyes meggyőződés rejlik, avagy csupán egy ügyes reklámfogás áldozata az olvasó?

A személyes meggyőződést vállaló, ám egyúttal tárgyi pontosságra törekvő borkritika megjelenése George Saintsbury-höz köthető. Az eredetileg irodalomkritikával foglalkozó Saintsbury 1920-tól kezdte el publikálni borral foglalkozó esszéit. Nagyon hamar társra lelt a Franciaországból Angliába áttelepült André Louis Simonban, aki bortörténelmi munkáival már korábban ismertséget szerzett a szakmai körökben, de fontosnak tartotta a szélesebb publikum orientációját is. Simon minden újdonságra fogékony volt. Észak-Amerika mellett Chilébe, Ausztráliába, Új-Zélandra is ellátogatott, hogy tudósítson a borvilág újdonságairól. Több mint száz kötetre rúgó életműve a 20. századi borkultúra egyik alappillére.

A borkritikákban közvetített ismeret nem elméleti tudás, hanem gyakorlati, azaz értelme abban áll, ha alkalmazható. És alkalmazni az átlag borfogyasztó csak akkor tudja, ha maga a borospalack feltünteti az adott bor alapvető jellemzőit. Csak így találkozhat a fogyasztó tudása a megfelelő nedűvel. És mit látunk egy borospalackon? A szőlő termőhelyét, a fajtamegjelölést vagy (többnyire) egy fantáziánévet (ami cuvée-re utal),

és az évjáratot. Mindezek már kellőképp orientálják az előzetes ismeretekkel felvértezett tömegfogyasztót.

Az évjárat kérdését vizsgálva messze jutottunk a Hamvas által dicseért bortól, de e kitérő eredményét annyiban rögzíthetjük, hogy a borospalack fontos információkat tartalmaz a fogyasztó számára. És itt feltehetünk egy újabb kérdést: magyar vagy külföldi borospalackról van szó? Amiben látványosan eltérnek a hazai minőségi borok palackjai a külföldi társaikétól, az az, hogy a hazai minőségi borok palackjain tipikusan nagybetűkkel olvasható a bortermelő, a borász neve, míg efféle megoldással a külföldi palackokon nem nagyon találkozhatunk. Ott a márkanév nem a borász, hanem a vállalkozás (például Chianti) neve. És ezzel elérkeztem ahhoz a ponthoz, mely egyértelműen másként fest, mint Hamvas korában. Hamvas értekezésében ugyanis egyetlen bortermelő nevét sem olvashatjuk, ugyanakkor a hazai bor elmúlt másfél évtizedes diadalútjának leglátványosabb jellemzője: a borászok ismertté válása.

A magyar borfogyasztó, legalábbis a haza borok vonatkozásában, elsősorban a borász neve alapján orientálódik, ami többnyire a bor származási helyére is utal a tájékozott fogyasztó számára. Tőlünk nyugatabbra még a jól tájékozott középosztálybeli borfogyasztó sem ismeri a kedvelt borait előállító borgazdaságok borászait. Ez legfeljebb a szakírókról mondható el.

Miért vált mégis dominánssá a haza piacon a bortermelő neve mint a borospalack egyik legfontosabb információja? Erre adhatunk egy rövid választ: *egyszerűen a borász és a bortermelő vállalkozás neve ugyanaz.* És adhatunk egy hosszabbat is. Erre az utóbbira tennék kísérletet az alábbiakban.

A kommunizmus évtizedei alatt a hagyomány ugyan őrizte a nagyszerű borvidékek nevét (Tokaj, Badacsony, Villány, Szekszárd), ám amikor a borospalackból, aminek címkéjén e vidékek nevét olvashattuk, kirántottuk a nem ritkán műanyagból préselt dugót, az elénk táruló nedű jobbára csak alkoholfokával, nem pedig íz- és illatvilágával melengette lelkünket. Mivel a keserű tapasztalat miatt a jó hírű borvidék neve önmagában nem adott különösebb minőségi garanciát, a kilencszáznyolcvanas-kilencvenes évek fordulójától a borpiacon megjelenő vállalkozások számára a különbözőség és persze a minőség hangsúlyozására kézenfekvően adódott, hogy a borász a saját nevét tüntesse fel, ami aztán – siker esetén – mint

védjegy funkcionált. Egyébként hasonló címkék már a 19. század második felétől megjelentek hazánkban.⁷

A borászok nevével fémjelzett palackok megjelenése a piaci törekvéseket fejezte ki. Úgy tűnik, hogy a 20. század végi magyar bortermelőre, legalábbis a jobbakra, már nem illik Szekfű Gyula igenesak kritikus megállapítása. Szekfű 1922-ben publikálta *A magyar bortermelő lelki alkata* című tanulmányát, melyben a magyar bortermelőről lesújtó véleményt fogalmazott meg.⁸ Szekfű szerint ugyanis a magyar bortermelő a kemény munkával megtermelt borral nem akar nyereszkedni, a bortermelést valójában nem tekinti gazdasági vállalkozásnak. S így nem foglalkozik a közízléssel, nem akar tanulni, változtatni, újítani. Elbizakodottságában saját borát a legjobbnak tartja, nem eladni, hanem inkább elfogyasztani akarja. Szekfű tanulmányában „előttünk áll a századforduló átlagos magyar bortermelőjének a lelki típusa, mondhatnánk kvintesszenciája, a legendás ősmagyar lovas, a puszták végtelenségében egyedül, testvér-telenül magára hagyatva, bízva csak a saját jószerencséjében, mely évszázadokon át annyiszor megcsalta ugyan, de amelyben mégsem szűnt meg bízni azon egyszerű okból, hogy illúziók nélkül nem szeret élni, és tehetsége sincsen a lelki nyugalomát veszélyeztető, ravaszul nyereszkedő termeléshez és kalmárkodáshoz”.⁹

Ha betérünk egy borszaküzletbe, és vetünk egy pillantást a finomabb borok árára, akkor nem mondhatjuk, hogy még mindig kísért minket a Szekfű által kritizált bortermelői alkat. Úgy tűnik, korunk borásza már nem veti el a gazdasági szemléletet.

De lépünk túl a piaci viselkedés taglalásán. Vizsgáljuk meg, hogy lehet-e valami más oka is annak, hogy a borász neve ott szerepel a palackon. Úgy vélem: igen. Sőt! Ha eljárszunk a gondolattal, hogy miként írta

⁷ Hegyalján például Lippóczy Norbert vagy Constantin Ottó, lásd Papp Miklós: *A tokaji*. Id. k. 168–176.

⁸ Újabb kiadás: Szekfű Gyula: *A magyar bortermelő lelki alkata*. Budapest, 2002. Mondus. Kupa László a kötethez írt Utószóban részletesen elemzi Szekfű történetpolitikai gondolatait.

⁹ Lásd Szekfű i. m. 92. o. Hogy mily általánosan jellemzőnek tartotta Szekfű ezt a helyzetet, pontosan érzékelteti az alábbi gondolata: „A gazdag, művelt hegyaljai nemes, aki romlékony borát bátran elküldi az Óperenciás-tengeren túlra is, meg a tabajdi paraszt, aki rossz borkotyvasztó ugyan, de élvezője saját borának, kétségtelenül egylényegű egyének” (Szekfű, i. m. 96. o.).

volna Hamvas 50 évvel később *A bor filozófiáját*, akkor meggyőződés szerint elmélkedett volna a bortermelőről is. Talán valami ilyesfélelről olvashatnánk könyvében.

A bor többlelkű lény. Az egyik lelket a bortermelő adja, a másik pedig a fogyasztó lelkéből társul hozzá. A bortermelő nevét tudjuk, így joggal szerepel a palackon, a fogyasztó neve viszont a mindenkori jövőben rejtőzik. Amikor azt mondjuk, hogy a bornak *lelke* van, akkor azt mondjuk, hogy a bor több, mint alkotó részeinek fizikailag-kémiaiilag leírható összessége. Szorgos kutatók persze vizsgálhatják a cukor, a savak, az alkohol, a glicerin és a szén-dioxid (csak a fontosabb összetevőket említve) arányát. Ám amikor ezt teszik, akkor csupán egy alkotórészekre bontható folyadékot elemeznek. A borból ennél több mutatkozik meg, amikor e nedű a borkóstolóval találkozik. Legyen ez a kóstoló maga a bortermelő, aki borának tökéletesítésén munkálkodik, vagy éppen a borfogyasztó, kinek igénye nem szerényebb, ő is a tökéleteset keresi, ám nem a teremtés, hanem a keresés terhét viseli. A bor ízelelése, amikor egy kecsesen domboruló üveg pohárba töltve színét vizsgáljuk, a poharat finoman mozgatva illatát beszippantjuk, mindig többet ad, mint ami az alkotórészek azonosításának öröme. És tegyük hozzá: ennél mindig is többet keresünk a borban. A bort készíthetjük/ihatjuk azért, hogy az alkoholtól elbóduljunk, ám ennél többet is remélhetünk. A borban van valami spirituális, és itt nem a túlon túl sokat ivó kavargó álomképeire gondolok.

Mit jelent, hogy a bor több, mint részeinek százalékokban megadható összessége? Először is azt, hogy alkotórészei külön-külön nem érzékelhetők. Ezek hatása, nyeljük akár egy kicsinyke kortyot is, mindig összefonódik. Egymást erősítik, vagy éppen gyengítik. Gyakorlott és figyelmes borkóstolók persze elkülöníthetnek az ízelelése során különböző hatásokat (a tannin, a cukor, az alkohol, a savak tolaakodó vagy éppen szolid árnyalatát), ám jól tudják, a figyelem középpontjába állított hatás nem önmagában létezik, hanem a többi háttére előtt bontja ki játékát. Sőt a bor ízelelésekor érzett harmónia nemcsak a borban benne lévő hatásokból táplálkozik, hanem ezzel összeszőződött a helyzet hangulata is. Amikor egy szőlőhegyen a borospince előtti lugasba húzódnak a tűző nap elől, és a kortyok között körbe-körbepillantunk, akkor megérezzük a földben és a napban rejlő erejét a természetnek. Ám ha ugyanezt a bort egy esős nyárvégi délutánon a dolgozószoba meghittségében fogyasztjuk, amikor a munkát rövid időre félbehagyva az utcai ablakon kitekintünk, és az asz-

falton araszoló autókat, az eresz alatt várakozó, vagy éppen esernyő alatt siető gyalogosokat figyeljük, akkor – ebben a melankolikus hangulatban – igenesak másnak találjuk.

Amikor a bor lelkéről beszélünk, akkor arra is gondolunk, hogy a bornak mint élőlénynek életgörbéje van. A bor lelke változó. Nem mindig és nem mindenkinek tárul fel. A születés és a hanyatlás közti idő a borkóstoló számára meglepetésekkel teli változások ideje. A jó évjáratok hanyatlásáról persze keveset tudunk, mivel ezek a palackok többnyire felbontatlanságra ítélve sorakoznak a gyűjtők polcain. Az örökkévalóságna szánt borok már nem is igazán borok, hanem inkább a borkultúra szimbólumai.

Amikor azt mondjuk, hogy a bornak lelke van, akkor persze még többet állítunk, mint csupán azt, hogy a bor élőlény. Hol kereshetjük tehát ezt a lelket? Nem másutt, mint az emberben. Az ember társítja e lelket a borhoz (is) – miként oly sok mindenhez a kultúra világában. A bor nem a saját világát szenvedéllyel és nem ritkán szenvedéssel kifürkészni akaró, teremtő embertől függetlenül létező, az embertől nem érintett „természeti világ” része. Noha a szőlőszemben a bor éréséhez hasonló folyamatok megindulhatnak, de a bor nem a szőlőszembe, hanem hordóba vagy éppen palackba bezárva várja-invitalja fogyasztóját. Amikor a bor lelkét kutatjuk, akkor az emberiség képzeletvilágát kutatjuk.¹⁰ Amikor egy palackon a bortermelő nevét olvassuk, akkor a palackban lévő bor megszemélyesítődik, nemcsak egy finom italt kortyintunk, hanem látjuk-tudjuk, hogy kinek a bora dicsérendő.

E kis Hamvas-imitáció után, zárásként egy igazi idézet: „Minden borban kis angyal lakik, aki, ha az ember a bort megissza, nem hal meg, hanem az emberben lakó megszámlálhatatlanul sok kis tündér és angyal közé kerül: Amikor az ember iszik, az érkező kis géniust a már bent lévő énekszóval és virágosóval fogadják. A tündérke el van bűvölve, és az örömtől majd meggyullad. Az emberben ez az örömláng árad el.”¹¹

¹⁰ A bor és az emberiség kultúrájának viszonyáról lásd. ifj. Zilai János: *Bor és mítosz*. Budapest, 2002. Mezőgazda Kiadó. A bor lelkéről szóló eszmefuttatásban e könyvhöz írt előszómban megfogalmazottakra támaszkodtam.

¹¹ Hamvas, i. m. 40.

Kiss Bernadett

A SOMLÓI SZŐLÉSZET ÉS BORÁSZAT JELENLÉTÉNEK KORAI EMLÉKEI

A Somló hazánk legkisebb, ám egyik leghíresebb borvidéke. Veszprém megyében, a Bakony nyugati lábánál emelkedik a hogy 435 méter magas kúpja, amely a földtörténeti harmadkor bazaltvulkánossága hatására képződött, és a szétmálló bazaltanyag alkotta talaj kitűnő feltételeket kínál a szőlőtermesztéshez. Kiegészítő éghajlatának köszönhetően a vidék a bronzkor óta lakott, a Kr. u. 5–6. századtól pedig urnásírók, kelta sírok és tumulusok csoportja tanúskodik az egykor itt élő népcsoportokról.

A bortermelés azonban, amely a területet gazdaságilag is értékesé tette, a római korban fejlődött ki Marcus Aurelius Probus császár 280-as rendelete hatására, amely a szőlőtelepítés jogát – a Kr. u. 92-es Lex Domitianát eltörölve – az egész birodalomra kiterjesztette, és katonáival is szőlőt telepített. A szőlőkultúra így elterjedt Pannoniában is, bár a leletanyag alapján¹ a Dunántúl pannon-illír lakosainál már a római hódítást megelőzően létezett bizonyos fokú szőlőkultúra. A népvándorlások során a térségbe érkező és itt letelepedő hunok és avarok is bírtak – a rómaiakétól ugyan eltérő – szőlő- és borbogyasztsági szokásokkal. (Priszkosz rétor 448-ban megemlíttette Attila borbogyasztsát, és hasonló jelenlétről számolt be az avarokkal kapcsolatban a Kr. u. 10. századi bizánci

Suidas lexikon is: „... mivel ott a bor kimeríthetetlen mennyiségben állt rendelkezésre”.)²

Mire a honfoglaló magyarok a Nyugat-Dunántúlnak ezt a részét is birtokba vették, már kialakult azoknak a településeknek a többsége, amelyek a somlói bortermelés szempontjából jelentős szerepet játszottak, és játszanak ma is.³ Ez annak köszönhető, hogy az egykori Pannonia egyik római főútvonala, az Aquileiát Aquincummal összekötő út itt húzódott, és a régészeti feltárások a mai Tüskevár és Somlóvásárhely között egy Mogentiana nevű települést is „kimutattak”. Somlóvásárhely neve pedig Arnulf német császár 890-es oklevelében bukkant fel először.⁴ A honfoglaláskor a Lél, Szalók, Salamon és Ákus nemzetség telepedett le a Somló lábánál, és bár még a rómaiak által telepített szőlőket találták itt,⁵ általánosan elfogadott tény (például Égető Melinda és Györfly György bizonyítja), hogy előttük sem volt ismeretlen a szőlőművelés: bor, seprő, ültet, metsz, nyit szavaink a honfoglalás előtt kerültek nyelvünkbe, a Kazár Kaganátussal való együttlés idején.⁶

I. István országszervező tevékenységének köszönhetően a Somló vidéke kiemelkedő jelentőségű területté vált: Györfly György bizonyíthatóan tartja,⁷ hogy az udvari szolgálok telepei közül a „Szőlős” nevet viselő falvakban (így például Somlószőlősön) laktak a *vinitorok*, azaz a szőlőművesek.

Még nagyobb fontosságú az a tény, hogy I. István egyik utolsó monostoralapításaként az itt folyó Torna patak mellett bencés apácamonostort létesített Colostica vagy Skolasztika nevű sánta nőrokona részére,⁸

² Hevesi Attila: Borvidékeink természeti adottsága és hírneve. In: *Rubicon* 2003/1–2. 9–11.

³ Csoma Zsigmond: Bor és borászat a Kárpát-medencében. In: *Rubicon* 2003/1–2. 6–8.

⁴ Kozarits Zoltán: A szép Somló nevezetességei. In: *Somló Baráti Kör Füzetek* 4. sz. Tanúhegy 1989. Somlóvásárhely, 1989. 35–36.

⁵ Hevesi Attila: Szőlő- és borvidékeink történeti földrajza. In: *Borok és korok*. 95–101.

⁶ Bartha Antal: Az ősmagyarok gazdasági élete a sztyeppen. In: *Magyarország története I.* 539. Budapest, 1984. Akadémiai Kiadó.

⁷ Györfly György: *István király és műve*. Budapest, 1983. Gondolat, 439–440.

⁸ Györfly György: A szüvegyházi görög monostor XII. századi birtokösszeírása. In: *MTA társadalmi-történeti tudományok osztályának közleményei* II. 3–4. sz. Budapest, 1952. 325.

¹ Gyulai Ferenc: A Kárpát-medencei szőlő- és borkultúra régészeti-növényzeti emlékei. In: *Borok és korok*. Szerk.: Benyák Zoltán. Budapest, 2002. Hermész Kör 105–107.

amelynek védőszentjévé Szent Lambertet választották. Innen kapta a nevét Apácatorna települése, bár az alapítást megelőzően, a 9. században a salzburgi érsekség Szent Rudbert-egyháza emelkedett a területen.⁹ A zárda javadalmait a korai időktől létező királyi uradalomból részre adományozott – mostani – somlóvásárhelyi és dobai rész terményeiből biztosították; utóbbi részen az apácák vincellérei és királyi udvarnokok a 14. század közepére gazdagon termő szőlőültetvényeket honosítottak meg.

Az Árpád-házi uralkodók alatt már oklevelekben említették Somlószőlős (1266), Doba (1288), Oroszi (1288) és Borszörcsök (1288) településeket is, amelyek fejlődését segítette, hogy IV. Béla 1242-ben az itáliai Moreából hozatott ide furmint szőlővesszőket. A terület védelmét az 1242 után épült királyi vár biztosította,¹⁰ bár sokáig azt tartották, hogy a vár már 1093-ban állt, mivel létezett egy, a tihanyi apátság birtokait és jogviszonyait megerősítő okirat ebből az évből, amely így fogalmazott: „... cuius terminus prope villas easdem ex utraque parte castrum Somlyo”, azonban később kimutatták, hogy ez a dokumentum már 1389–90-ben elkészült.¹¹ Az így védetté váló Somlóvásárhelyen 1325-ben már heti-, 1423-ban pedig országos vásárt tartottak. A 15. század végén a település Veszprém vármegye nyugati, Vásárhely-szék nevű közigazgatási területének a központja és a megye harmadik legnépesebb települése lett (Pápa és Veszprém után).¹² A vásárhelyi bencés (1511-től premontrei) apáca-

⁹ Apácamonostor és szolgálonépei. In: Márkusné Vörös Hajnalka: *Somlóvásárhely*. Budapest, 2000. Száz magyar falu könyvesháza Kht. 31–34.

¹⁰ A vár tulajdonosai meglehetősen gyakran változtak: 1389-ben a Garaiak kapták meg az uralkodótól, 1479-ben ők adják el Mátyás királynak, aki a következő évben Kinizsi Pálnak adományozza, majd 1495-ben Bakócz Tamásé lesz, és 1518-tól unokaöccse, Erdődy Péter viseli gondját az épületnek. A török jelenléte alatt végvárként hasznosították, majd 1555–1679 között a Choron, a Lippai, a Liszthius, a Viczay, a Chernel és a Balassa családok birtokolták. 1707-ben Bottyán János kijavíttatta, de 1711-től már csak két pattantyús szolgál a Sümeg fennhatósága alá helyezett várban. 1735–1945 között az Erdődyek birtokolták. A vár történetéről adatok: Németh József: *Somló*. Devecser, 1938. 21–37.

¹¹ Németh 1938. 29. A latin nyelvű idézet a pápai könyvtár Árpád-kori okmánytárában is megtalálható, és Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája 1301–1457*. História Könyvtár 5. I. Budapest, 1996. 414–415.

¹² Hudi József: A vásárhelyi apácákról. In: *Somló Baráti Kör Füzetek 4. sz.* Tanúhegy, 1989. 67–70.

kolostor pedig – amely a veszprémi püspök és a somlói királyi várnagy joghatósága alá tartozott – az apátnő irányításával 1301-től létező hitelshelyi jogai mellett földesúri jogokat is gyakorolt: robotot, kilencedet, hegyvámot, ajándékot szedett szolgálonépeitől, akik Csósz, Kisszölös, Lovas, Iszkáz, Vásárhely falvaiból szolgáltatták be a járadékokat. Hasonló jogokkal bírt az 1310-ben alapított, és 1783-ig fennálló túskevári pálos rendház is, amelynek vicariatus (helynökség) címe és kiváltsága volt.¹³

A bortermelés szabályozása a 11–16. században

A 10–11. századot követően a Somlón a földesúri birtokok, kolostorok környezetében a szőlőtermesztés növekedése vált jellemzővé. Részben a hegy falvaiban letelepedett bencés és pálos szerzetesek hatására mind fajtabeli, mind területbeli gyarapodás kezdődött. A hegy déli, somlóvásárhelyi oldalán, a legjobb termelési feltételekkel rendelkező középső rész dűlőin – helyi szóhasználattal a „mál”-okon vagy a hegy „veséjén”, illetve az „aranydombon”¹⁴ – királyi és főúri tulajdonú szőlőskertek létesültek a szerzetesrendek ültetvényei mellett.

Történhetett ez azért, mert a 14. századra a gabona, a só és a hal mellett a bor is az erősödő magyar kereskedelem egyik árucikkévé vált. Elsősorban a Magyarországtól északabbra fekvő, ezért bortermelésre kevésbé alkalmas területek (például Lengyelország) felé irányult az exportja, és keresettsége miatt a magyar királyok is ösztönözték a szőlőtelepítést. Az Anjou-korszak küszöbén a somlószőlői határban 1301-ben és 1309-ben már földet és a Somlón szőlőt zálogosítottak el. Kialakult a hegy egyes, jó adottságú részeinek neve is: 1332. április 2-án oklevélben említették a saját névvel bíró úgynevezett Csörze-szőlőterületet,¹⁵ 1418-ban pedig már 80 Ft-ért cserélt gazdát egy szőlőbirtok.¹⁶ A kedvező gazdasági helyzet

¹³ Temesvári János: A pálosok Túskeváron. In: *Somló Baráti Kör Füzetek 4. sz.* 59–66.

¹⁴ Csoma Zsigmond: Nagyhirű gyógyszerünk a Somlai. In: *Somló Baráti Kör Füzetek 4. sz.* 41–45.

¹⁵ Süle Sándor: Földrajzi nevek a Somló hegyen. In: *Somló Baráti Kör Füzetek 2.* 1989. 35–37.

¹⁶ Németh, 1938. 21.

mellett a Somló vidékének politikai súlya is nőtt, hiszen a török térhódításig, az 1540-es évekig a megyegyűléseket, sőt a sedria üléseit is gyakran tartották a somlívásárhelyi szék központjában.

Az ebben az időben jellemző mennyiségi szemléletű bortermelésen kívül az urasági szőlőkben megjelent a minőségi termelésre való törekvés is. Ennek köszönhető az az 1511-ből fennmaradt urbárium, amely a Somlón birtokkal rendelkező apácakolostor részére készült, és amelyben Vásárhely és a környező szőlőművelő falvak – szokásjogon alapuló – rendtartását is írásba foglalták.¹⁷ Az urbárium a helybeli nem nemesekre és a nemesi kedvezményrel nem rendelkezőkre vonatkozott, de nekik figyelemmel kellett lenniük a kifejezetten a szőlőtermelést szabályozó helyi törvényekre is. (Az extraeneust vagy nemesi birtokost csak a helybeli szőlőhegyi törvények kötötték.) Ez a – legkorábbi fennmaradt magyar nyelvű falutörvényeink közé tartozó – dokumentum kimondja, hogy „vidéki szőlőtulajdonos szőlőjét szabadon csak osztatlan atyafiának adhatja el”,¹⁸ egyébként Vásárhely város engedélyét kellett az eladáshoz kieszközölnie. A jobbágyszolgáltatások terén abban az időben szokatlanul méltányos urbárium értelmében az apácák birtokán élő jobbágyok a kolostor földjének használatáért évente két, esetleg három részletben negyven, illetve hatvan pénzt (dénárt) tartoztak fizetni, amelyet minden év szeptember 29-én (Szent Mihály-napkor) és április 24-én (Szent György-napon) szolgáltatott be úrnőiknek. Karácsonykor minden jobbágytelek után egy-egy kappant és két-három kalácsot hoztak a jobbágyok, amely mellé húsvétkor tojást is kellett adniuk. Az így befolyó terménymennyiség jelentős élelmiszertartalékot – esetenként felesleget – jelentett a kolostor lakóinak.

Az urbárium tanúsága szerint a kolostori székhely (Vásárhely) az igazságszolgáltatás helyszínét is jelentette. A monostor népei felett az apáca-fejedelemasszony tiszttartója ítélkezett, a következő módon: emberölésért 4 forint, más megverésért 2 forint 40 pénzt fizetett az elkövető, de ha a bírónak ez utóbbi esetben egyik fél sem tett panaszt, az úriszék

nem foglalkozott az ügyvel („ha a bírónak penigh egy fél sem panaszland, semmi bírságon nem marad”). A mást szidalmazó vagy szitkozódó – ha a sértett panaszt emelt – egy forint bírságot fizetett, és az is, aki az egyház birtokán álló termőfát vágott ki. A kirótt bírságok kétharmada a földesúrnőket, egyharmada a tiszttartót illette.

Az urbárium értelmében a falusi bírók elsősorban a földesúri rendelkezések végrehajtásáért feleltek, adót szedtek, ám a jobbágyok nem tehettek panaszt az ő tudtuk nélkül a földesuraknak, hiszen „ha valaki akármi dologért asszonyának avagy ispányának a bíró hire nélkül panaszlana, legottan egy forint bírságon marad”. De ügyeltek a vádak bizonyítására is, mert elrendelték: „valaki háttul valami dólgot bémond, meg kell bizonyítani, mert minden szónak bizonyásznak kell lenni”. Vásárhely városban az igazságszolgáltatási feladatokat bíróból és tizenkét esküdtből álló tanács látta el, amely – bár a nagyobb ügyekben a tiszttartó döntött – a település lakosságának gazdasági ügyeiben (mint a szőlőeladás is) szabad kezét kapott.

Az ország három részre szakadása miatt figyelemreméltó jelenség az, hogy a Somlón 1563-tól 1566-ig tartó török megszállást – amikor a somlói várat nahijeközpontnak rendelték, amely alá harminc falu tartozott – hamar kiheverte a terület gazdasága: az 1542-ből származó registrum szerint a vásárhelyi apácáknak 85 szőlősgazda fizetett hegyvámot, míg 1570-re ez a szám 121-re emelkedett.¹⁹

A somlói bor országhatárokon átnyúló híre ekkor, a 15–16. század folyamán alapozódott meg. Ekkor alakult ki a Somló négy fő szőlőtermő területe: a déli somlívásárhelyi oldalon termelt a legjobb minőségű bor, a délnyugati, jeni részen 1783-ig a pálosok birtokai helyezkedtek el, a somlószlósi (északi és nyugati) oldalon a tihanyi apátság és a vázsonykői uradalom szőlői voltak, míg a keleti-északkeleti, dobai részen jött létre a hegy első „szőlőtelepe”, az egyházi tulajdonban levő Szentmártonföldre, melynek határai 1212 óta változatlanok. A már említett 1511-es, tömör rendelkezéseket magában foglaló rendtartásnak köszönhetően a hegy leve már Mohács előtt ismertté vált Nyugat-Európában. W. Lazius bécsi katonaeorvos az 1520-as években elragadtatással írt a kitűnő „Schumlauerwein”-ről, amelynek gyógyító hatást is tulajdonítottak.

¹⁹Vass Előd: Források a Székesfehérvári szandzsákság történetéhez 1543–1688. In: *Fejér megyei történeti évkönyv 19*. Székesfehérvár 1989. 69–200.

¹⁷Az urbárium eredetije: MOI. Kincstári osztály: *Acta monialium Posoniensium* F.27.n.5. Átirat: Vaczkó László: *Somlívásárhely ezer éve*. Somlívásárhely, 1996. 205–211. o. Közli Cseresnyés Sándor is.

¹⁸Lukács Pál: *A vásárhelyi apácák története (Közlemények Veszprémvárnegyze múltjából)*. Veszprém, 1923. 31–34. o.

A helyi bortermelők érdekeit védte az az általánosan elterjedt gyakorlat is, hogy minden földesúr vagy földesúri jogokkal bíró közösség – jelen esetben a vásárhelyi apácaközösség – megtilthatta, hogy területére idegen bort hozzanak be, és ott azt kimérjék. Ez a rendelkezés természetesen a mindenkori földesúr gazdasági érdekeit is szolgálta, mivel így a jobbágynak és az esetleges városi polgárokat kényszeríthette az ő borának fogyasztására.

A Somlón is érvényesítették az 1553. évi 12. törvénycikket, amely elrendelte, hogy bort csak úgy árulhatnak „sokadalmakkor”, ha a bírónak egy pint bort visznek kóstolóba, s az ennek alapján megszabja az árát és a mértékét.²⁰ A somlói bortermelők védelme szervesen illeszkedett a királyi Magyarország borászati „politikájába”, mert hazánk számára ekkor új piacok nyíltak Európában, ahol a 16. század elején hatalmas gazdasági visszaesés zajlott.²¹ A gabonahiány és az iparosodás növekedése miatt emelkedő mezőgazdasági termelési költségek problémája mellett 1565–1702 között az úgynevezett „kis jégkorszak” mért súlyos csapást a nyugat-európai borászatra. Viszont Magyarországon a 15–16. század fordulójára elért virágzást nem követte a szőlőkultúra visszaesése, mert sem az európai klímaváltozás, sem a török hódítás nem okozott egyértelmű, országos károkat.²² A királyi Magyarország területén elhelyezkedő Somló pedig szerencsésnek bizonyult olyan szempontból is, hogy a nagy bor-konjunktúra nyújtotta lehetőséget ki tudta használni, mert az itt termelt 25-30 szőlőfajta többsége olyan bort adott, amely megfelelt a kor ízlésének: tízes fehér borokkal tudtak megjelenni a piacon.

A szőlőbirtoklással kapcsolatos szabályok kialakulása a Somlón. A korai hegyközségek jellemzői

A somlói bortermelés tehát ebben az időszakban – a 15–17. században – virágkorát élte. Ehhez azonban hozzájárult az is, hogy a szőlőbirtoknak a történelem során mindenkor sajátos jogi helyzete volt, amely a szőlőművelés munkaigényességéből fakadt. A szőlőt a csak rá jellemző birtokviszonyok, illetve mindaz, ami a feudális körülmények között ezekhez kapcsolódott, erőteljesen elkülönítették az egyéb művelési ágú földektől. A földesúr a jobbágnak szőlőtelepítésre átadott földjét csak abban az esetben vehette vissza, ha az nem teljesítette a földhasználat után járó szolgáltatásokat; egyébként a szőlőbirtokosok szabadon eladhatták, örökíthették és elzálogosíthatták a szőlőt. A 13–14. századtól a szőlőtulajdonos- és birtokos viszonya szinte mentes volt a feudalizmus kori dologi függés elvétől. A Somlón ekkor az az általánosan ismert birtokszerkezet érvényesült, melyben a föld a földesúr tulajdonában volt, aki egy részét saját használatra tartotta majorsággként vagy allodiumként, más részét pedig jobbágyi művelésbe adta robot, terményszolgáltatás és – rendszerint egyházi ünnepek alkalmával adandó – ajándék ellenében.²³ Az átlagosan 20–40 hold területű jobbágytelkeken általában fél-egy hold nagyságú szőlőt műveltek kertszőlőként, ám a jobbágysszőlők nagyobb részét azok a szőlők képviselték, amelyek nem tartoztak a jobbágyi telekállományhoz, és amelyeket a jobbágy a földesúri terheket leróva eladhatott. Persze ilyenkor csak a birtoklás jogát terhelhette meg vagy idegeníthette el, a föld tulajdonjoga a földesúré maradt, és az új birtokos köteles volt teljesíteni a szolgáltatásokat, rendi állapotától függetlenül. Így jutottak a Somlón jobbágyi kötelezettségekkel terhelt földhöz városi polgárok és nemesek is.

A szőlőföld önállósulása lényeges esemény volt, mivel ebből fejlődött ki a későbbi promontorium, a megkülönböztetett jogokat biztosító hegyközségi szervezet elődje. A magyar bortermelés – már ismertetett – 15–16. századi nagy fejlődése következtében jóformán minden nagyobb

²⁰ Mezey Barna: Bor és jog. In: *Rubicon* 2003/1–2. 31.

²¹ Égető Melinda: A Kárpát-medence 16–18. századi borkultúrája. In: *Borok és korok. Hermész kör*, Budapest, 2002. 159–160.

²² N. Kiss István: A szőlőművelés terméshozamainak alakulása a XVII–XVIII. században. In: *Agrártörténeti Szemle* 1968/10. 78–90.

²³ Égető Melinda: *Hegytörvények forrásközléseinek gyűjteménye 1470–1846*. Budapest, 2002. L'Harmattan 48–51.

uradalomnak kialakult a maga „szőlős” faluja.²⁴ A 16. századra a legtöbb szőlő jobbágyok kezén volt, legtöbbször a promontoriumon, a „hegyen”, ahol nemcsak falubeli, de más falvakból való jobbágyok, sőt polgárok és nemesek is műveltek földesúri szőlőket. Az is egyre gyakoribbá vált, hogy a földesúr földje birtokosát mentesítette a földesúri terhek alól, miközben tulajdonjogát a föld felett megőrizte. Ez viszont nem jelentette azt, hogy az egyéb, például a szőlő után a mezővárosok által kivetett adókat nem kellett volna megfizetni. A helyi szokásjog értelmében a Somlón a szőlőtelepítésért cserébe a jobbágyok is kaphattak mentességet a földesúri terhek alól.

Azonban a birtokosok eltérő társadalmi helyzete az egyes személyek számára eleve más viszonyt teremtett a kötelességekhez. A nemes és a polgárt nyilvánvalóan nem kötelezték robot vagy más úrbéri kötelezettség teljesítésére, de mivel a föld nem az ő tulajdona volt, kénytelen volt azt pénzben megváltani, esetleg járadékszerű szolgáltatást teljesíteni. (Ez egyfajta haszonbérletként is értelmezhető.) A somlívásárhelyi oldal szőlőiben pedig a minőségi bor előállítás érdekében kialakult az a gyakorlat, hogy szakértelemmel bíró, fizetett szőlőmunkásokat alkalmaztak, a jobbágyok számára pedig lehetővé tették kötelezettségeik – így a robot – pénzbeli megváltását. Ezért alakult ki a Somlón a 17. század elejére az úgynevezett taksások egységes helyzetű rétege, akik a földesúri szolgáltatások megváltásaként fizetett adó (taksa) fejében használhatták a szőlőt.

A Somlón kibontakozó bortermelés és borkereskedelem, illetve a megváltozott birtokviszonyok ismét szükségessé tették a szőlőműveléssel és bortermeléssel kapcsolatos követelmények jogi keretbe foglalását. Mivel az ország többi bortermelő vidékén is hasonlóan kellett eljárni, országos szinten szabályozták ezt a kérdést, és ezek a szabályok a Somlóra is vonatkoztak.²⁵

A Somlón a 15. századig a várat, illetve a királyi birtokot kötötte a decensus, azaz a király és családja, vagy az őt képviselő megbízottjai elszállásolása és kíséretének ellátása kötelessége. A hegyen pedig – a már ismertett szerzetesrendi birtokok mellett – egyházi birtoktestek is elterültek, és az ezeket összefogó katolikus egyházat az „amit a föld terem, bor vagy

gabona” elv alapján tized illette meg a borból, amely részét képezte a 15. századtól szedett dézsmának is.²⁶ Szedése a megyéspüspök joga volt, de a Somlón 1/16-od része a helyi plébánost illette meg. Fizetése alól ugyanakkor mentességet nyertek a falvak bírái. Az egyházi tizeddel eredetileg azonos mértékű volt a földesúrnak járó terményadó, a kilenced, mivel az után szedték. (Itt kell megemlíteni, hogy a köznyelvi szóhasználatban elsősorban ezt a földesúri járadékot nevezték bor-dezsmának, bár gyakran említik dézsma néven a tizedet is.) A Nagy Lajos-féle kilencedtörvény értelmében a „szőlőbirtokos jobbágyoktól ... borunknak kilencedét (no-na)”²⁷ beszedték, illetve a földbirtokos nemesek is beszedték ezt a „szőlővel bíró jobbágyoktól”, lerovásának határnapja a Somlón augusztus 20. volt. Később azonban a beszedés fordított sorrendje vált szokássá, minek következtében a földesúri bordézmsza a termés egytizedét jelentette, az egyházi tized viszont csak 1/11-ed részét. Ugyanakkor a Somlón az újra művelés alá vont (parlag-) szőlő után 3, az újonnan telepített szőlő termőre fordulása után 7 évig dézsmamentességet élvezett annak telepítője. Ám ha a birtokos nem fizette meg a szőlője után járó bordézsmát, vagy évekig parlagon hagyta a területet, a földesúr jogot formálhatott a jobbágy kibecsültetésére a szőlőbirtokából.

A 16. századra országszerte kialakult, és a Nyugat-Dunántúlon a 19. századig megmaradt a hegyvám (ius montanum, tributum montis seu terragium) fizetésének kötelezettsége. Ezt a szolgáltatást a majorsági jellegű szőlőterület használata után kellett teljesíteni a földesúr részére. A Somlón ezt az adót akónak nevezték, és körülbelül 800 négyszögöl után 5–10 köbölnyi mustot vagy bort jelentett, illetve természetbeni juttatást (úgynevezett munera: kenyér vagy kalács, kappan és zab). Az adófajta a termés évi mennyiségétől független volt, és minden gazdának kötelessége volt beszolgáltatni a hegy tulajdonosának, de a nem helybeliek (extraneusok) pénzben is megválthatták, úgynevezett fertó vagy ferton pénz formájában, melynek fizetési módját és összegét a későbbi hegytörvényekben rögzítették. Kivételt képezett a vásárhelyi rész, ahol viszont kizárólag borban kellett fizetni a hegyvámot a kolostor részére: a vásárhelyi (mezővárosi) lakosok bortermésük kilencedét szolgáltatták be,

²⁴ Laposa József: *Szőlőhegyek a Balaton-felvidéken*. 1988. Mezőgazdasági Kiadó 26.

²⁵ Mezey 2003/1–2. 24–27. o.

²⁶ MOL. *A magyar kamara archívuma*. Regesta decimarium (E159) Vásárhely 1576. évi bordézsmajegyzéke.

²⁷ Mezey 2003/1–2. 26. o.

míg a falvak lakosai, még ha az apácák jobbágysai voltak is, tizenkét vödör (1 vödör = 16 liter) bort fizettek. Így meglehetősen jó bevételre tettek szert, hiszen az 1542-es tiszttartói jegyzék szerint csak a vidékiek hegyvámja 1152 vödör (18 432 liter) bor volt.²⁸ (Bár a 14–15. századi törvények a kilencedet léptették a helyébe, a hegyvám a Somló területén csak 1848–1853-ra szűnt meg az úrbéres földeken, amíg a nagyobb hányadot kitevő, telken kívüli szőlőterületeket meg kellett váltani.)

1405-ben sikertelenül próbálták meg itt is bevezetni a budai súly- és mértékrendszerhez igazodó, egységes bormértékeket, ugyanakkor az a tény, hogy Zsigmond király a magyar kereskedők részére engedélyezte a borra is kiterjedő szabad kereskedelmet, javított a somlói települések gazdasági helyzetén: 1511-ben az ez év július 2-án kelt – a vásárhelyi apácák által kiállított – urbárium töredéke három kápolna meglétéről számolt be a hegyen.²⁹ Az 1567. évi 38. tc., melyben engedélyezték, hogy „borait mindenki a maga fekvő jószágán szabadon mérhesse”,³⁰ szintén lendített a terület borkereskedelmén – a földbirtokosok kocsmáltatási joga mellett –, ugyanakkor a borharmcad fizetéséből származó bevétel a fiscust gyarapította.

Az országos szabályozás mellett a Somlón kiemelkedő szerepet játszottak azok a helyi szokásjogi alapon kialakult szabályok is, amelyek a szőlő művelésével, a szőlőhegyek rendjével voltak kapcsolatosak, és amelyek a 17. századra szőlőrendtartásokként rögzültek.

Az eltérő normákhoz, rendtartásokhoz a szőlőművelés eltérő szervezeti keretei kapcsolódtak, amelyeket a Nyugat-Dunántúlon hegyközségnek neveztek. Itt kell megjegyezni, hogy korunk szakirodalmában a hegyközség kifejezést kettős értelemben használja:³¹ többségük a fogalmat az egy vagy több község határának összefüggő területén a szőlőbirtokosokat összefogó, a hegytörvény által kialakított autonóm szervezetként, önkormányzatként értelmezi, amely választott előljáróságú, és tagjainak érdekvédelmét is ellátja. Vajkai Aurél ugyanakkor a dunántúli szőlőhegyeken

²⁸ Lukcsics 1923. 54–60. o.

²⁹ Németh 1938. 25. o.

³⁰ Mezey 2003/1–2. 29. o.

³¹ Vajkai Aurél: A hegyközségek kialakulásának kérdése. 1958. *Néprajzi Közlemények* 3. 3–4. sz. 59–69. o.

kialakult szőlőtelepüléseket (például Cserszegtomaj, Badaconyotomaj) nevezte hegyközségnek.³²

Az egyes hegyközségek életének szabályozása a Dunántúlon eltérően alakult.³³ A szabályozás kereteit az úgynevezett hegytörvény képezte, amely azon kötelező érvényű normák összességét jelentette, amelyek a falusi és városi szőlőbirtokosok és -művelők szőlőhegyvel kapcsolatos érdekeit, jogait és kötelezéseit rögzítették. Szűkebb értelemben a hegyközségi intézmény működésének alapjául szolgáló szabályok foglalatára volt, amelyekben a birtok- és közjogi tényezők körét a helyi szokásjog szintjén, a hagyomány erejével érvényesítették a 14. század óta (ekkor még „hegyjogi szabályok” néven készültek), mivel a földesúr és a falusi közigazgatás közvetlenül általában nem szólt bele a szőlőhegy rendjébe.

A „hegytörvénynek” több formája létezett: hegyközségi articulusok ott születtek, ahol hegyvámos szőlők formájában a paraszti birtoklás túlsúlyban maradt; ahol a részben taksás-dézmás paraszti szőlő mellett az allodiális kezelésben levő szőlő dominált, ott a földesúr által hatályba léptetett földesúri rendtartást használtak, míg a városok, melyek autonómiával rendelkeztek, hegytörvényekkel, illetve városi statútumokkal szabályozták a bortermelet.

A „hegytörvények” közül egyesek egész tájegységekre kiterjedő érvényűek voltak, míg mások csak egy adott termőhelyen, vagy adott termőhelyen belül is csak annak egy részén voltak érvényesek. Így az 1629-ben hozott – a későbbiekben ismertetésre kerülő – somlói hegyrendelet csak a Somló vásárhelyi oldalára vonatkozott, amíg az, amelyik 1743-ban készült, a nagyszőlősi (somlósőlősi) oldal rendtartása volt, és a Zichy-uradalom hegyszabályának tekinthető.

A szőlőtermelést szabályozó jogszabályok közül országos szinten a legkorábban a földesúri rendtartások és a városi statútumok alakultak ki. A Somlón is kezdetben földesúri rendtartásokat használtak, amelyet a szőlőföld feudális urai (Zichyek, Erdődyek, egyházi birtokosok) bocsátottak ki. Benne mindazokat a kérdéseket szabályozták, amelyek – később – a hegyközségek articulusaiban szerepeltek. A földesúri rendtartás

³² Vajkai Aurél: A paraszti szőlőművelés és bortermelet Veszprém megye déli részén. *Néprajzi Értesítő* 1938. XXX. 172–204. o.

³³ Andrásfalvy Bertalan: Szőlő és bor a Délkelet-Dunántúlon. In: *Rubicon* 2003/1–2. 17–19. o.

által szabályozott közösség ugyanakkor nem rendelkezett önkormányzati szervezettel. Tisztviselőkként a Somlón rendszerint földesúri alkalmazottak, vagy a földesúr alá tartozó község bírása által felügyelt személyek dolgoztak mint hegybíró(k) vagy hegymester(ek), akik így nem a szőlősgazdák által választott, közösséget képviselő előljárók voltak. Az önkormányzattal rendelkező mezővárosok – így Vásárhely – esetében a hegybírák vagy hegymesterek kinevezése a városi tanács feladata volt, és a városi előljárók szabadon alkothatták meg a szőlőhegyekkel kapcsolatos statútumokat. (Ezek a rendelkezések korábban a város életét szabályozó statútumok összességébe tartoztak, az első, külön pontokba szedett városi szőlőhegyi statútumot csak 1641-ben készítették el Mádón.)

A legkésőbb – a 18. század folyamán – a hegyközségi törvények vagy articulusok terjedtek el a szőlőbirtokosok bizonyos autonómiával rendelkező közösségeiben. Ilyenek voltak azok a szabályzatok, amelyekben rögzítik, hogy az illető hegyen a birtokos gazdák összessége közösséget képez, illetve a gazdák e közösségnek kötelezően tagjai. E törvények közös jellemzője, hogy tartalmuk értelmében a közösség évente (újra-) választja saját vezető testületét, amelyben a hegybíró vagy hegymester vezetésével esküdtek vállalnak szerepet. A testületnek évi meghatározott számú gyűlést kellett tartania, ahol a szőlőkkel kapcsolatos minden kérdésben állást foglaltak. A hegyközségi articulusok így akár e testületek működési alapszabályainak is tekinthetők, amelyet a szőlősgazdák állapítottak meg, és a földesúr hagyott jóvá.

A Somlón később általánossá vált hegyközségi rendszer azonban hosszú kialakulási folyamat eredménye volt. Mivel a hegyen a szőlők szabad forgalma miatt szinte bárki bármely falu határában szerezhetett szőlőbirtokot, a birtokosok nagy részére nem vonatkozhatott volna a faluközösség és bírójának döntése. (Korlátozást csupán az jelentett, hogy a földesúrnak jóvá kellett hagynia az új birtokos személyét, illetve a birtok elidegenítésével meg kellett várni a gazdasági év végét.) Szükség volt tehát egy olyan intézményre, amely mind a szőlőbirtokos, mind a szőlőterület ügyeiben illetékességgel rendelkezett – és ez a birtokosok területi közössége, a hegyközség volt. E közösségben minden birtokos tagsága kötelező volt, és a maguk közül választott ügyintéző testület működése nem függött sem a helyi, sem a feudális úri hatóságoktól.

Maga a „hegyközség” kifejezés hosszú ideig mégsem fordult elő a szabályzatokban. A 19. századig a közösséget rendszerint a „hegység, hely-

ség, hegybéli helység”³⁴ megnevezéssel illették – egészen az 1894. évi XII. tv., a hegyközségi törvény meghozataláig. Legkorábban, a 14. századtól,³⁵ a „helység” szó nyert jogi értelmet: elsődleges jelentése „locus competens” volt, azaz jelentette egy hely illetékességét, döntési jogosultságát, illetve magát a döntések hozatalára kijelölt helyet. (Ez a középkori jogi terminus jelentette eredetileg a döntéshozó testület ülésének helyét, illetve a közösséghez tartozás alapját képező szőlőhegyet. Innen terjedt át a megnevezés magára a jogi aktusra, illetve a jogot gyakorló közösségre. Ezért találkozzhatunk gyakran az articulusokban a „helység tartatván”³⁶ kifejezéssel.)

A hegyközség (tulajdonképpen hegybéli helység) feudalizmus kori típusa a 16. században alakult ki, mivel a legkorábbi, a 17. századból fennmaradt, írott articulusok mindegyike utal arra, hogy a „helység” már korábban is létezett, csupán a szabályok újrafogalmazása történt. Ugyanakkor 14. századi oklevelek tanúskodnak arról,³⁷ hogy már ekkorra kialakultak a szőlők birtoklásával kapcsolatos szabályok, a „helység” és választott vezetői (a hegybíró és az esküdtek tanácsa). Annak oka pedig, hogy írott hegytörvények csupán a 17. századtól maradtak ránk, valószínűleg az, hogy az frásbéliség a városokban nagyobb arányban és gyorsabban terjedt el, mint a falvakban és a földesúri birtokokon; illetve az, hogy a második jobbagység 16. századi kialakulásáig nem is volt feltétlenül szükség a hegytörvények frásba foglalására. Számos kutató (Égető M., Csoma Zs.) úgy véli, hogy a hegytörvény a földesúri hatalom megerősödése miatt kötött írásos „kompromisszumnak” tekinthető, amelyet a hegy feudális ura és a szőlőbirtokosok kötöttek, hasonlóan az ekkor kialakult falutörvényekhez.³⁸ A „kompromisszum” sikerességét pedig az bizonyította, hogy a szőlőhegyek bár formálisan betagozódtak egy-egy falu határába, de függetlenek maradtak a falusi igazgatástól, és esetleges lakosaik közösségét is külön kezelte a terület földesura.

³⁴ Égető Melinda: *Szőlőhegyi szabályzatok és hegyközségi törvények a 17–19. századból*. MTA Budapest, 1985. 16–17. o.

³⁵ Égető 1985. 17. o.

³⁶ Szabó István: *A falurendszer kialakulása Magyarországon*. Budapest, 1966. 38–40. o.

³⁷ Belényesi Mária: *Szőlő és gyümölcsstermesztésünk a 14. században*. *Néprajzi Értesítő* 1955. XXXVII. sz. 22–24. o.

³⁸ Égető 1985. 19. o.

A hegyközségi törvénynek minősíthető szabályzatok többsége a Dunántúl középső és nyugati részéről maradt fenn, legalábbis a 18. századi adatok szerint.³⁹ Természetesen a Dunántúlról is ismertek ebből az időből származó földesúri rendtartások, instrukciók is, mint például a Festetichék által a földvári, kákonyai, látóhegyi és unombánomi szőlőhegyek számára kiadott rendtartások.⁴⁰ Megfigyelhető bennük, hogy egy-egy szőlőhegy általában egy „helységet” – a birtokos gazdákat összefogó szervezetet – alkotott, ezért valószínűleg ez az oka annak, hogy az articulusok nagy része szinonimákként használja a hegység és a helység szavakat. Ám ahogy az a Somló esetében is történt, az is megszokott volt, hogy nagy kiterjedésű hegyeken több (2–3) helység is működött.

A somlói hegyközségek működése és hatásköre

A Somlón és a Dunántúlon általában a 17. század közepére a szőlőbirtokok sajátos helyzete miatt kialakult az a jelenség, hogy a birtokosokat nemcsak a hegytörvény, de az általa kialakított önkormányzat (autonóm szervezet) is egybefogta: maguk határoztak a rendtartásokról, tisztségviselőik választásáról, és bizonyos esetekben elsőfokú bíraskodási jogkörük is volt.⁴¹

A közösség tagjait, a birtokos gazdákat a Somlón hegységbeliek és helységbeliek néven említették, mint akik mindnyájan a hegységnek vagy helységnek „ezen Articulusaihoz kötelesek”.⁴² A hegytörvények számukra kötelezőek voltak, és kialakult egy szertartásos eljárás is, amely keretében a törvények elfogadását elismerték. Ezt abban az esetben végezték el, ha a hegyen eddig nem birtokos személy vásárolt itt szőlőt:

³⁹ Égető 1985. 23–26. o.

⁴⁰ Az Erdődi Promontoriumnak Törvénye Rendí, Tekintetes Csurgói Uradalomhoz tartozó egyébkről T. Nemes Somogy Varmegyében levő Sz. Mihályi, Földvári, Kákonyai, Látóhegyi, és Unombánomi Szőlő Hegyekbe bé hozandó Rendtartások. In: Égető 1985. 181, 192. o.

⁴¹ Kovács Gyula – Mikó Zoltán – Szabó György: *Hegyközség, szőlészet, borászat. Kézikönyv a hegyközségek megalakításához, működéséhez.* Budapest, 1995. Agrocent Kiadó, 33. o.

⁴² Égető 1985. 25. o.

ilyenkor az adásvétel során felolvasták a hegyi articulusokat, majd a vevő „az áldomás italhoz kezét beadván bíró urannak” megfogadta, hogy „semiben ezeket a végzéseket meg nem akarja háborítani”⁴³ – és ezzel a közösség tagjává válna magára kötelezőnek ismerte el a rendszabályokat.

A közösség tagjának ezt követően csak a birtokos személy minősült, családtagjai már nem. (Ezért érdekes a Somogy megye által kiadott Articuli Promonthoriales 20. pontja, amely szerint: „Ha valamely gyarló Asszony Emberek egymást meg-motskolják, nem tekintvén, hogy nem kötelesek a Helységhez, mindaz által a ki bűnös lészen, érdeme szerint büntetődjék.”)⁴⁴

A somlói helység élén a hegybíró állt, akit a Dunántúl más területein hegymesternek is neveztek. Megfigyelhető ugyanis, hogy a dunántúli hegytörvényekben a hegymester-hegybíró terminus váltakozik. A nyelvben a „hegymester” a szőlő őrzésére felfogadott szőlőpásztort jelentette, a „hegybíró” pedig a választott vezető volt a hegyen. A földesúri jóváhagyással kibocsátott vagy általa fogalmazott articulusokban viszont a „hegymester” a hegybírónak felelt meg.⁴⁵ Az önkormányzat tisztségviselői voltak még az esküdtekből álló tanács tagjai.⁴⁶ A somlói hegybíró módosabb, paraszti származású nagygazda volt, munkáját pedig a hegymester és a szőlőpásztor segítette. A hegymesterek a Somlón a szőlőhegy rendjére vigyázó tisztségviselők voltak, akiket tavasztól a szüret kezdetéig fogadtak fel, és a hegyközség pénztárából nyerték a fizetésüket. Fő feladatuk a vízlevezetők gondozása volt, amit a hegybíró szigorúan ellenőrzött, és szükség esetén büntetést is kiszabhatott a hanyag hegymesterre. A szőlőpásztor is fizetett tisztségviselő volt, akit a hegybírák eskettek fel hivatalba lépésekor a „hegy igazságára”.⁴⁷ Fizetését konvencióban kapta, ha eleget tett a feladatának, azaz gondosan vigyázott az érő szőlőre

⁴³ Vásárhely mezőváros eljárásiójának Somló hegyi szőlőeladással kapcsolatos bizonyágleveli 1692–1698-ból a Veszprémi Bakonyi Múzeum Történeti Iratgyűjteményében (VeML. XV. 2.d.) nr. 73/2. és 3.

⁴⁴ Somogy megye 1777. január 27-i „Hegybéli articulusai” In: Égető 1985. 154–158. o.

⁴⁵ Kovács–Mikó–Szabó 1995. 32–34. o.

⁴⁶ Szentgyörgy és Guár 1643-as rendtartása. In: *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 1899. VI. sz. 471. o.

⁴⁷ Csoma Zsigmond: *Nászéjszakák bora: a somlói.* Budapest, 1986. Mezőgazdasági Kiadó 101. o.

nyártól a szüret végéig. A szervezeti kérdéseket a Somlón kezdettől fogva rendtartás tartalmazta, amelyben előírták például, hogy „mikor pedig más hegybíró választanak az urak, az hegység tudósítsa és úgy magok vagy bizonyos emberek jelen legyenek és úgy választanak hegymestert, szőlőpásztort azonkípen”.⁴⁸ A Somlón ezeknek a tisztségeknek a viselése nem csupán joga volt az érintettnek, hanem szankcionált kötelessége is. Annak, aki komoly ok nélkül nem vállalt el a hegyen valamely tisztséget, az országszerte elterjedt gyakorlatnak megfelelően pénzbüntetést kellett fizetnie. A somlói birtokosoknak a gyűléseken is kötelességük volt megjelenni, amikor az előljárókat megválasztották, vagy például a hegyrendtartás szabályait ismertették.

Érdeemes figyelni arra, hogy a Somlón ezeket a kérdéseket már 1629-ben szabályozták.⁴⁹ Az ekkor megalkotott önálló hegyszabályok csupán a vásárhelyi részen jelentettek kötelezettségeket a gazdáknak, ám ők már jórészt mezővárosi polgárok voltak. A város előjárósága elrendelte, hogy szabadon befogadható minden betelepülni szándékozó, de az utód nélkül elhunytak jószágát a város vette használatba. A vásárhelyi polgárok e szabályok értelmében szabadon éltek egész éven át a kocsmáknak, vámmentesen kereskedhettek és tarthattak vásárt. A város birtokában volt a vár kulcsa is, ahova „félelmes hírek esetén bele takarodhatott a szegénység”. Az 1629-es hegyszabályok hosszú, pontokba szedett felsorolását tartalmazzák a hegyen birtokos gazdákkal kapcsolatos elvárásokat és az azokat megszegőkre kiszabható büntetést. Megfigyelhető, hogy a főbb előírások alig változtak az 1511-es rendelkezések óta (például a fakivágást továbbra is tiltották). Érdekes, hogy a szankciókat már pénzbüntetésben határozták meg, mértékük rendszerint négy forint körül mozgott. A somlói gazdától már ekkor elvárták a hegyen az erkölcsös magatartás tanúsítását: a szitkozódókat négy forintra bírságozták (külön is nevesíti a hegyrendelet a „bosszu mondást” elkövetőket és a más „franyia” szóval szidalmazókat). Hasonlóan bünhődött az is, akit „marha szaladas”-ban találtak vétkesnek. Szintén négy forintja bánta a szőlőhegyi birtokosnak,

⁴⁸ 1629-es somlói hegyszabályok, Veszprémi Érseki Levéltár Hantha 20. számú irat.

⁴⁹ A *Corpus Statutorum* is ismerteti 1629-es vásárhelyi szabályokat. Budapest, 1932.

ha a hegyről szőlőt lopott, illetve ha valamely kötelezettsége miatt a hegymester az esküdtek útján hasztalan szólította fel feladata teljesítésére.

A 18. századi hegytörvényekben már csak utalásszerűen szerepelt, hogy „az helység régi rendi és szokása szerint”⁵⁰ hegybíró és esküdteket kellett választani. Ugyanakkor Veszprém megyében a korabeli dokumentumok szerint (Csatári hegy 1733. évi rendtartása, 17. pont) elterjedtebb volt az a gyakorlat, hogy a földesúr jelölte ki a tisztségviselőket, ahogy erre a törvényekben szinte mindig szereplő „hegymester rendeltessék és választassék” fordulat következtetni enged. A bíróválasztás szabadsága sem terjedt el általánosan, Zala megye például az 1752-es somlói hegyszabályokat követően az 1753-ban kiadott *Articuli Promonthoriales* 1. pontjában rögzítette, hogy hegybíró csakis a földesúr előzetes jóváhagyása mellett vagy a tiszttartója jelenlétében lehet választani, és hamarosan (1804) Veszprém megye is áttért erre a gyakorlatra.⁵¹ A Somlón a hegybíró mellett az esküdtek tanácsának is fontos szerepe volt, létszámuk 4 és 12 fő között változott a szabályozások során. A hegység vezető testületét évente, a Szent György-napkor tartott gyűlésen vagy törvénynapon újra kellett választani, és az eljárásnál minden birtokosnak jelen kellett lennie. Ha valaki ezt elmulasztotta, büntetéspénz fizetésére kötelezték.

A somlói gyűlésen megválasztott új bírót és a tanácstagokat azonnal megesküdttették („meghűtöztették, meg-hűtködtették”), és hogy az eskünek nagyobb ereje legyen, letételére a hegyközségi gyepűn belül került sor. Természetesen, ha az előző év(ek)ben megválasztott előljáróknak ismételten bizalmat szavaztak, a község „megmarasztalhatta” őket: ilyenkor nem kellett újra esküdniük, de ha nem vállalták a hivatalt, őket „erővel az hegység meg nem marasztalhatta”.⁵²

A tisztségviselők eleinte nem részesültek javadalmazásban, mivel a megválasztás során anyagi helyzetükre is tekintettel voltak, illetve megválasztásuk megtiszteltetésnek is minősült. A 17. századtól viszont bizonyos juttatásokat élvezhettek a földesúr akaratából, bár hivatalviselésükért továbbra sem kaptak díjazást, csak ha esetenként a szőlőbirtokos nevében eljárak valamely ügyében. A juttatásokat a hegytörvényekben

⁵⁰ Égető 1985. 26. o.

⁵¹ Veszprém megye statútuma. 1804. június 18. In: Égető 1985. 159–170. o.

⁵² Tamás Iván: Pillantás a Somló-hegyre. In: *Somló Baráti Kör Füzetek*, 2. szám, 1987. 21–22. o.

szabályozták, de szabott pénzüsszeget kellett fizetni a tisztviselők által elvégzett közös szőlőszétmérésért, a mesgyekövek (újra) elhelyezéséért is. Úgynevezett törvénytörvény járt a Somlón a bírának peres ügyek esetén, valamint adásvételkor, és ez utóbbinál ételt és bort is biztosítani kellett a számukra. A 18. századtól a hegybírák részesültek a rendszabályok áthágói által fizetett büntetéspénzekből is, ugyanakkor a somlói bírának kötelességük volt segédkezni a dézsma, illetve a hegyvám behajtásában – amiért cserébe mentesültek a földesúri adó alól („... azért hegyvámtul egészben mentesek lesznek, dézsmát mindazonáltal 20 akó boron fölül termisekből adni tartoznak”).⁵³

A szőlősgazdák közössége a már említett fizetett alkalmazottak munkáját is igénybe vette. A Somlón az országos gyakorlatnak megfelelően éves szolgálatra szőlőpásztorokat (akiket a Dunántúlon gyakran hegy-mesternek is neveztek)⁵⁴ fogadtak fel. A 18. századra általánossá vált a jegyző alkalmazása is, mivel az előző évszázadokban csak alkalmilag, egy-egy peres ügy írásos anyagának elkészítéséhez kellett a bírónak vagy hegymesternek deákokat felfogadnia, míg a 18. századra már az állandó, felesketett nótárius alkalmazása vált szükségessé.

A dunántúli hegyközségek – mint a Somló – életében a legfontosabbak az úgynevezett helységi törvénytörvény napok vagy „hegynépe gyűlése” voltak. Tartásukra általában évente háromszor került sor, és a 18. századtól a hegytörvények e napok kijelölését többnyire a hegységre bízták: „Az Helység Törvény napja legyen akkor az mely napra az becsületes Helység rendeli, csak hogy három ízben legyen.”⁵⁵ E napokon túl bizonyos „jules napokon” is aktív közösségi tevékenységet kívántak meg a szőlősgazdáktól, például Vízkeresztkor (január 6.), Vince napján (január 22.), Orbán-napkor (május 25.) és Márton-napkor (november 11.). A később, a 18. század közepén hozott somlói rendszabályokban már az a gyakorlat vált uralkodóvá, hogy a hegytörvények pontosan megnevezték a gyűléstörvény napokat. Az első gyűlést tél végén (böjtelő szerdája és Gergely-nap kö-

zött), a másodikat Szent György napján (április 26.) tartották.⁵⁶ A harmadik gyűlés ideje ekkor még változó volt.

A Somlón a hegybíró feladata volt a gyűlés összehívásának megszervezése: az esküdtek útján tájékoztatta a birtokosokat helyéről és idejéről, valamint arról, hogy a megjelenés minden szőlősgazda számára kötelező pénzbírság terhe mellett.

A gyűlés helyszíne hosszú folyamat során rögzült. Eredetileg a szőlőhegyen, a gyeptűn belül történtek a tanácskozások, mivel a szőlővel beültetett terület – amely a megbeszélések tárgyát képezte – fizikai közelsége nyomatékot adott a szóbeli törvénykezésnek. Amikor azonban az 1600-as évek közepén a somlói hegytörvényeket írásba foglalták, a gyűlés helyétül a hegybíró házáat nevezték meg, de megmaradt az a szokás, hogy az articulusok évi egy-kétszeri felolvasása a gyeptűn belül összegyűlt birtokosok előtt történt. Ha pedig egy szőlő perlésére került sor, a felperes Gyertyaszentelő Boldogasszonykor (február 2.) a hegybírák kíséretében a hegyen, az illető szőlő egy vesszőjét fogva tehette meg érvényesen az igény bejelentését.⁵⁷ A törvénytörvény napok között felmerülő, kis horderejű ügyekben már nem hívták össze a gyűlést. Ekkor a hegybíró az esküdtek tanácsával együttműködve hozott ítéletet (például szomszédviszály, kárbecslés, kisebb tolvajlás esetén).

A Somlón a hegyközségi önkormányzat működésének fontos részét képezte a hatáskör pontos meghatározása. A működés alapjául szolgáló rendszer azonban a 18. század elején megváltozott. A legelső, 1643-ból származó dunántúli articulusok (Szentgyörgy és Guár településekről) a hegytörvényeket mint a földesurak által kiadott rendtartásokat említették. Ennek oka az, hogy az 1700-as évek közepére az az eljárás terjedt el, hogy a hegytörvényeket a szőlőbirtokosok készítették el, és benyújtották a földesúr elé, aki jóváhagyta, illetve saját érdekeit szem előtt tartva módosíthatott azon. Ezután kerülhetett sor a Somlón az articulusok kihirdetésére. Érdemes azt is megjegyezni, hogy a 17–18. században a hegytörvények gyakran csupán egy normarendszer írásba foglalását jelentették, elvárásokat rögzítettek – tartalmuk megvalósulásáról nem nyújtottak információt. Továbbá ekkor a helységek megpróbálták – az erősödő föl-

⁵³ Égető 1985. 26. o.

⁵⁴ Kovács–Mikó–Szabó 1995. 32–34. o.

⁵⁵ A Somlón birtokos Festetichék földesúri rendtartása 1701. In: Égető 1985. 71–74. o.

⁵⁶ Mőd László: Szőlőhegyi ünnepek, szokások, hiedelmek. In: *Borok és korok*. Budapest, 2002. 307–316. o.

⁵⁷ Márkusné Vörös Hajnalka: *Somlócásárhely*. Budapest, 2000. 190–191. o.

desúri fennhatóság ellenében – megerősíteni az önállóságukat, amire a kisebb birtokosokkal szemben esélyük is volt. Ugyanakkor a 18. század közepére egyes megyék – így Veszprém is – saját hatáskörükben kívánták rendezni a szőlőhegyek kérdését.⁵⁸

E háttér ismeretében lehet értékelni a somlói helységek hatáskörét a személyek és az ügyek vonatkozásában. Eredetileg valószínűsíthető, hogy az egykor jobbágyi sorú szőlőbirtokosok egyenlő jogokkal és kötelezettségekkel rendelkeztek, a hegység döntései pedig mindenkire vonatkoztak. Az egyenlőség azonban már a 17. században sem lehetett mindenhol természetes, hiszen egyre több városi lakos vásárolt magának szőlőbirtokot. 1653-ban a közeli vonyarci hegy articulusai még nyomatékosan leszögezték, hogy „minden szőlős embernek, akár nemes, akár vitézlő, akár paraszt renden levők lesznek, az szőlők dolgában” jogában áll a hegybíróhoz fordulni és törvénykezését kérni.⁵⁹ És bár az egyes szankciók végrehajtásánál szereplő „személyválogatás nélkül” fordulat arra utal, hogy a törvények betartására egyformán köteleztek minden birtokost – a büntetés végrehajtása korántsem történt rendi megkülönböztetés nélkül.⁶⁰ Általános, minden birtokosra kiróható szankció csupán súlyos, a feudális úr elleni sérelem esetén fordult elő, mint például a hegyvám fizetésének megtagadása, vagy a szüret megszábotott idő előtti kezdése. A földesurak e jelenség előzményeként arra törekedtek, hogy kivonják magukat a birtokosi közösségből. A Somlón ez úgy történt, hogy saját kezelésükben levő, valamint a földesúri joguk által rájuk visszazálló szőlőiket jobbágyok használatába adták, és ezzel növelték a befolyásukat. A 17. század folyamán pedig a nemes személyek a helység bírászkodása alól is ki kívánták vonni magukat – ezért történtek kivételek az általános büntetés-végrehajtás alól. A 18. századra a folyamat eredménye az lett, hogy kinyilvánították: „Nemes személyeknek büntetése Hegységet nem illetvén, azoknak bírságlásába ne avatkozzanak, hanem közelebb lako-

zó Nemes Vármegye bírójának bé jelentsék.”⁶¹ Így a 18. század elején a Somlón az egyes vétségekre mindig kétféle büntetést állapítottak meg: a parasztokat testi fenytéssel (pálcázással) sújtották – melyet a későbbiek folyamán megválthattak pénzben is, ha képesek voltak az összeg kifizetésére –, a nemesek esetében pedig – ha arra került sor – mindenkor pénzbírság fizetését írták elő.

Ez a folyamat tehát oda vezetett, hogy a hegyközség nem vált olyan demokratikus szerveződéssé, amely a törvényszegőket azonosan ítélte volna meg. A 17. századtól az is megállapítható, hogy a hegybíró egyfajta parasztbírság vezetését látta el. A bírászkodás és az igazgatás kérdéseiben többnyire választott vezetőség járt el, de megmaradt néhány olyan ügyfajta is, ahol a döntés magánjogi okokból az egész helység kezében volt (például adás-vétel nyilvános felvallása, beiktatás, hevezetés). A vezetőség ugyanakkor nem elsősorban a birtokosok fölé emelkedő kiváltságos csoportként működött, hiszen a helységbeli szőlősgazdák – a közösséget és annak tagjait egyformán illető szuverenitás értelmében – becsüknél és peres ügyekben helyettesíthették az esküdteket.

Az articulusok a Somlón mindig garanciát szolgáltattak a hegybíró és az esküdtek sérthetetlenségére – ez viszont a 18. századra már a földesúr érdekvédelmét is jelentette, mivel a hegybíró gyakran az ő (választott vagy kinevezett) embere volt. Az 1750-es évek közepéig minden somlói szabályzat kimondta, hogy a szőlőkkel kapcsolatos pereket „in facie loci” kell megkezdeni, és bírsággal fenyegették azokat, akik egyenesen a földesúrhoz fordultak volna. Ez annak a – már említett, a hegyközségi autonómiát sikeresen védő – folyamatnak a része volt, amely a 16. századtól bontakozott ki a földesurak azon szándéka ellen, hogy a hegyközségi jobbágyok pereit is az úriszék hatáskörébe vonják. Így a 17–18. században a helységek jogait megőrizve, elsőfokú joghatóságként működtek tovább, sőt egyes uradalmakban a hegybírói széket a földesúr az úriszék legalsó fokának ismerte el. Bizonyos esetekben másodfokon „fogott bírák” részvétele is gyakori volt a peres eljárásban, de a 17. századtól az articulusok már minden félnek biztosították a simplex novumra való apellálást, vagyis azt, hogy – a földesúr akaratából – a per újrafelvételét kérje, amelynek megakadályozására pedig a hegyközségek törekedtek.

⁵⁸ Kosáry Domokos: *Magyarok Európában. Újjépítés és polgárosodás 1711–1867.* Budapest, 2001. História–Holnap Kiadó 39–53., 187–192. o.

⁵⁹ Diási és vonyarci articulusok. In: *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* I. 1894. 31. o.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ Égető 1985. 143–153. o.

Ugyanakkor a hegybírósaágtól csak az úriszékhez lehetett fellebbezni, mert megkerülése esetén, azaz ha „más iudex ordináriustul valaki novumot impetrálna és nem a földesuraktól, annak hely nem adatott” – rendelkezett az 1600-as évekbeli hegytörvény.⁶²

Fokozatosan változott a büntetések célja is: a korai időkben az okozott kár megtérítésére törekedtek, ezért az ítélet a kártevő eszköz elpusztítását, alacsony pénzbírságot, esetleg a szőlő – ezáltal a közösségi tagság – elvesztését mondta ki. A földesúri fennhatóság növekedésével viszont a pénzbírságok nagy része a földesurat illette meg – így rendszerint összegüket is megemelték 2–24 forintig –, de a 18. századi megyei szabályozások az ügyintézés gyorsaságát is károsan befolyásolták, mivel elrendelték, hogy „semminemű Törvént... ne tegyenek minek előtte az Földes Uraságnak referállak”.⁶³

Mindazonáltal a 18. század végére a Somlón kialakult rendje volt a szőlőbirtokosok együttműködésének. A hegytörvények az adott területen jól szolgálták a szőlőbirtokosok, illetve általában a szőlő- és bortermeleők és a kereskedők érdekeit. A hegyközségek bizonyos értelemben megelőzték korukat, hiszen egy a polgárosodásban visszamaradott országban jelentettek egészen eltérő társadalmi helyzetű személyek számára olyan együttműködést, amely – ha nem is a mai fogalmaink szerint, de – viszonylag demokratikus keretek között folyhatott.⁶⁴

Ahol apácák parasztokat perelnek

A somlővásárhelyi szőlőbirtokosok együttműködése állt egy – a Somlón mélyreható társadalmi változást hozó – évtizedekig húzódozó furcsa pereskedés mögött is.⁶⁵

⁶² 1629-es somlővásárhelyi hegyszabályok. Veszprémi Érseki Levéltár Hantha 20. számú irat

⁶³ 1752-es somlői hegytörvény In: *Somló Baráti kör Füzetek* 2. 1987. 22–23. o. és Süle Sándor: *Somló szőlőhegy articulusai 1752-ből*. Veszprém, 1961.

⁶⁴ Ember Győző: Magyarország a Habsburg-bírodalomban. In: *Magyarország története* IV/1. 1686–1790. 353–360. o. Budapest, Akadémiai Kiadó.

⁶⁵ A per anyaga megtalálható: Cseresnyés Sándor: *A nagy Somló hegyéről* stb. Veszprém, 1848.

Bár annak idején, 1570-ben 36-tal több szőlősgazdát írtak össze Vásárhelyen, mint 1542-ben, az apácakolostor szőlőbirtokának helyzete a 17. század elejétől gyökeresen megváltozott. A kolostor szerzetesnőinek eddig csak az időnként hatalmaskodó (néha a kolostort is megtámadó, esetenként az apácákat ütlegető) somlői várurakkal gyűlt meg a bajuk, mostantól azonban a török dúlása miatt megcsappant számú földművelő réteg sem bizonyult engedelmes nyájnak.⁶⁶ Tehették is ezt, hiszen a hegyen 1511 óta a bencések helyén gazdálkodó premontrei nővérek a török veszedelem hírére Pozsonyba menekültek, és az uralkodó 1601-től birtokaikat a klarisszákknak juttatta. Az ispánjuk által képviselt nővérek első lépésként hatályon kívül helyezték az 1511-es urbáriumot, és a robot fel-emelése mellett mérsékelésre kényszerítették a lakosokat. Ez az eddigi szokásban nem levő szolgáltatás a vásárhelyiek ellenszenvét idézte elő. 1612-ben panaszt is emeltek miatta az esztergomi érseknél, kérve, hogy az apácák hagyják meg őket a régi urbárium nyújtotta kötelezettségeikben, amelyeknek erejük megfeszítésével bár, de megpróbálnak eleget tenni. Az apácák viszont engedetlenség és rebellió miatt pert indítottak jobbágyaik ellen Pozsonyban, a nádori delegált bíróság előtt, amely „természetesen” nekik adott igazat. Ezért hivatalosan is érvénytelenítették az urbáriumot, és a mezőváros lakosait ezen túl „hosszú robot” teljesítésére is kötelezték: ez azt jelentette, hogy a terményeket és a bordézmát a kolostor népeinek Pozsonyba, az apácák székhelyére kellett szállítaniuk.

Ám a „szolgálónépek” továbbra sem végeztek el – a régi urbáriumban nem szereplő – új robotfajtákat. Ráadásul egyre többen, mintegy 20 család szerzett magának nemességet a 17. század elejére, így a gyarapodó parasztnemesi réteg, bár adót (taksa) fizetett ugyan, de számíthatott a teljes vármegyei apparátus védelmére is. Mivel időközben a klarisszák rend belső válságai miatt jóformán képtelen volt irányítani szőlőbirtokait, a mezőváros elöljárósága maga szabályozta, ki hol vághat fát és nádat, megszervezték az önálló, belső bíraskodást és a külső támadók elleni önvédelmet is. (Sőt egy Vásárhelyen tartott perben 1628-ban egy szőlőültetvényt a vásárhelyi egyház ellenében egy helyi polgárnak ítélték.) Amikor 1629-ben Vásárhely mezőváros önálló hegyrendszabályokat

⁶⁶ Lukesics 1923.

alkotott,⁶⁷ már évek óta szabadon éltek a kocsmá és a két malom hasznát, vámmentesen kereskedtek és vásárt tartottak.

Az apácák, amikor 1677-ben újra kezükbe vették a birtokuk ügyeit, elkeserítő állapotokat tapasztaltak. Szőlőiket 30-40 éve senki nem munkálta meg, 24 jobbágytelket a háborúk elől a városba menekült jobbágyok foglaltak el, akik a hosszú fuvart évek óta nem teljesítették, és amikor 1677-ben ezt az apácák ispánja szemükre vetette, kis híján agyonverték őt. A szerzetesnők ismét pert indítottak a vásárhelyiek ellen: az 1677-es pozsonyi tárgyaláson a vádlottak meg sem jelentek, bár őket az úriszék mindenben elmarasztalta, 7480 forintra bírságot, és új törvénylevelet kibocsátva kötelezte őket „mindennemű robotnak elvégzésére”. A kocsmát és a malmokat is lefoglalták, újra bevezették a „hosszú fuvart”, de a szigorú intézkedések megvalósítása a gyakorlatban most sem sikerült. Ezúttal az apácák ispánjai károsították meg kenyéradójukat, mivel rendszeresen a konvent költségén tartottak barmokat, a malomvámot eladták, a dézsmás gyümölcsöt pedig maguknak hordatták be.⁶⁸ 1694-ben tehát újra az eddigiekhez hasonló jellegű pert indítottak az apácák a jobbágyaik ellen a pozsonyi úriszéken. Am ezúttal sem jártak sikerrel: bár még 1677-ben megtiltották a jobbágyoknak saját boruk kimerését, az 1715-ös országos összeírás szerint mégis borkimérésük működött a lakosoknak, és használták a szigorúan eltiltott malmot is.

Valójában az ekkor már Nyugat-Európába is exportált somlói bor miatt oly mértékben megerősödött gazdaságilag a város, hogy 1696-ban már „csak” a „szerfölött nagy” katonai beszállásolások és a forspont okozott gondot a lakosoknak. Gazdasági erejének tudatában volt a település is. Amikor 1741-ben marhavész pusztította az állatállományt, és a földesúrnők mégis többletterheket kívántak bevezetni, az erre kötelezett lakosok a robot megtagadása mellett döntöttek.

A „tumultuosa seditiosa conspiratio” (tömeges nyugtalanságot okozó összeesküvés) résztvevőit az apácák 1743-ban ismét úriszék elé idézték, ezúttal viszont már a város két meghatalmazott ügyvédjét azzal az utasítással küldték Pozsonyba, hogy csak azt legyenek hajlandók elvállalni, ami a régi, megerősített urbáriumban van. Az ügy ekkor már a vármegyét és a helytartótanácsot is foglalkoztatta. A megye az apácákat okolta a ve-

⁶⁷ Veszprémi Érseki Levéltár, Káptaláni magánlevéltár, Hantha 20. sz. irat.

⁶⁸ Veszprém Megyei Levéltár, XII. 1. 1676. nr. 13.

szélyessé váló helyzetért, mert a szolgáltatások előírásakor nem voltak tekintettel sem a kor, sem a hely sajátosságaira, az apácák viszont a megye engedékenységét rosszalták. Miután a veszprémi püspök sikertelenül próbálta a feleket a helyszínen kibékíteni, 1747-ben Mária Terézia jóváhagyta a megye által több ponton módosított úrbéri szerződést, és figyelmeztette az apácákat, hogy „semmiféle szokatlan úrbérelles terheket” ne merészljenek követelni. Am a megye és a rend viszonya továbbra sem maradt felhőtlen: 1747-ben, amikor az apáca-fejedelemasszony elmarasztalta a vármegyét, mert az nem hozta vissza a birtokukról elszökött jobbágyaikat, Veszprém vármegye így válaszolt: „A megye nem az apácák drabantja.”⁶⁹

A vásárhelyi mozgalmas hétköznapok csak az úrbéri pátens kibocsátása után csillapodtak, hiszen az 1768-ban felvett urbárium végre tételesen felsorolta a földesúri jogokat és a jobbágyok kötelezettségeit. Ugyanakkor a mezővárosban 1784-re már 220 nemes férfi (a lakosság egyharmada) élt, ám mivel ez az állapot nem kedvezett az apácáknak, közülük 56 személy nemesi kiváltságainak jogosságát vitatták. A klarisszák a megyétől várták a vita eldöntését, de az – megint – nem kedvezett nekik: a veszprémi püspök elnöklétével összeülő megyei közgyűlés elismerte minden vásárhelyi nemes nemesi jogosultságát.

Az apácák és népeik hosszú viszályának csak a 18. század végi egyházpolitikai változások vetettek véget: 1782-től a klarissza rend megszüntetésével somlói birtokaik a vallásalap kezelésébe kerültek.

Minőség- és érdekvédelmi intézkedések a 18–19. század fordulóján

A helyi társadalmi változások mellett a gazdaság is átalakult. Fejlődését elősegítette a 18. század közepéig kedvezőnek nevezhető hazai és nemzetközi gazdasági helyzet, ami a Somló második virágkorát idézte elő.⁷⁰ A 18. század elején nemcsak politikai, hanem életmódbeli változások is

⁶⁹ Felhő Ibolya: Az úrbéres birtokviszonyok Magyarországon Mária Terézia korában. *Dunántúl*. I. Budapest, 1970. 356–357. o.

⁷⁰ Vásárhelyi mezőváros az 1696. évi országos összeírásban MOL-E-158. *Magyar Kamara Archivuma*. *Conscriptiones dicarum comitatus Vesprimiensis 1696.*

alakították a borkultúrát, amely technológiai és ízlelésbeli fejlődésen ment át. A szőlőterületek térbeli kiterjedése ugyan soha többé nem érte el a 16. századi méreteket, de ez már nem is volt cél. Nyugat-Európában ebben az időben indult el az a termelői felfogás, amely a minőségi borok előállítására érdekében a gondos fajtaszelekciót, a borkémiai ismeretek (zárt erjesztés, gondos borfejtés) felhasználását helyezte előtérbe. Ezek a francia földről induló újítások Dél-Németországban is meghonosodtak, és a hazai borászok számára mintegy 100 éven keresztül a Rajna-vidéki szőlészetek munkája vált követendő példává.

A hazai borászat a Rákóczi-szabadságharcot követően sajátos fejlődési útra lépett, amely eltért a nyugat-európaítól. A 18. századtól – nagyjából a hódoltság alól felszabadult területeken – szőlőtelepítési láz hevítette a magyar mezőgazdaságot. Részben a háborúk által letarolt szőlőhegyeket vonták újra művelés alá, részben pedig új ültetvényeket telepítettek. A királyi Magyarország területén viszont csak mérsékelt növekedést lehetett tapasztalni, és a legtöbb helyen az újszerű termelési módszerek csak lassan honosodtak meg.⁷¹

A Somlón, ahol a termőterületek növekedése nem volt jellemző, a 18. század elején csupán a hegy három oldalát – a vásárhelyit, a dobait és a szőlősit – említették a szőlőtermő vidékek között. (A negyedik, je-női részen egyházi nemesek kisebb birtokai feküdtek, melyeken, mivel a je-női hegyoldal földesura volt, a győri püspökség szabályai szerint folyt a termelés.) Ezek a területeken a földesúri hatalom biztosította a minőségi borok előállításához szükséges anyagi és személyi feltételeket. Így történt ez a Zichy család szőlősi oldalán elhelyezkedő szőlőjében is, ahol 1743-ban születettek földesúri szabályok. A földesúr 4 forintra büntette a törvénszegőket, akik engedték, hogy szőlőik árán „néminemű marha” menjen be, illetve azokat, akik marháikat akár más, akár a saját szőlőjükben megkötve vagy szabadon legeltették. Érdekesség viszont, hogy a gyümölcslopást szabályozó cikkelyekben nem tettek különbséget a nappal és az éjjel tolvajlóra kirótt (4 forintnyi) pénzbírság kiszabásakor. A büntetésekből befolyó bírságok fele a földesurat, negyede Szőlős falut, egy-egy nyolcada pedig a hegybíró és a hegymestert illette meg.⁷²

⁷¹ Égető 2002. 165–167. o.

⁷² Somló szőlősi oldalának hegytörvényei 1743-ból. MOL Zichy cs. Lvt. P. 707. fasc. 75. n. 11.

A szigorú szabályozás elérte a célját, ezért a hegy levét a 18. században gyógyborként kezdték említeni vizelet tisztító és általános gyógyító hatása miatt.⁷³ A Somlón szőlővel rendelkező, zirci központú ciszterci rend régi gyógyszeres könyveiben is szerepel a következő 1742-es feljegyzés: „Vinum Somlaianum Omni Tempore Sanum” – vagyis a somlai bor mindenkor gyógyító hatású, és „Vinum Somlaianum lac serum pueris venum” – vagyis e bor öregeknek tej, gyermekeknek méreg.⁷⁴ (Zircen 1742-ig patika híján a somlai gyógyhatására is támaszkodtak.)

Az újra osztrák irányítás alá kerülő magyar mezőgazdaságba viszont könnyen és jól beilleszkedett a Somló, mivel területén régi idők óta termeltek exportra, és az udvar az örökös tartományok érdekeit figyelembe véve támogatta a paraszti ártermelés bizonyos formáit, így az állattenyésztés mellett a szőlőművelést is. Ezért született meg már az 1727. évi 118. tc. is, amely az első országos intézkedésként a Somlón is védelmet biztosított a borhamisítók ellen. A törvény a hamisítást pénzbüntetéssel, az előállított anyag elkobzásával sújtotta, és kimondta, hogy „a nemes borokat bármiképpen meghamisítók tetteleg megbüntessenek”. És mivel ekkor főleg a kereskedők hamisították a bort, azt is elrendelték, hogy „a borral való kereskedés, különösen az ország felső részeiben, bármely görögöknek, örményeknek és zsidóknak lefoglalás terhe alatt tilos”.⁷⁵ Am a 18. század közepétől az osztrák gazdaság- és vámpolitika módosulásai (különösen az 1754. október 1-ji vámrendelet) megnehezítették a magyar borok megjelenését a külföldi piacokon. (1715-ben viszont azt mondták ki, hogy külföldiek is szabadon hozhatnak be bort Magyarországra.) Megtiltották a bor vízi úton történő exportját, és a kivitel eszközeül a szekeret engedélyezték – melynek zötykölődésétől a feljegyzések szerint az igazi somlai felkavarodott ugyan, de 2-3 nap elteltével visszanyerte üde, világoszöld-sárgás árnyalatát, és csakis azonos mennyiségű osztrák borral együtt lehetett a magyar borokat külföldre szállítani. A sokféle adminisztratív intézkedés hatására, melyhez a piacok beszűkülése és a növekvő termőterületek okozta hátrány is hozzájárult, az országon belül

⁷³ Csoma 1989. 31. o.

⁷⁴ Flórián Csaba: Gyógynövények a Somlón. In: *Somló Baráti Kör Füzetek* 4. sz. 1989. 45–57.

⁷⁵ Csoma 1989. 31–36. o.

túltermelés alakult ki, és mivel a minőségi bort adó szőlőket megpróbálták bőtermő fajtákkal helyettesíteni, tovább terjedt a borhamisítás.

A somlói szőlősgazdák érdekeik védelmére az 1752-es egységes hegyközségi szabályzatban intézkedtek a középkor óta híres somlói bor védelméről. A szabályzatban kimondták: „A Somlai Szőlő Hegynek Termése nem csak az egész Országban, hanem a Szomszéd Tartományokban is híres lévén, illendő és szükséges, hogy ezen Hegy Termésének bősége fenn tartassék. Ha ki annak okáért borát vízzel keverné, s úgy adná el, ellene ezen tselekedete bé bizonyítván 12 foréntokra vagy 25 páltza ütésekre büntetessék, és ezen kívül a Vevő embert is Kára eránt meg elégettetni köteleztesen; ugyan annyi büntetésre érdemes az is, aki más Hegyen termett vagy vett Borát titkossan a Somlai Pintzjéhez vitetvén, azt Somlai Bor gyanánt eladná és utóbb ez ellene ki világosodnék.”⁷⁶

Ez a ma talán nehézkesen érthető, de részletes és érzékelhetően felelősségtudattal meghozott szabályozás a korban nagyon szigorúnak minősült, bár megfigyelhető benne az a jelenség, hogy a bűnelkövetők társadalmi helyzetétől teszi függővé a büntetés nemét. A megkülönböztetés indoklása a következő volt: „... mivel pedig illetén büntetés (a pénzbüntetés) gyakran Szegén embert érhetne és Közönséges terheknek viselésben gyöngéttetne, annak föllebb írt...foréntot...páltza ütés el szenvedésével szabad légyen meg váltani.”⁷⁷

A szabályzat egésze nem volt olyan újszerű, mint a minőségvédelemről szóló rész: tulajdonképpen az 1629-es rendelkezések korszerűsített változatának nevezhető a lényeges különbséggel, hogy a bűnefoglaltak már a Somló minden oldalán kötelezettséget jelentettek a szőlősgazdáknak. Előírták számukra a hegyen az „Isteni félelem” tanúsítását, a vasárnapi munkavégzés tilalmát, a gyepek, utak karbantartásának köteleességét. Szokás szerint megnevezték a hegybíró házában tartandó gyűlés napjait, és hosszasan rendelkeztek a szabályszegőkre kiróható büntetésekről, melyek 4 és 24 forint közöttiek voltak. Különösen szigorúan ítélték meg a gyepek önkényes módosítását (24 forint) és a szüret elrendelése előtt megkezdett szőlőszedést (12 forint).

A Mária Terézia-féle gazdaságpolitika további hatása a Somlóra akkor jelentkezett, amikor az 1767-es úrbérrendezést követően Veszprém

⁷⁶ In: *Somló Baráti Kör Füzetek* 2. sz. 1987. 23–24.

⁷⁷ *Égető* 1985. 143–154. o.

megye saját hatáskörében szabályozta a szőlőhegyek rendjét (1804), és a megye minden bortermelő vidékére kötelező, egységes szabályokat állítottak fel.⁷⁸ Azonban nem szabad megfeledkezni arról sem, hogy még 1803-ban született egy hegytörvény a Somlón, amely kizárólag a vásárhelyi oldalra vonatkozott. A 26 articulusból álló – idáig legrészletesebbnek minősíthető – törvényben a gazdák minden lényeges tevékenységet igyekeztek szabályozni. A rendkívül életszerű szabályok értelmében 4 forintra vagy 24 pálcaütésre büntették a szőlőhegyen szándékosan vagy „részes Szokásbul” káromkodókat; 6 forinttal fizetett az, aki vasárnap vagy ünnepnap dolgozott, de a szombati munkavégzést engedélyezték. Rendelkeztek a szőlő eladásának feltételeiről is: elővásárlási jog illette meg a birtokos legközelebbi rokonait, ám ha a felkínált szőlőt tizenöt napig nem vásárolták meg, a birtokosnak jogában állt bárkivel üzletet kötni. Hagományosan – négy forintra – megbüntették a szőlőtolvajokat és a szőlőbe beszaladó marhák gazdáit, a büntetéséből pedig a hegybírók és a hegypásztorok is részesültek. A szőlőhegybeli vadászatot tiltották, ám a tilalom a nemeseket csak a szüret végéig kötötte. Szabályozták a más szőlőjére átnyúló gyümölcsfákkal kapcsolatos kérdéseket: ha a fárnak árthatmasnak bizonyult valamelyik szőlőre, szabad volt kivágni, de ha ez nem következett be, a lehulló gyümölcs vita nélkül azt a felet illette meg, akinek a birtokán megtalálták.⁷⁹ Azonban annak ellenére, hogy Mária Terézia egy anekdota szerint elrendelte, hogy az uralkodóház tagjainak az esküvőn egy pohár somlói bort kell elfogyasztaniuk férfiasságuk megőrzése és fiú utód nemzése érdekében (innen ered a somlói juh fark „Nászéjszakák Bora” elnevezése), a 18. század második felében bekövetkezett európai ízlésváltozás kedvezőtlenül hatott a somlói bor exportjára. Ezen az 1803-as szabályozással kívántak segíteni – sikertelenül. Ekkor ugyanis a tüzes fehér borok divatja helyébe a fanyar vörösborok lépett, amelyeket viszont a Somlón nem termeltek, így e terület nemzetközi jelentősége csökkenni kezdett, de az 1800-as évek közepéig a hazai borkultúrában a „somlai” név még rangot jelentett.

⁷⁸ *Égető Melinda: „Vagyon szép szőlőhegyünk.” 1629–1846.* Budapest, 2004. L'Harmattan MTA Néprajzi Kutató Intézet 81. o.

⁷⁹ A vásárhelyi oldal hegytörvényei 1803-ból. Vas Megyei Levéltár, Szentgyörgyi Horváth cs. Fasc. 47. n. 111.

Mindehhez az is hozzájárult, hogy a hosszú háborúk hatására a hazai borexport is hanyatlásnak indult. 1772-t követően Kelet-Galícia számára az örökös tartományok vámsorompója drágította meg a magyar bor árát, 1793 után pedig az orosz és porosz uralom alá került lengyel területek lakossága nem vásárolt magyar bort a magas orosz-porosz vámok miatt. Az 1809. október 14-i bécsi békével hasonló okokból az északi borpiacok is elvesztek a magyar borok számára, de a korábbi (1806. november 21-iki) kontinentális zárlat sem kedvezett a hazai kereskedőknek.⁸⁰

Ennek az időszaknak a képét meglehetősen hűen tükrözi az 1799-ből származó, Gombás János somlószőlői plébános által Kitaibel Pálnak készített *Nagy Somló Hegyéről való Jelzések* címet viselő leírás.

A tanulmány érdeme, hogy átfogó képet nyújt a gazdasági konjunktúra korának Somlójáról, ismerteti a hegyen uralkodó birtokviszonyokat, borainak jellemzőit és a borkereskedelem alakulását.

Ahogy Gombás megállapította,⁸¹ a „Nemes Veszprém Vármegyének e Devetseri Járásban” fekvő hegyén a 19. század elejére „plántált szőlők, szántó földek, rétek” húzódtak. A szerző a hegy négy szőlőbirtokos földesurának birtokai szerint osztotta részekre a hegyet. „Az Napkelet és Napnyugott közt” fekvő vásárhelyi rész ekkor a „Fölséges Camora” tulajdonában volt, és itt termettek a legértékesebb borok. A Somló-jenői határ birtokosa a győri püspökség volt, míg a ma Somlószőlőshöz tartozó „Nagy Szőlői Határ birtokosa Nagyméltóságú Gróff Zichi (sic!) Carol ő Excellentiája” volt. A hegy negyedik, dobai oldalát „Ml. Gróff Erdődi Cároly eő Nagysága” birtokolta.

Gombás a hegy középső részét ajánlotta azoknak, akik szőlőt kívántak a Somlón vásárolni, és feljegyezte a szőlősgazdáknak azt a törekvését is, hogy a hegyen törekedtek a kizárólag fehér borok előállítására, ezért „... ha az egész Somlón a fekete szőlő Tökéket mind össze olvasnánk, nem sok ezerre menne a száma. Így tehát lehetetlen veres Somlai bort csak remenleni is.” Szólt a török ellen folytatott háborúknak a somlai exportjára gyakorolt hatásáról is: „A múlt Török háborúinak idejében, némelly

⁸⁰ *Magyarország története 1790–1848.* II. Budapest, 1980. Akadémiai Kiadó, 341.

⁸¹ Gombás János: *Nagy Somló Hegyéről való Jelzések.* In: *Somló Baráti Kör Füzetek* 4. sz. 1989. 71–77. o.

borral kereskedő Urak, akik Esztendőnként, míg az háború tartott,⁸² egy-nihány+100 akókat szállítottak le a Dunán a Nagy Somlyóról, az Ármada számára.” A korabeli borkultúra változásainak ismeretében árulkodó viszont az a megjegyzése, melyben megállapítja, hogy a somlai bor „nem elegendő képpen ismeretes... nem csak a külső Tartományokban; de még Nemes Magyar Hazánkban” sem.

A somlói borok kereskedelme a későbbi években sem indult fejlődésnek.⁸³ Bár Bécs az 1816-os második devalvációt követően sikeresen megszilárdította és kisebb ingadozásoktól eltekintve az 1847–48-as gazdasági válságig stabilan tartotta a valutáját, az 1830-as évektől hazánkban legfontosabb kiviteli termékeit tekintve komoly versenytársai akadtak az európai piacon. A külkereskedelem forgalma legnagyobb részét az örökös tartományokkal folytatott kereskedelmet jelentette, melynek negyedik legnagyobb tételét (8,35%)⁸⁴ az italog exportja adta. A többi országba irányuló export ugyanezen tétele már 28,39%-ot tett ki, és így az 1819–1828-as időszakban az italog a második legnagyobb exportmennyiségű termékek csoportját alkották. Azonban a már említett magas vámok és szállítási költségek miatt az 1830-as évekre a kezdetben évi 1–2 millió forint értékben exportált bor mennyisége csökkent, egyedül a stájerországi és a sziléziai felvevőpiac maradt meg.

Az 1839-ben kezdődő kereskedelmi válság azonban 1841-re minden örökös tartományban érezte a hatását, és a Magyar Királyság agrárpiaca sem maradt érintetlen. Ennek ellenére a borkivitel az 1815 utáni évtizedben a század elejéhez képest 1/3-ával, 1831 és 1840 között évi átlagban további 6,9%-kal gyarapodott, és viszonylag kedveltek számítottak a somlói mellett a neszemlyei és az egi borok is. A német piacra való bejutást viszont a Zollverein (1834) gyakorlatilag lehetetlenné tette.

Ám a hazai borok fogyasztásának kedvezett a reformkor szellemisége: a somlói borok kedvelői között találkozhatunk Széchenyi István, Vörösmarty, Berzsenyi és a Kisfaludyak nevével is. Ők az 1804-es törvényből – „Mától kezdve a császári asztalra semmiféle külföldi bort nem szabad

⁸² 1788–1791. In: *Magyarok Európában* III. kötet, 130–145. História–Holnap, Budapest, 2001.

⁸³ *Magyarország története 1790–1848.* I. Budapest, 1980. Akadémiai Kiadó, 249–292. o.

⁸⁴ *Magyarország története 1790–1848.* I. 254–255. o.

tenni, mert a belföldi, különösen a magyar borok kitűnő minősége mindennemű külföldi bort nélkülözhetővé tesz⁸⁵ – indultak ki, amikor a kulturált borfogyasztás kereteit is biztosító kaszinókban összegyűlve vitatták meg az aktuális problémákat.⁸⁶ Széchenyi a *Hittelben* és a *Világban* fejtegette azt a lehetőséget, hogy a hazai bor védelmét és hírét „a pénzes külföldi ínyeknek megfelelő⁸⁷ bor előállításával lehetne növelni, de hasonló célokat fogalmazott meg a Védegyelet is.⁸⁸

Talán e tevékenység hatására született meg az a Pápai Lajos huszárkapitány tollából származó dicsérő vers a somlairól, amelyben ez olvasható: „Mondják, ismét jön a cholera morbus, / S félnek, hogy sokakból kiröppen a szusz; / Bízvást jöhetnek ijesztő kínnyai, / Elkergeti egy jó pohár somlai!”⁸⁹

Az 1848-as és azt követő, a Somlón bekövetkező tulajdonjogi és hegyrendszabályi változások későbbi értékeléséhez érdemes figyelni arra a tényre is, hogy 1848-ra a Somlón a magyar arisztokrácia neves családjai rendelkeztek szőlőterülettel. A latifundium-tulajdonosok között találkozhatunk ekkor az Erdődyek, az Esterházyak, a Zichyek, a Chernelék és a Fehérváryak nevével, de birtoka volt a Kisfaludyak mellett a Noszlopy és az Antal családnak is.⁹⁰ (Utóbbiak leszármazottja volt Antal József miniszterelnök, aki foglalkozott a somlai gyógyhatásával is.) Ezek a földesurak az új igényekhez alkalmazkodva új, nemes szőlőfajtákat telepítettek, és oltásukat a Somlón gyakorolt egyedi módszerrel, a fűrással⁹¹ biztosították. Az allodiális szőlők minőségi borait már pincészetekben kezelték,⁹² de a jobbágy szőlőtermesztők is a könnyű fehér borok termelését fokozták, amikre a hazai piacon nagy kereslet volt; bár ők a kevésbé költség- és munkai igényes extenzív szőlő- és bortermelést végezték.⁹³

⁸⁵ Szigethy Gábor: Boralak a reformkorban. In: *Rubicon* 2003/1–2. 43. o.

⁸⁶ Benyák Zoltán: A bor mint nemzeti jelkép. In: *Borok és korok*. Budapest, 2002. 219–241. o.

⁸⁷ Széchenyi István: *Világ*. Budapest, 1930. 31. o.

⁸⁸ Ungváry Krisztián: Egy legenda nyomában. In: *Rubicon* 2003/1–2. 56. o.

⁸⁹ Németh 1938. 55–56. o.

⁹⁰ Csoma Zsigmond: Uradalmi és jobbágy-paraszti szőlő-, bortermelés a Somlón a XVII–XX. századig. In: *Studia Folkloristica et Ethnographica* 35. Debrecen, 1993.

⁹¹ Orosz István: Bortermelésünk a polgári átalakulás korában. In: *Rubicon* 2003/1–2. 60–61. o.

⁹² Pálvölgyi Balázs: A fuchsintól a tamarinig. In: *Rubicon* 2003/1–2. 70–74. o.

⁹³ Majdán János: Borkultúra a polgári Magyarországon. In: *Borok és korok*. Budapest, 2002. 241–251. o.

A Nagy somlói rendszabályok

Az 1848-as áprilisi törvények viszont egy olyan folyamatot indítottak el, amely a Somlón végül a máig kimutatható hatású, legátfogóbb hegyeségi rendszabályok, az 1866-os közös somlói rendszabályok kidolgozásához vezettek.

Mint ahogy azt az 1767-es urbáriummegújítások idején is megállapították, a szőlő a Somlón sem tartozott a jobbágy telki állományába, ami a szabad adásvétel szempontjából előnyös volt, de azzal a veszéllyel is járt, hogy 1723-ig a földesúr kibecsülte a szőlőből a jobbágyát. Problémát azonban az okozott, hogy az áprilisi törvényekkel csak az úrbéres földek szabadultak fel, a szőlők nem. És bár 1848. szeptember 15-én a képviselőház azonnali hatállyal kimondta, hogy a majorsági jellegű szőlőket birtokló jobbágyok mentesülnek a dézsma és a hegyvám alól, Világos után az osztrák hatalom visszaállította azokat.⁹⁴

A passzív rezisztencia időszakában a hazai borok fogyasztása (például a sörrel szemben) politikai kérdésnek számított. Ez pozitívan hatott a bortermelésre, amit Bécs is kihasznál, amikor 1851. július 1-jétől teljesen felszámolta a hazánk köré húzott vámvonalat, és ez évtől Magyarországon is bevezette (a borra is) a fogyasztási adót.

További változást jelentett a Somlón az is, hogy az 1853-as uralkodói „nyílt parancs” felszabadultnak és a volt jobbágyok tulajdonának ismerte el az úrbéresként, illetve az úrbérpótló szerződés alapján birtokolt telki állományt. A császári pátens a nem úrbéres szőlők dézsmaadási kötelezettségét fenntartotta, esetleges megváltásuk lehetőségét és feltételeit a földesúrtól tette függővé, tehát teljes egészében a parasztra hárította a megváltás költségét. (A földesúri kárpótlást a pátens 300–700 forintban szabta meg egész telkenként.) A szőlőföldek végleges felszabadulására 1868-ban került sor: önmegváltással törölték el a szőlő utáni járadékokat úgy, hogy a dézsma tőkésített ellenértékét a közadóhoz hasonlóan kellett törleszteni 22 éven át az erre kötelezett szőlőbirtokosoknak.

Ebben az időben láttak napvilágot a legjelentősebb somlói szabályok. Természetesen nem előzmény nélkül jelentek meg, hiszen felismerhető

⁹⁴ *Magyarország története 1848–1890*. I. Budapest, 1980. Akadémiai Kiadó, 252–254. o.

rajtuk az 1821-es sólyi hegyártikulusok, az 1700-as évekbeli Pápa környéki (hántai, agyaglikai, gecsei) „hegyártikulusok”, a Somlón is birtokos bencések 1767-es kőhegyi articulusi és a Somlón is birtokkal rendelkező Zichyek 1778-as repcepusztabeli hegytörvényeinek hatása. Értelemszerűen – a Somló földrajzi helyzetéből adódóan – az 1804. június 18-i Veszprém megyei statútum hatása is érvényesült. E korai szabályzatok közös jellemzője volt, hogy szabályozták a tisztségviselők választását, azok feladatait, a földesúri járadékokat, a lopás, a – szőlőhegyeken tiltott – marhabehajtás stb. büntetését, a közösen megtartandó szüret rendjét, a vadászat tilalmát, a gazdák közti perek lefolytatását – tehát minden olyan fontosabb teendőt, amely előfordulhatott egy „hegység” működése során.

A somlói szabályok közvetlen jogszabályi előképének azonban az azokhoz időben legközelebb álló (1821) sólyi articulusi tekinthetők, annál is inkább, mert kibocsátójuk az a zirci ciszterci apát volt, aki a Somlón is rendelkezett szőlővel. A sólyi birtokot az apát megbízásából uradalmi fiskális (Regulyi István és Jurich János) irányította. Az itteni rendtartás sajátossága, hogy 29 articulusa közül az első három „Az Isteni Főelelemről”, „Az Innep napok meg tartásáról” és „Az Isten ellen való káromkodásról” szövegű, tehát a zirci apátság megkövetelte szőlőbirtokain az „Úrnak Főelemét”.⁹⁵ A büntetések végrehajtása során rendi hovatartozás szerinti megkülönböztetés érvényesült: káromkodásért nemes 4 forinttal, nemtelen 12 pálcaütéssel bünhődött, melynek végrehajtására 1848-ig dereket is tartottak a hegyen. A tisztségviselők választása az uradalmi tiszt beleegyezésével Szent György-nap környékén történt, Mindenszentek hetében pedig gyűlésen vitatták meg a hegytörvényeket.

Az egyházi tulajdonú szőlőben a legsúlyosabb bűn a paráznság volt, megakadályozására pedig érdekes módon lehetett szőlőpásztornak felfogadni. (A mégis vétkező személyeket nőtlenek és hajadonok esetében 12, házasságkötőknél 24 forintra büntették meg.)

A gyepeket karbantartása minden gazda közös kötelessége volt. A földesúr érdekeit védte az a szokatlanul szigorú rendelkezés (20. articulus), amely megtiltotta az allodiális szőlők szüretelése előtt a dézsmás szőlők

leszüretelését, mivel ez utóbbi végén a dézsmát rögtön megszedték – aki ellenállt, vagy termését nem engedte „megakoltatni”, attól nyomban elvették a szőlőjét, és törölték a szőlőbirtokosok közül.

A szőlőhegyi birtokcseréket, eladásokat – amelyek során a helyi és rokon gazdák elsőbbséget élveztek –, azaz a „szőlő levél váltást” a hegykönyvbe bejegyezve tartották nyilván. Ez a könyv, az 1821-ből származó *Szőlőbirtokok és birtokosok kimutatása*, az 1818–1847 között vezetett *Szőlő adás-vétel kimutatása* címet viselő jegyzékekkel együtt pontos adatokat szolgáltat a helybeli (64) és extraneus (37) szőlősgazdák számáról, lakóhelyéről, birtokaik elhelyezkedéséről stb.

A hegyen – és a zirci apát többi Veszprém megyei szőlőjében,⁹⁶ így a Somlón is – 1852. március 11-én eltörölték a tizedet és az úrbéri adózást, és a sólyi gazdák 1862-ben megváltották a szőlőiket. (1866-ban új articulusi elfogadásra ültek össze. Az új szabályok mintájául viszont már az ekkorra megállapított új somlói hegytörvények szolgálták.)

Az ilyen előzmények után 1864. október 26-án, Somlővásárhelyen megszületett *A nagy somlói hegység közös rendszabályai* címet viselő szabályzat helyi léptékben óriási jelentőségűnek számított, és hatása ma is érvényesül. A dokumentum mindössze 8 oldal terjedelmű,⁹⁷ de 23 articulussal átfogóan szabályozza a hegyközségi teendőket és a hegy birtokviszony-változásairól is teljes képet nyújt.

A szabályzat szövege egy, a korban már szokásosnak nem nevezhető Istenhez való fohászkozással („A tellyes Sz. háromság egy Isten nevében.”) kezdődik. Ezután az alkotók magyarázatot adnak arra, hogy miért „közösek” a rendszabályok: a továbbiakban következő rendelkezések „egyenlően kötelezők” lesznek a hegy mind a négy, „u.n. somló-vásárhelyi, dobai, nagy-szőlősi és kis-jenői részén”.

A rendszabály eltér a korabeli hasonló dokumentumoktól abban is, hogy nem kezdi meg rögtön az articulusi ismertetését, hanem első oldalán rövid leírást közöl a hegy birtokviszonyairól. Megállapítja, hogy a hegy szőlőterülete 1008 hold (756 catastralis hold), ami ekkor közepes méretűnek számított. Érdekes, hogy a korabeli szőlőtermesztés jellemzője, az új ültetvények telepítése is nyomon követhető a feljegyzésből: a dobai részen 200,

⁹⁵ *Sólyi szőlőhegyi ártikulusok 1821.* szövegű kiadás: 1997. Veszprém, Viza Kft. 5–6. o.

⁹⁶ Veszprém Megyei Levéltár XII.2.a. A Cisztercita Rend Zirc-Pilis-Pásztó Apátságának Levéltára, Arch.Vetus C-2407.

⁹⁷ *A nagy somlói hegység közös rendszabályai.* Pápa, 1866.

a szőlősin 320, a kisjemen 47 hold szőlőtermő területet tartottak nyilván, míg a vásárhelyi határban, ahol a legelőkelőbb birtokosok szőlői feküdtek, a 327 holdnyi ősi szőlőfajta mellé 361 hold új szőlőt is ültettek.

Rendkívül pontos, tényszerű megállapításokat tartalmazó négy bekezdésben rögzítették a szőlők megváltásának folyamatát.⁹⁸ Így ismerhetjük meg a következő adatokat: a somlóvásárhelyi részen elhelyezkedő régi és új ültetvények helyzete eltérő volt. A régiek földesura a közalapítványi uradalom⁹⁹ volt, az itt birtokos gazdák ezért 1858. szeptember 6-án „felsőbb helybenhagyással is megerősített” szerződés alapján magukat „24.288 fr. 50 kr. osztrák értékben, 6 éves részletekben fizetendőként, örökbe megváltották”. A történelmi háttér ismeretében érdekes viszont az új ültetvények helyzetéről szóló megállapítás: a szabályzat tanúsága szerint ezek úrbéri telekhez tartoztak, és „1848-ban ugyanis fölszabadulván”, nem voltak tárgyai az örökváltságnak. A somlószőlői hegyrész már 1850. október 18-án megváltotta magát a Zichyektől 25 000 pengő forint ellenében.

Am a dobai részen elhelyezkedő Erdődy Ferenc gróf tulajdonát képező szőlő megváltására nem került sor, és hasonló volt az állapota a kis-jenői résznek is, mivel az „több szabad szőlőkön kívül ... a Mélt. Győri-püspökség földesurasága” alatt maradt.¹⁰⁰

Ezután a szabályzat megalkotásának körülményeit rögzítették, és eszerint a hegy birtokosai és a földesurak, miután megállapították, hogy az eddig alkalmazott hegyarticulusok elavultak, az 1864. október 26-i szüreten Horváth Antal királyi kamarásnál, Somlóvásárhelyen közgyűlésre ültek össze. Itt újraszabályozták a „hegységi hatóság szervezetét s

hatáskörét”, valamint a rendfenntartás és a kihágások szankcionálásának kérdését.

A fentiek leírása után következtek ténylegesen a hegyközségi szabályzat rendelkezései. A nyitó rendelkezések a „hegységi hatósággal” kapcsolatos tudnivalók részletes elemzését tárják az olvasó elé. A hatóságot a rendszabályok értelmében a közgyűlés, az állandó bizottmány és a fizetett tisztviselők alkották. A nem tisztségviselő birtokos gazdáknak az évente kétszer – május 1-jén, vagy ha ez ünnep, 2-án és a szüret második napján – összehívott közgyűlés nyújtott lehetőséget a közösségi érdekképviselőre. A gyűléseket a vásárhelyi városházánál, illetve ősszel a hegyen, valamelyik birtokos hajlékánál tartották. A birtokosok összehívásáról, a gyűlés helyének és időpontjának közzétételéről a hegybíró gondoskodott. A közgyűlés feladatai megegyeztek az Égető Melinda által országosan jellemzőnek tartott kötelezettségekkel: a közgyűlés összehívásakor választották meg a bizottmányi tagokat és a fizetett tisztviselőket, illetve állapították meg ez utóbbiak díjazását. Ilyenkor határozták meg a birtokosok által a hegységnek fizetendő költségeket, tárgyalták meg az előterjesztett kérdéseket és a számadást. Értelemszerűen a megjelenés minden birtokosnak kötelező volt.

A bevezető rendelkezések harmadik (c) pontjában a bizottmány összetételét szabályozták. Az 58 tagot (14 vásárhelyi, 10 dobai, 12 szőlői és 2 jenői) háromévente választották a szüreti gyűlésen, felerészben helyi, felerészben vidéki birtokosok közül. Ők alkották az állandó bizottmányt, melynek a hegy minden részén tagja volt még a hegybíró, a jegyző és két hegyesküdt is. Az 58 tag nem kapott díjazást, viszont elég volt csupán 5 bizottmányi tagnak és 2 esküdtnek a jelenléte ahhoz, hogy az általuk hozott határozatok érvényesnek minősüljenek. (Ebben az esetben az eljárás idejére maguk közül elnököt választottak.) Feladatuk volt a nap-számdíjak megállapítása, a számadások és a tisztviselők elleni panaszok átvizsgálása, a hivatalukkal visszaélő eljárásokat pedig felfüggeszthették. Üléseik számát a szükségesség határozta meg, hiszen minden olyan esetben érvényesen intézkedhettek és hozhattak határozatot, amely nem tartozott a közgyűlés számára külön fenntartott ügyek közé.

Miután a tisztségviselőkre vonatkozó tudnivalókat rögzítették, a szabályalkotó birtokosok rátértek a szürettel kapcsolatos teendők meghatározására. Ez a másfél oldalra rügő szabálycsoport „A szüret meghatározása” alcímet viseli ugyan, de kitér a fizetett tisztviselők feladatainak

⁹⁸ Sándor Pál: Az úrbéri birtokrendezések Veszprém megyében a jobbágyfelszabadítás után In: *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*. Veszprém, 1970. 153–181. o.

⁹⁹ Ezt az 1782. szeptember 10-i uralkodói rendelettel létrehozott vallásalapot, amely a feloszlott somlóvásárhelyi kolostor vagyonát vette át egyházi célokra, 1866-ig császári és királyi pénzügyi hatóság irányította Győrből, jobbágysági papi tized, robot, kilenced teljesítését végezték, bortermelésükről külön bordézsmajegyzéket vezettek. In: Borsy Judit: A somlóvásárhelyi közalapítványi kerület igazgatása. In: *A Dunántúl településtörténete VII.* Veszprém, 1989. 237–246. o.

¹⁰⁰ Az idézett szabályzati részek: 1866, Pápa, a Református Főtanoda által kiadott rendszabályokból.

meghatározására is. Megállapították tehát, hogy a hegy mind a négy oldalán azonos napon kell ezentúl megkezdeni a szüretet. Ez a nap október 17-e előtt soha nem lehetett, pontos idejét az október 10-én Vásárhelyen e célból összeülő bizottmányi taggyűlés határozta meg. A maguk közül elnököt választó tagok szigorúan egymást tiszteletben tartva, „egymás véleményét kihallgatva” szavazattöbbséggel döntöttek a szüret megkezdéséről. A hegybírók feladata ilyenkor abban állt, hogy október 10-e előtt egy héttel emlékeztetniük kellett a bizottmányi tagokat a gyűlés megtartására, és gondoskodni kellett a meghívásukról is. Különös kötelességük volt, hogy a legközelebbi hegybíró és az illetékes szolgabírókat is értesíteniük kellett a gyűlés idejéről.

Ezután a fizetés ellenében eljáró hegybíróval, jegyzővel, a 6 esküdtel és a hegypásztorral kapcsolatos tudnivalókat szabályozták. Fizetéseiket a – már említett – közgyűlés határozta meg minden évben. Megválasztásukra a tavaszi közgyűlésen került sor, esküt is ekkor tettek, ez volt az úgynevezett felhiteztetés. Közös feladatuk volt a hegyszabályok megtartása feletti őrködés, a „közilledelemre felvigyázás”, és elvégezték az öröklés esetén szükséges regisztrációs teendőket. Természetesen külön-külön is rendelkeztek feladatkörrel. A hegybíró feladata volt a hegyközségi iratokra való vigyázás, a közgyűlés által meghatározott költségek beszedése és kezelése. E költségekről, valamint a büntetéspénzekről és egyéb jövedelmekről pontos számadással tartoztak a közgyűlésnek.

A jegyzőt a jegyzőkönyv vezetése mellett a számadások elkészítésével, a birtokváltozások feljegyzésével és az azokat igazoló szőlőlevelek kibocsátásával bízták meg.

A „vincellérek” a gyepek, utak, szőlők karbantartására ügyeltek. A hegypásztorokat a Somlón egész évre fogadták fel, a szőlők őrzését éjjel-nappal hivatottak voltak ellátni. Jogukban állt a tetten ért tolvajokat elfogni vagy megzabolni, és ezekről, valamint minden más visszaélésről jelentést kellett tenniük.

Ezzel zárul az igazgatási-szervezeti kérdéseket érintő szabályok sora az 1866-os somlói „Rendszabályok”-ban, hogy aztán a „jórend, személy és vagyónbiztonság, s a közilledelem fenntartására” vonatkozó szabályokat rögzítsék a következő négy oldalon.

Ez a négyoldalmi hegyrendszabály 23 cikkelyével a szőlősgazdák egész évi munkáját szorította jogi keretek közé. Mivel tudatában voltak a szőlőtermő terület és bora értékének, már az első cikkelyben megtiltot-

ták a somlói szőlők és gyümölcsösök kivágását. Kötelezték a birtokosokat arra, hogy a parlagon maradt területeiket lehetőleg szőlővel ültessék be. A szomszédjogi szabályok korai megnyilvánulásaként értelmezhető az a rendszabály, amely lehetővé tette a szomszéd földjét beárnyékoló gyümölcsfák kivágását, sőt aki nem tett eleget az erre irányuló felszólításnak, 4 osztrák forinttal bűnhődött.

Az idegen – Somlón kívüli – területek borának behozatalát a 16. századi hegyszabályokhoz hasonlóan tiltották az 1866-os rendeletek is, az ezt megpróbálók a borka a hegység javára történő elkobzásával és 20 osztrák forint büntetéspénzzel sújtották. Valószínűleg az élet szülte azt a 3. cikkelybe foglalt szabályt is, amely megtiltotta a terménybeni ajándékozást a gyümölcs és a szőlő esetében. A rendszabály ezt különösen a szőlőpásztorokkal kapcsolatban mondta ki, és úgy próbálta elejét venni a kárnak, hogy kártérítési és hivatalvesztési büntetést rótt ki az elkövetőkre, és a pásztorokat minden kárért felelősnek tekintette.¹⁰¹

Hasonlóan jártak el azon vincellérek esetében, akik a szőlőtulajdonos írásbeli engedélye nélkül vitték le szőlőt, venyigét, követ stb. a hegyről. Őket a hivatalvesztés mellett 10 forinttal büntették, ráadásul a hegypásztoroknak hivatalvesztésük terhe mellett kötelességük volt jelenteni, ha ilyesmiről tudomást szereztek. A már említett esetekből is kiderül, hogy ekkor, 1866-ban már nem alkalmaztak kettős büntetés-végrehajtási rendszert. A testi fenytéseket teljesen eltörölték, minden szabályszegést pontosan rögzített pénzbüntetéssel szankcionáltak.

Így jártak el a biztonságos közlekedést akadályozókkal szemben is, amikor kimondták: „a közös szekérutakon fel vagy lerakodás végett székérnek megállani, s ez által a kocsijárást kelést akadályozni, annyszor mennyiszor fizetendő, 1 forint büntetés alatt nem szabad, ennek elhárítása végett tartozik minden szőlő birtokos hegyi hajléka körül annyi tért üresen hagyni, hogy legalább egy kocsival ottan kiállni lehessen 10 osztrák forint büntetés terhe alatt.” A rendelkezés különleges fontosságára utal az, hogy – kocsi helyett személygépkocsit említve – szó szerint átvették az 1987-es Hegytörvénybe, és hasonló sorsra jutott az első cikkely első mondata is.¹⁰²

¹⁰¹ A bűncselekmény vagy károkozás feljelentői ugyanakkor a 18. cikkely szerint igényt tarthattak a büntetéspénz felére.

¹⁰² Somló Baráti kör Füzetek 3. sz. 1987. Hegytörvény 6. és 13. o.

Birtoknagyságtól függően 12–24 osztrák forinttal sújtották, aki a kitűzött „szüretelési idő előtt szüretelni bátorkodott”, ez alól – maximum 2 nappal – csupán a hegybírók és a hegypásztorok nyertek „engedelmet” a saját szőlőik esetében.

A 7–8. cikkely a gyepek, árkok, kapuk rendbentartására kötelezte a birtokosokat, akik a hegybeli kocsutakat közös munkával tartották rendben. Mégis, az ezt elmulasztók munkáját – a birtokos költségére és 2 osztrák forint büntetéssel megtoldva – az előjáróság pótolta. A kapuk karbantartása azért volt fontos, mert a 8. cikkely értelmében a Somlón tiltották az állatok (marhák) legeltetését. Aki ezt szándékosan mégis megselekedte, kártérítéssel és 10 forinttal tartozott, míg ha valaki csupán véletlenül engedte be marháját a szőlőbe, csak kártérítésre kötelezték.

A kétes személyek, nemkívánatos kóborlók kitiltásáról is gondoskodtak a somlói gazdák. A 9–10. cikkelyben megtiltották (és 2 forinttal büntették) az utakon kívüli „szerteszt járást, léczek alatti bujkálást... és a szüret utáni böngészést.” Valószínűleg a tapasztalat szülte azt a szabályt, amely megzablogolással és 1 forinttal büntette azokat, akik gyümölcs- és szőlőérés idején ájtatoskodás ürügyén a hegyen levő templomok és kegyhelyek környékére látogattak, oda elzarándokoltak, vagy akár itt koldultak.

Bár a Somlón ekkor már nem érvényesült az egyházi birtokosok hatása, 4 forint fizetésére kötelezték azokat, akik vásár- és ünnepnapokon a szőlőkben dolgoztak. Érdekes azonban, hogy a rendszabály 11. cikkelye értelmében „ünnepek neve alatt” csupán az egyház által kötelezően megtartani rendelt ünnepeket ismerték el. „Községi fogadásos ünnepeket a hegybirtokosság gyepein belül kötelezőknek” nem ismert el, ezalól kivételt csak a hegység védőszentjének, Szent Margitnak a nevenapja jelentett.¹⁰³ „Ájtatosmenetek, processziók” tartását úgy szabályozták, hogy ilyenkor a birtokosoknak kötelező volt a menet elvonulásáig beszüntetni a munkájukat. (A hegyen négy kápolnához vezettek zarándoklatot, a leg-híresebb a július 13-át követő vasárnapon tartott „margiti- búcsú” keretében történt.)

Az egyház által megkövetelt erkölcsösség szabályozása után a 12–18. cikkelyben rögzítették a komolyabb bűncselekmények elkövetéséért járó büntetéseket.

A lopásokat általánosan 4–12 forintos pénzbírsággal és kártérítési kötelezettséggel szankcionálták. Különösen súlyos esetekben (például hegyi lakok feltörése) az ügyet a járásbírói hivatalnak adták át. A tolvajlason ért szőlőbirtokost az előbbi büntetésen túl törölték a „hegybirtokosok sorából”, és megfosztották a szőlőjétől.

Érdekes, a jenői oldalon az 1930-as években is élő büntetés volt, hogy a garázdálkodók, fajtalanok által fizetendő (2–6 forint) büntetéseket a hegyi kápolnák, templomok javára kellett fordítani – egyébként ez az összeg a hegység közös pénztárába folyt be.

Szigorúan (4–10 forint) megtorolták azt is, ha valaki egy hegyközségi előjárót szidalmazott, ugyanakkor, ha a megválasztott esküdt vagy hegybíró nem vállalta a tisztség betöltését, 4 forinttal megválthatta azt (15–16. cikkely).

A 17. cikkelyben egy ősi somlói monda továbbélésének lehetünk tanúi. A cikkely értelmében ugyanis tilos volt a hegy területén ragadozómadarat vagy annak fészket elpusztítani, aki pedig mégis megtette, 10 forintra büntették. A rendszabály értelmezéséhez tudni kell, hogy az 1900-as évekig a Somlón sok sólyom, holló, néha pedig szirti sas is fészkelte. Az elterjedt rege szerint Isten rájuk bízta a szőlő és a gyümölcs őrzését a seregélyek, rigók ellen. Tény viszont, hogy az 1847-es évben egy vakmerő szőlősgazdát, aki kiszedte a sólymok fiait a fészkeikből, kibecültettek a szőlőjéből.¹⁰⁴

Fontos településigazgatás-történeti tényről rögzített a 19. cikkely, amely kimondta, hogy „a hegyben letelepedni s ott állandóan lakni senkinek meg nem engedtetik”. A Pápa környéki szőlőhegyekben (Csanak, Ménfő) már 1694-től tiltották a letelepedést.¹⁰⁵ Az 1700-as évek közepétől azonban a magánföldesúri (például Esterházy-, Batthyány-) birtokokon és az egyházi (bencés) szőlőkben megváltozott a gyakorlat: Saighó Benedek bencés főpát 1728-tól lehetővé tette a szőlőművelők számára a hegyen való letelepedést, és a példát a világi földesurak is követték, bár

¹⁰⁴ Cseresnyés Sándor: *A nagy Somló hegyről, váráról, Somló-vásárhelyről, helyzeti, történeti, természeti, gazdasági, s költészeti tekintetben.* Veszprémben, 1848. 97–101. o.

¹⁰⁵ Égető Melinda: *Szőlőhegyi települések kialakulása a Dunántúlon a 18–19. században.* Budapest, 1944. Akadémiai Kiadó 26. o.

¹⁰³ Mőd László – Simon András: *A szőlővédőszenetek tisztelete* In: *Rubicon* 2003/1–2. 32–36. o.

az állattartás továbbra is tilalmas dolog maradt.¹⁰⁶ A Somlón ugyanakkor még 1866 után sem volt megengedett a hegyen lakás a vincellérek szüreti munkaidejének kivételével.

Sajátos szabályok érvényesültek a vadászattal kapcsolatban is (20. cikkely). A Somlón azokon a részeken, „hol az uraság vadászati joga örök-váltság következtében elenyészett”, tiltották a vadászatot, viszont télen az állandó bizottmányoknak jogában állt vadászatot rendezni kizárólag a rókákra.

Pontosan meghatározták (21. cikkely) a szőlőeladással és az örökléssel kapcsolatos formákat is. A vevőnek vagy örökösnek az eladást vagy öröklést követően három hónapon belül be kellett jelentenie a változást – ha nem tette meg, 10-ra bírságolták – a hegybírósnál, és a saját nevére kellett átíratnia a szőlőt. Érdekes figyelni arra az itt rögzített eljárásra, amely megkívánta, hogy adásvétel esetén a már eddig is birtokosnak számító vevő az ár minden forintja után 1 koronát fizetni tartozott a pénztárba. Abban az esetben pedig, ha e vétellel lépett a somlói birtokosok sorába, ezen felül – attól függően, hogy a szőlő ára a 200 forintot meghaladta-e – 1 forint 50 koronát, illetve 4 forintot tartozott a hegyközségi pénztárba befizetni. Öröklés esetén viszont sem az egyenes, sem az oldalági örökösöknek nem kellett fizetni, csupán a beírás költségét (1 forint 50 koronát) kellett megtéríteniük. A hegység pénztára tehát (22. cikkely) a már részletezett büntetéspénzekből és átíratási díjakból nyerte a bevételeit. A hegyközségnek továbbá jogában állt a közös kiadások fedezésére holdanként bizonyos összeg befizetésére kötelezni a gazdákat, ha a közgyűlés így rendelkezett.

A maga korában egyedülálló – gazdaságtörténetileg is érdekes dokumentumnak számító – 23. cikkely a szőlőművelésre felfogadott napszamosok munkarendjéről rendelkezett. A Somlón eddig is szokásos munkabeosztás értelmében a napszamosoknak napkelte után fél órával télen-nyáron a munka helyén kellett lenniük. Azonnal dologhoz kellett látniuk, és munkájukat napnyugtáig végezték. Megszabott munkaszünetet is tartottak. Fél órát szántak reggelizésre és uzsonnaidőre, délben pedig egy órát lehetett pihenni. Felelősségteljes gondolkodásról tanúsított az a rendelkezés, amelyben kimondták, hogy „Lőrincz-naptól Sz.

György-napig (szeptember 5. és április 24. között)¹⁰⁷ oszonnakor vagy munka közben heverészni nem szabad.” A napszamosok felügyeletét el-látó vincelléreknek pedig 10 forint büntetéspénz terhe alatt megtiltották, hogy a későn érkező napszamosokat felfogadják, és azt is, hogy a szabott munkaszüneten túli pihenést engedélyezzenek nekik.

Az 1864-ben összeállított szabályzatot 1865. július 24-én hagyta jóvá Rikóty Ede, Veszprém vármegye főjegyzője. 1865. október 18-án Somlólásárhelyen a hegy összes birtokosa előtt közgyűlésen ismertették a szabályokat, és három pontban azonnal módosítottak is rajtuk: a hegységi hatóság belső szervezetét minden hegyoldalon külön tartandó közgyűlés keretében kívánták ezután megállapítani; a szüret meghatározásának napját október 10-ben rögzítették, és a fizetési tisztviselők juttatásainak meghatározását minden egyes hegyrész saját közgyűlésének hatáskörébe rendelték.

Ez az 1866-tól nyomtatott formában is megismerhető somlói hegyközségi szabályzat mintául szolgált a későbbi nyugat-dunántúli hegyrendszabályok megalkotásához. Hatása rendkívül erősen kimutatható az 1866. február 15-én megfogalmazott sólyi artikulásokban, amelyeket 1872. november 4-én hagytak jóvá Veszprémben.¹⁰⁸

A szabályzat hatása és a magyar bortermelés helyzete a 20. század elején. A hegyközségi törvény

A Somlón az 1870-es évektől kezdve a gyakorlatias szabályozásnak köszönhetően fellendült a szőlőtermelés.¹⁰⁹ A kialakuló dzsentrireg és a polgárság kedvenc italává váló fröccs¹¹⁰ alapanyagát a kiváló minőségű

¹⁰⁷ Süle Sándor: *A Somló-vidék kalendáris szokásai (kézirat)*. Révfülöp, 1979. 657–679. o.

¹⁰⁸ A sólyi szabályzat szerkezeti felépítése gyakorlatilag azonos a somlóiival, de rendelkezik a tűzgyújtás tilalmáról is. *Sólyi Hegyártikulusok 1866*. Veszprém, 1997. Viza Kft. 69–75. o.

¹⁰⁹ Csoma Zsigmond: A sólyi szőlőművelés helye a 19. századi magyarországi szőlő- és borkultúrában. In: *Sólyi Szőlőhegy Ártikulusok*. Veszprém, 1997. Viza Kft. 105–114. o.

¹¹⁰ Draveczky Balázs: Fröccstörténelem. In: *Rubicon* 2003/1–2. 83–84. o.

¹⁰⁶ Filep Antal: Szőlőhegyi településtörténet. In: *Borok és korok*. Budapest, 2002. 176–182. o.

hazai fehérborok szolgáltatották. A Somlón a szőlő feldolgozására sorra nagy pincéket, présházakat emeltek (például az Augusz-pince).¹¹¹ A közeli Pápa város tehetősebb zsidó polgárai is vásároltak kisebb szőlőbirtokokat, amelyeket helybeli napszámosokkal műveltettek, és a termésből kóser bort készítettek (ezért nevezték a helyiek a zsidó szőlőket a „szentes zsidók” szőlőinek).¹¹² Ekkor vált szokássá, hogy egy-egy gazdag birtokos, vagy – főleg pápai – céh szüreti multságára más településekről is érkeztek vendégek, mint ahogy azt Mikszáth ábrázolta A Noszty fiú esete Tóth Marival című regényében.¹¹³

A Somló bora ekkorra ismét országosan elismertté vált. Dicséretét és híret vitték Vörösmarty *Jó bor* című versének sorai,¹¹⁴ Mikszáth pedig így írt róla: „Ha Tokaj a bortermő hegyek királya, Somló se kutya, nagy oligarcha Somló is. Aranyszínű nedve Grand Vin, s behűtve, a világ bármelyik pecsenyeborával felveszi a versenyt.”¹¹⁵

A fellendülés azonban nem tartott sokáig. 1880-ban, a megyében először hivatalosan megállapították, hogy a sólyi hegyen filoxérafertőzés jelentkezett. Bár 1881-ben Veszprém megyében filoxérazabizottság alakult,¹¹⁶ amely a fertőzött területeken zárlatot, a munkaeszközök petróleumos vízben történő fertőtlenítését rendelte el. 1888. szeptember 10-én a somlói tőkétet is megtámadta a kór. A fertőzés a hegytető urasági szőlőből indult ki (osztrák területről, Klosterneuburg mellől kaptak szaporítás céljára – már fertőzött – vesszőket), de a birtokosok gyors reagálása miatt lassú lefolyású volt. Gr. Esterházy Ferenc Devecserben életre hívta a Nagy Somló Egyesületet a kárcsökkentés és védekezés megszervezése céljából, a bencés rend szőlői ügyében pedig a pannonhalmi főapát levelezést folytatott a földművelésügyi miniszterrel. Ám a fertőzés egyetlen

hatásos ellenszerének vélt szénkéneg beszerzése annak magas ára miatt meghaladta a kisbirtokosok anyagi lehetőségeit (28 forint volt mázsánként),¹¹⁷ így a szőlők tönkremenése sokak elszegényedéséhez vezetett.

Az 1895-ös országos mezőgazdasági adatfelvétel szerint a Somló várhelyi oldalán a korábbi 361 holdnyi szőlőterülethől már csak 248 hold volt beültetve, és ez is egyre kevesebb termést hozott.¹¹⁸

Az egyetlen lehetőség a Somló feltámasztására az amerikai direkttermő szőlővesszőkkel, illetve az amerikai alanyokra oltott hazai fajtákkal való teljes felújítás maradt, amit az 1896-os szőlőrekonstrukciós törvény és az 1897-es földművelésügyi miniszteri rendelet is előírt. A minisztériumi támogatással már 1897-ben elkezdődött a Somlón az újratelepítés. Ám a kisbirtokosok közül sokan nem merték felvenni az igénybe vehető újratelepítési költséget, mert visszafizetésére 10 évet adott volna az állam, így a paraszti szőlők éveken parlagon feküdtek, tulajdonosaik közül sokan napszámba kényszerültek, vagy a tengerentúlon próbáltak szerencsét.¹¹⁹

A filoxérajárvány hatására csökkent a bortermelés, de az ország egész területén növekedett a szőlővel és borral kapcsolatos visszaélések száma. A 19. század végére általánossá vált a borok vizezése, hamisítása.¹²⁰ A további borhamisításokkal kapcsolatos botrányok hatására, heves szakmai vitát követően megszületett az 1893. évi XXIII. tv. a mesterséges borok készítésnek és azok forgalomba hozatalának tilalmáról.¹²¹ A törvény tartalmazta a legelső magyar borvidéki besorolást, és megnevezte az egyes vidékeken telepíthető szőlőfajtákat, ezzel jogi keretek közé terelte az újratelepítés kérdését.

A termelés szervezettebbé válásával a termelők növekvő együttműködési igénye felvetette a hegyközségek törvényi szabályozásának szükségességét is. Ezt az 1894. évi XII., a mezőgazdaságról és a mezőrendőrségről szóló törvény valósította meg. A hegyközség megalapítása a törvény értelmében önkéntes lett, de olyan község határában, ahol 100 katasztrális hold vagy ennél nagyobb összefüggő szőlővel beültetett terü-

¹¹⁷ Márkusné Vörös 2000. 103–107.

¹¹⁸ Uo. 105. o.

¹¹⁹ Antall József: A Dunántúl remetéje – a Somló. In: *Somló Baráti Kör Füzetek* 2. 1989. 40. o.

¹²⁰ Csoma Zsigmond: Amikor még borbírótság létezett. In: *Sólyi szőlőhegy ártikusok* (utószó).

¹²¹ Beck Tibor: A filoxéra pusztítása. In: *Rubicon* 2003/1–2. 68–69. o.

¹¹¹ Keleti Károly: *Magyarország szőlészeti statisztikája 1860–1872*. Budapest, 1875.

¹¹² Ambrus–Csoma–Somlósi: *A magyar bor útja. A kezdetektől napjainkig*. Szombathely, 2003. B. K. L. Kiadó 210. o.

¹¹³ Mikszáth Kálmán: *A Noszty fiú esete Tóth Marival*. Budapest, 1996. Ciceró, 162–169. o.

¹¹⁴ Vörösmarty Mihály *költői művei* I. Budapest, 1981. Szépirodalmi Könyvkiadó 452–455. o.

¹¹⁵ Mikszáth 1996. 162. o.

¹¹⁶ Csoma Zsigmond: A filoxéra és hatásai a Káli-medencében. In: *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 17. 1984. 733–757. o.

let volt, s e területek birtokosainak száma elérte a húszat, a birtokosok egyharmada elhatározhatta a hegyközség megalapítását. Ilyen esetekben a többi birtokosnak is kötelező volt a tagok közé lépni. A közösségek hegyközségi rendtartásban szabályozhatták tevékenységüket, és költségeik fedezésére területarányos járadékot vehettek ki a szőlőbirtokosokra. A hegyközségekben kötelezővé vált a választmány és a hegybíró megválasztása. A hegyközség feladata lett a felújításhoz szükséges oltványok, vesszők beszerzése, vincellérek alkalmazása, és az együttműködő gazdák olcsóbban juthattak hozzá a védekezés eszközeihez. De a hegyközségeknek nem volt országos vagy területi koordinációs szervezete, és a korabeli szakigazgatás szervei is távol maradtak e gazdasági ág irányításától annak speciális ismereteket megkívánó jellege miatt.¹²²

A somlói bortermelés szabályozása a 20. században

Az országos hatáskörű szabályozással azonos időben a Somlón a bor minőségének védelme érdekében 1896-ban létrejött a Somlyói Borászati Iroda. Ugyanakkor a somlói borokat az 1907-ben létrehozott vámművi határain belül 1914-ig viszonylag kedvező feltételek között értékesítették, de a trianoni békeszerződés után megszűnt ez az állapot.¹²³ Bár a hegyi borok mindig keresettebbek voltak a homoki boroknál, a korábbi piacok már vámkiülföldnek számítottak, és az alaposan megdrágult magyar borok helyére olcsóbb nyugat-európai borok léptek. Ráadásul a borok minősége is kívánnivalót hagyott maga után, mert a minőségi bor előállításához szükséges technikai háttér csak a nagy pincészeteknél volt fellelhető, az apróparcellák esetében már nem.

Az egészségtelen földbirtokeloszláson segíteni próbáló 1920. évi XXXVI. tv. értelmében a Somlón is megkezdődött a birtokszerkezet átalakulása. Állami segítséggel földalapot képeztek, melynek megváltása – és az ezzel kapcsolatos költségek – már a földhöz juttatottakat terhelték.

¹²² Kovács–Mikó–Szabó 1995. 35–36. o.

¹²³ Diószegi István: *Az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája 1867–1918*. Budapest 2001. Vince Kiadó 137–152. o.

Somlólásárhelyen a földalapba a vallásalapítvány két birtoka mellett egy téglagyáros és egy kocsmáros birtokát vonták be.

Sajnos a földhöz jutott paraszti kisbirtokosok tevékenysége miatt a jellegzetes régi szőlőfajták száma csökkenni kezdett, az igénytelen és olcsó bőventermő fajták telepítése pedig alaposan megrongálta a somlai híret. Előfordult, hogy nagykereskedők rossz borokat hozhattak forgalomba somlói néven magas áron, és a somlai külföldi ismertsége teljesen megszűnt. Sokáig az is rossz fényt vetett az itt termelt borokra, hogy a hegyen bazaltbánya nyitását tervezték. A hegyért felelősséget érzők viszont 1928-ban létrehozták a Somlói Kisfaludy Sándor Céhét, amelynek védnökei és tagjai között az Esterházy és az Erdődy család képviselőin kívül Szőnyi Ottó pápai kamarás és Lukcsics Pál, az Eötvös Kollégium tanára is helyet foglalt. A következő évben megalakult a helyi gazdákat tömörítő Somló Szőlőbirtokosok Szövetsége.

Az igazi áttörést az 1923-as és 1924-es bortermelést szabályozó törvényeket követő,¹²⁴ 1929. évi, a szőlőgazdálkodásról és a hegyközségekről szóló törvény jelentette, melynek értelmében a hegyközségek már köztestületként jelentek meg, és javaslattevő, eljáráskezdeményező szerepük miatt a szakigazgatásnak is fontos részévé váltak. Megalakításuk kötelező volt minden olyan településen, melynek határában minimum 150 kat. hold összefüggő szőlőterület volt. Több településnek kellett közös hegyközséget alkotnia akkor, ha két vagy több településen ennél kisebb területű, de egybefüggő és azonos törvényhatóság területén elhelyezkedő szőlő volt. A megalakításhoz településenként minimálisan 10 szőlőbirtokosnak kellett lennie. A hegyközségek új kötelezettségévé vált a területükön termelhető fajták meghatározása és a szőlőgazdálkodásra vonatkozó törvények betartásának ellenőrzése.¹²⁵

A Somlón a gazdasági élet e törvények hatására javulni kezdett. 1933-ban országos hírű gazdasági, háziipari kiállítást tartottak Vásárhelyen, ahol a hegy 182 féle borát is bemutatták az érdeklődőknek, köztük József főhercegnek. A Somlói Bortermelők Piceszövetkezete mellett példasze-

¹²⁴ 1923: Törvény a direktermő szőlők telepítésének tilalmáról. 1924: bortörvény, amely értelmében a bor javítására csak a szőlő saját anyaga használható. 1929: 30 hektár feletti szőlőbirtokot kizárólag szakember irányíthat. Forrás: Égető Melinda: A filoxeravésztlől a második világháborúig. In: *Rubicon* 2003/1–2. 86–87. o.

¹²⁵ Kovács–Mikó–Szabó 1995. 37–41. o.

rűen működtek a hegyközségek is: vállalták a hegyi utak karbantartását, értesítették a külbirtokosokat a szüret és a hegygyűlés idejéről. 1938. július 31-én Teleki Pál kultuszminister részvételével kilátót avattak a hegytetőn.¹²⁶

A hegyközségek száma a Somlón ebben az időben is változatlan (4) maradt, ami azért volt fontos, mert az 1938. évi XXXI. tc. értelmében már 50 kat. hold szőlő és gyümölcsös meglétéhez kötötték a hegyközségek alapítását. A törvény egyértelműen köztestületnek nevezte a hegyközségeket, beillesztette őket a közigazgatási rendszerbe: a 100 négyszögöl feletti ültetvények számbavétele a települési önkormányzat feladatává vált, és a földművelésügyi miniszter is megbízhatta feladattal az egyes hegyközségeket. Feladatukul adták a szőlőtermesztéssel kapcsolatos szakmai szabályok felállítását, és háromszintű rendszerbe szervezték a hegyközségeket: a hegyközségek munkáját megyei szinten a hegyközségi tanácsok fogták össze, ezek fölött az Országos Szőlő- és Borgazdálkodási Tanács állt.

A szigorú szervezeti együttműködés a termékek minőségi javulásához vezetett, ami a somlai borokra is jellemző volt, azonban a II. világháborúban a Somló térsége hadművelési területté vált, a harcok elmúltával pedig az anyagi károk, a háborús embervesztés tetézte a szovjet csapatok jelenléte (a vásárhelyi kolostorba orosz női (!) repülőegységet szállásoltak be).¹²⁷

Az 1945. március 17-i kormányrendelet értelmében sor került a somlói birtokrendszer átalakulására is. A vallásalap, az Erdődyek, az Esterházyak, valamint a bencés és ciszterci rendek ingatlanjait igénybe véve 652 holdat osztottak szét az igénylőknek, a vallásalapítvány 518 holdjából pedig Állami Gazdaságot szerveztek. Ám sok új gazda kellő felszerelés, anyagiak és termelői tapasztalatok híján el sem kezdte egykor vallásalap szőlőbirtokának művelését: 1947-ig gyakorlatilag a vallásalap műveltette és szüreteltette azokat.

Az egyesületek 1946-tól történő tömeges feloszlása nem kímélte a hegyközségeket sem: 1947-ben miniszterelnöki rendelettel próbálták (az 1938. évi XXXI. törvényt módosítva) összhangba hozni őket a föld-

műves-szövetkezetekkel. Az 3300/1949. (IV. 9.) kormányrendelet¹²⁸ pedig egyszerűen államosította a hegyközségek és hegyközségi tanácsok minden vagyonát, és megszüntette a szervezeteket. Az igazgatási jellegű hegyközségi feladatokat az államigazgatási szervezetek vették át, az érdekképviselőre pedig a Dolgozó Parasztok és Földmunkások Szövetségét hatalmazta fel a rendelet. A szőlőörzésről való gondoskodást a községi elöljáróság feladatkörébe építették be.

A Somlón is életbe léptek ezek a szabályok a hegyűjtéssel és a kuláklisára helyezéssel egy időben, tehát a hegyközségek itt is megszűntek. A kollektivizálás gyorsítását elrendelő 1958. decemberi MSZMP KB ülést követően viszont fordulat következett be a hegy életében: a tekintélyesebb gazdák részvételével szövetkezetfejlesztési bizottságok alakultak, majd az 1958. évi 6. tv. értelmében engedélyezték „a szőlőtermelés önkéntes alapon történő szocialista nagyüzemi átszervezésének elősegítése érdekében... a szőlőtermelők öntevékeny kezdeményezésének összefogását”, vagyis lehetővé tették egyfajta hegyközség létét, de mivel ez a forma nem terjedt el, és helyettük a TSZ-t preferálták, az 1968. évi 36. tv. ezt a „hegyközségi” típust is eltörölte.¹²⁹

A Somlón 1959 márciusában már megalakult a Somlógyöngye TSZ,¹³⁰ de mivel évekig fizetésképtelenséggel küzdött, a Badacsonyi Állami Gazdaság sok borteremő területet szerzett meg – ismét rontva ezzel a somlai hírért. Azonban az 1930-as évek mozgalmához hasonlóan a Somlót féltő befolyásos emberek ismét összefogtak a hegy és környezete megmentéséért. 1986-ban létrehozták a Somló Baráti Kört, amelynek tagjai új hegytörvényt alkottak, hagyományörző napokat és borversenyekeket szerveztek.

A Somló a rendszerváltás után

1987. február 27-én a Somlószőlősi és Somlóvásárhelyi Községi Közös Tanács „Hegytörvényt” alkotott a „Somló hegy rendjéről.”¹³¹ Szükség volt erre az új birtokszerkezet miatt is: a hegy 611 hektár 7826 m²-éből

¹²⁶ Kajcsos Ferenc: *Somló, a történelmi borvidék*. Budapest, 1943. 28–30. o.

¹²⁷ Márkusné Vörös 2000. 122. o.

¹²⁸ Kovács–Mikó–Szabó 1995. 41–43. o.

¹²⁹ Uo. 44. o.

¹³⁰ Vajkai Aurél: Somló. In: *Élet és Tudomány* 1959. aug. 2. XIV. évf. 32. sz.

¹³¹ *Somló Baráti Kör Füzetek* 3. 1987 (Hegytörvény) 4–5.

534 hektár 1002 m²-t zártkertként használtak, és 80,1%-ukon szőlőt termesztettek. A törvény sajátossága volt, hogy egy olyan korszakban próbált – régen a hegyközség feladatkörébe tartozó – hegyrendszabályokat felállítani, amelyben nem létezett hegyközség, és még így is nyomon követhető volt benne az épített és a természetes környezet védelmére való törekvés.

A 11 fejezetre tagolt Hegytörvényben meghatározták a hagyományosnak tartott szőlőfajtákat,¹³² a szüret kezdetének meghatározását, közzétételét pedig a községi szakigazgatási szerv feladatává tették.

A szabályzat már említett érdekessége, hogy átvett, gyakran szó szerint vették át a szőlők kiirtásáról szóló részt, és hasonlóan jártak el az 1866-os szabályok úthasználatával kapcsolatos része esetében is. Megállapítható, hogy az 1987-es szabályok szellemisége az 1866-osét idézi: az utak, árkok karbantartását a birtokosok közös, illetve érdekeltségükkel arányos mértékű feladatává tette. Az állattartás tilalma ugyan már nem maradt fenn, de azt csak lakóházakkal beépített földterületen, személynél fogyasztási szükséglet céljára engedélyezték, az ebeket pedig csak zárt helyen vagy megkötve lehetett tartani (4–5. §). Tiltották az 1866-os rendszabályokhoz hasonlóan (8. §) a szőlők, gyümölcsösök között való közlekedést, a mezsgyéken való járkálást, és régi hiányt pótoltak a tűzrakás feltételeinek szabályozásával (6. §).

A gazdasági épületek létesítésénél megkövetelték az objektum tájba illeszkedését (4. §, 15–16. §, 23. §), ezért a szőlők tájberendezésüil is csupán fakarót használhattak, új támfalak rakását csak helyi kőből engedélyezték. A gazdasági épületek lehetőleg téglalap alaprajzú, kőfalazatú épületeknek készülhettek, oromfalas nyeregtetővel. A falakat helyi szókás szerint fehérre vagy sárgára kellett meszelní, a nyílászárókat sötétre vagy zöldre pácolták. Hasonló tájvédelmi okokból tiltották a hegyen a sátorozást és a kempingezést is, és külön fejezetet (7. és 8.) szenteltek a műemlékvédelemnek és a környezetvédelemnek.

Feltűnő, hogy a rendelkezések megszegőivel szemben alkalmazott szankciókat a szabályzat nem szabta meg egyenként: az utolsó, 25. §-ban csupán annyit írtak elő, hogy szabálysértés esetén maximum 3000 forint

¹³² Ezek a következők: juhfark, furmint, olaszrizling, hárslevelű és tramińi (In: 1987-es Hegytörvény).

pénzbírság, helytelen úthasználat esetén pedig 100-tól 500 forintig terjedő helyszíni bírság kiszabása lehetséges.

A Hegytörvény viszont hiányosságai ellenére is jó alapot jelentett, amikor az 1994-es év kedvező fordulatot hozott a Somló életébe: az 1994. évi CII. törvény, a Hegyközségi törvény értelmében újra megvalósulhatott a hegyközségi igazgatás, és megszületett a bortermelő települések új borvidéki besorolása. A Somló Borvidéken így napjainkban négy hegyközség működik: Somlóvásárhely és Somlójenő közösen alakított hegyközséget, Somlószőlősen a Nagyszőlősi Hegyközség, Dobán a Dobai Somlógyöngye Hegyközség létesült. A borvidékhez tartozik még a kissé távolabbi Sághegy-Kissomlyó Hegyközség Celldömölk központtal. Az 40/1977. (XI. 29.) sz. MÉM rendelet második mellékletének 1995-ös módosítása értelmében a somlói borvidéken furmint, hárslevelű, olaszrizling, és tramińi borok termelését engedélyezték a hagyományos régi fajták (juhfark) mellett.¹³³

Tehát a rendszerváltás után hamarosan ismét hegyközségi keretek között tevékenykedhettek a somlói gazdák.¹³⁴ A hegyen levő három hegyközség és a települések polgármesterei 1997-ben megállapodást kötöttek Pápa önkormányzatával, amelyben vállalták, hogy kölcsönösen elősegítik a borvidék népszerűsítését.¹³⁵ Pápa azóta évente megrendezi a „Pápa, a somlói bor városa” kulturális rendezvényt, amelyen a somlói szőlősgazdák és pincészetek részt vesznek a boraikkal, a „Somlói napok”-on pedig a pápai kulturális együttesek látogatnak a hegyre.

A hegyen található hegyközségek közül különösen a Somlóvásárhely-Somlójenő Hegyközség fejt ki aktív tevékenységet. Az itt birtokos gazdák 1998–1999-ben elkészítették a hegyközség rendtartását (hegyszabályzatát) és ügyviteli szabályzatát. Ezekben részben megtalálhatók az 1987-es – közvetve az 1866-os – szabályok is,¹³⁶ ám különösen részletesen szabályozták a szőlőtelepítés és -kivágás feltételeit, a növényvédelmi előírásokat. Mivel ma a hegyközségi tanács bocsátja ki a származási bizo-

¹³³ Somló-hegy Alapítvány alapító okirat Somlóvásárhely, 1991.

¹³⁴ Somló-hegy Alapítvány Kuratóriuma Működési Szabályzata Somlóvásárhely, 1995.

¹³⁵ Megállapodás. Somlóvásárhely, 1997. 1–2. o.

¹³⁶ Somlóvásárhely és Somlójenő hegyközség rendtartása (Hegyszabályzat). Somlóvásárhely 1998. 1–9. o.

nyítványt a különleges minőségű és állami ellenőrzőjeggyel forgalmazni kívánt minőségi borokra, a rendtartás megszegőit leggyakoribb büntetési-ként e bizonyítvány megvonásával sújtják.¹³⁷ A hegyközség választmánya az elmarasztalásokat két évig tartja nyilván, és a szabálysértéseket 10-től 50 ezer forintig terjedő bírsággal szankcionálja, de maximum 5000 forint helyszíni bírságot is kiszabhatnak.

Az újonnan létrehozott somlói hegyközségek az országos hegyközségi szervezetrendszer legalsó szintjét (hegyközség – hegyközségi tanács – Hegyközségek Nemzeti Tanácsa) alkotják. Szervezetüket a tagokból álló közgyűlés, a választmány, amelynek elnöke a hegyközség elnöke, a hegybíró, akít a közgyűlés választ a választmány által jelölt pályázók közül, és az ellenőrző bizottság képezi. Feladataik ellátásában kötelességük együttműködni a helyi önkormányzatokkal; végezhetnek érdekképviseleti, minőségellenőrzési és közigazgatási ügyekben javaslattevői tevékenységet. A szőlőgazdák munkáját szolgáltatások nyújtásával, szakmai nyilvántartások működtetésével, szaktanácsadással tartoznak segíteni. Fő bevételüket a tagok járadékai, pénzbírságok és adományok képezik.¹³⁸

A 2002–2003-as év folyamán a somlósárhelyi és jení hegyközség elkészítette a Fajtahasználati és Eredetvédelmi Bizottságának működési rendjét, illetve a helyi Védett Eredetű Bor (VEB) szabályzatát, amelyben a védett fajtnál a szüret idejét október 10-ében határozták meg.¹³⁹ Ezeket a borokat szigorú szőlészeti, borászati szemlén és érzékszervi bírálaton minősítik, és a bírálatról jegyzőkönyvet készítenek, amely tartalmazza, hogy mely borok esetében terjesztheti a hegybíró a Hegyközségi Tanács elé a VEB használatáról a Borszármazási Igazolást.¹⁴⁰

A somlói hegyközségek a fenti szabályok megalkotásával olyan minőségi bor előállítását képesek biztosítani, amely az évszázados termelői hagyományok folytatását jelenti, és egyben a 2004. évi XVIII. törvénynek (a szőlőtermesztésről és a borgazdálkodásról), így az Európai Unió követelményrendszerének is megfelel.

¹³⁷ Tattay Levente: *A bor és az agrártermékek eredetvédelme*. Mezőgazda Kiadó 2001.

¹³⁸ 1998-as vásárhelyi és jení *Hegyszabályzat*. 14–17. o.

¹³⁹ *A Somlósárhelyi és Somlójení Védett Eredetű Bor Szabályzata* 2002. Somlósárhely. 1–2. o. készítette: Somogyi Lajos.

¹⁴⁰ *A Somlósárhelyi és Somlójení Hegyközség Fajtahasználati és Eredetvédelmi Bizottságának Működési Rendje*. Somlósárhely, 2003. 1–2. o.

Jelenleg 550 hektáron 3000 tulajdonos végez borászati tevékenységet a Somlón, de az új ültetvények telepítésével rövidesen közepes és nagyobb méretű borászatok megjelenése is várható a piacon. A kis- és nagygazdaságok együtt képviselik a Somló jövőjét, hiszen érdekeik – a Somlói Borvidéki Tanács elnöke szerint – a megvalósítandó borturizmusban találkoznak.¹⁴¹ Érdekeik ez azért is, mert bár a hegy rendkívüli termőhelyi adottságokkal rendelkezik, az egykor világhírűnek mondható borvidék ismertsége ma itthon is az utolsók között van. És az évszázadok alatt kialakított jogi-igazgatási szabályok alkotta háttérre támaszkodva talán megvalósulhat ez a törekvés – a hegy hírnevének visszaszerzése –, és akkor „homloka alatt a bazalthegynék”¹⁴² talán megtapasztalhatjuk a már több mint egy évtizede tájvédelmi körzettel nyilvánított hegyen azt a különleges érzést, amelyet Ágh István így fogalmazott meg:

„Micsoda csönd a hajnali szőlőhegyen!
Hallom a napkeltét, fülemben
puha tapsisóhaj, kisnyúl álma,
csönd cirógat, szőlővirág, szőlőkacs,
mint sugár és csönd a pirkadó cseresznye,
a meggy növényi vér sejtjei nyújtózkodása,
tudja minden madár, ő a különleges,
közel és távol, legkisebb fuvola,
klarinét, furulya, pánsíp,
kihunytak a kísértetek az elfeledett
csillagokkal, én vagyok most a várúr
sommel és kápolnával,
míg az emberek távol
engedik boldog magányom.”

¹⁴¹ Györfly Árpád: *A Somló jövője a borturizmus*. In: *Veszprém Megyei Napló* 2004.07.13.

¹⁴² Nagy László: *Kemény számat angyal zabolazza*. In: *Somló Baráti Kör Füzetek* 1. 1986. 33. o.

Mezey Barna

BOR ÉS TÖRVÉNYHOZÁS A MAGYAR JOGHISTÓRIÁBAN

(Különös tekintettel a borkereskedelem
szabályozására)

A bor a társadalom élvezeti cikkeinek egyik legjelentősebbikéiként kísérte végig a történelmet s magától értetődően a magyar históriát is. Jelentősége és fogyasztása persze koronként és régióként eltérő, de jelenléte valamennyi korban tagadhatatlan.¹ Valamennyi alkoholos ital közül a legfontosabbnak a bor számított egészen a kora újkorig. Azóta sem szorult ki az élbolyból, még ha a sör-, illetve a pálinkafogyasztás némiképpen korlátozta is hatókörét.

A szőlő, mint a Földközi-tenger mellékének tipikus gyümölcse eredetileg a bortermelést is Európa déli területeire koncentrálna, melyhez sajátos éghajlati viszonyainál fogva eséllyel csatlakozott a Kárpát-medence is.² Ahogyan arra a kutatók fölhívták a figyelmet, a középkor kedvező klimatikus viszonyainak köszönhetően szerte Európában, még az olyan északi államokban is, mint Dánia, termeltek és fogyasztottak bort.³ Vagyis nem számított különleges italnak, s nem is volt szükség a szállítására. A bor mindennapi ital volt, viszonylag olcsó s könnyen előállítható ital-fajta. A 15. század zordra forduló időjárása, a nagy klimatikus változások megváltoztatták a bortermelés feltételeit. A jelentősen kisebb termőterületre visszaszoruló szőlőtermesztés és borkészítés két jelentős követ-

¹ Markus del Monego: *A bor lelke*. Budapest, 2003. Opus, 46., 54. o.

² Hevesi Attila: *Szőlő- és borvidékeink történeti földrajza*. In: *Borok és korok*. Szerk. Benyák Zoltán – Benyák Ferenc, Budapest 2002. Hermész kör 97. o.

³ Hugh Johnson: *A bor története*. Budapest, 2004. Octopus Publishing Ltd., 64. o.

kezménnyel járt: a bor kevesebb, s így drágább lett, miközben a bortermelésre alkalmatlan területek jelentős piacként jelentek meg Európa bortérképén, ami a kereskedelem érzékelhető változását hozta magával.⁴ A borforgalmazás hasznot hajtó üzletté vált, ami nyomban kiváltotta a földesúri és állami szabályozó reakciókat. Megindult a küzdelem a bor monopóliumának érvényesítéséért, a haszon lefőlözéséért, mint arról a joghistória tanúskodik, megjelentek a hamisított termékek s velük együtt a minőségvédelem igénye is.

A bortermelés hazánkban már az Árpád-korban ismert volt; jellegzetes, átlagos minőségű borok termettek a Kárpát-medencében. Európai ismertségre a magyar bor csak a 15–16. századra jutott,⁵ mely fordulat kapcsolatban állott Tokaj-Hegyalja borvidék kiemelkedésével is.⁶ Tokajnak a kora újkori termelés egyik legnagyobb találmánya, az aszúbor készítésének eljárása biztosította a világhírnevet.⁷ De emellett a jó borhoz elengedhetetlen befektetés igénye és lehetősége is hiányzott a korábbi évszázadokban, márpedig „a szőlőművelés tőkeigényes mezőgazdasági ágazat volt. Sem a termő szőlő megvásárlása, sem a telepítés nem nevezhető olcsónak... temérdek munkára, árkok ásására volt szükség, majd karókra, hordókra, pincékre stb.”⁸ A minőségi bor termeléséhez tehát egyfelől olyan kereskedelmi környezetre van szükség, mely megfelelő hasznot biztosít a termelőnek a beruházásokhoz; olyan nyereségre, mely érdekelte teszi a fejlesztésben. Nem véletlen, hogy a minőségi borok megjelenéséig, az exportcikké váló bor termeléséig évszázadok teltek el. De a bor mint a szabályozás tárgya már a törvényalkotás kezdeteinél megjelent.

A *törvényalkotás* a feudális-rendi társadalomban egészen más funkciókkal bírt, mint a polgárosodott társadalmakban. A törvény vagy az uralkodó konkrét esetre szóló ítélete, személyes jogalkotói akarata (decre-

⁴ Égető Melinda: *Az italfogyasztás tradíciói*. In: *Rubicon* 2007/6–7. 8. o.

⁵ Draskóczy István: *Borkereskedelem a 15–16. század fordulóján*. In: *Borok és korok*. I. h. 2002, 115. o.

⁶ Vö. Csoma Zsigmond: *Magyar borvidékek Trianonon innen és túl*. In: *Rubicon* 2007/6–7. 14. o.

⁷ del Monego 2003, 64. o.

⁸ Búza János: *A török kori Magyarország gazdaságtörténete*. In: *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig*. Szerk. Honvári János. Budapest, 1996. 148. o.

tum), vagy a rendi gyűlések politikai küzdelmeinek eredményeképpen megszületett kompromisszumok (statútum) időleges visszatükröződései. A szokásjog hagyományosan erős jelenléte (mely Werbőczy István *Hármaskönyve* szerint pótolja a törvényt, magyarázza azt, sőt, anennyiben ellentétes vele, lerontja az articulus erejét) kizárta a törvény általános szabályozó szerepét. Szerepe tehát a jogi szabályozásban kiegészítő, periferikus. Vagyis törvényeink szabályainak számba vételénél nem szabad arra gondolnunk (ahogy ma vélnénk), hogy ezek az előírások a jogi praxis elemít képezték volna. Amit megtudhatunk biztonsággal a Corpus Iuris Hungaricibe foglalt rendelkezések alapján, az a jogalkotó szándéka. Rögzíthetjük, mire törekedett a törvényt kibocsátó király vagy országgyűlés, mit szeretett volna a gyakorlatban megvalósulva látni. Emellett értelemszerűen felbukkantak a hétköznapi konfliktusok, melyek utóbb jogesetekké transzformálódtak. Kiolvashatjuk a törvények szövegéből a mindennapi életben megfogalmazódott problémákat, melyet a jogalkotó jogi eszközökkel kísérelt megoldani. Találkozhatunk a társadalmi konfliktusokkal és a konfliktusfeloldó kísérletekkel. Amit azonban semmiképpen sem várhatunk a törvénytől, hogy megismerhessük belőle a praxis működésének valóságát, a valóságos megoldási verziókat. Mindezeknek megfelelően állítható, hogy a törvények elemzéséből leginkább tendenciák és körvonalak rajzolódnak ki. Így példának okáért a hétköznapi életben és a gazdasági életben szerepet játszó bor jelentőségének változásai viszonylag pontosan nyomon követhetők a rájuk vonatkozó törvényi szabályozás jelentkezésében. Hiszen a jogalkotói szándék követi és figyelemmel kíséri a primér érdekeket, különös tekintettel annak esetlegesen hasznát hajtó mivoltára. Vagyis arra nem kaphatunk választ, hogy a jogéletben milyen szerepet töltött be a bor, hiszen nagyobbik része a praxisban törvényi érintettség nélkül zajlott. A Magyar Törvénytár decretumait, statútumait és articulusait vállatva azt az adatot, hogy a törvényi szabályozásban milyen gyakorisággal és milyen súllyal jelenik meg a bor, csupán abból a szempontból használhatjuk: mikor jut az artikuláris jogalkotás királyi (rendi-országgyűlési) szintjére a bor problémája, s ezen körön belül milyen vonatkozásban tartották szükségesnek a borral kapcsolatban felmerült kérdések törvényi összefoglalását a normaalkotók. Persze ez sem kevés.

A 11–15. század jellemzője a járadékok, adók rendszere

A bor a törvényi szabályozásban kezdetben, s utána évszázadokig az adóztatás és járulékkoltatás tárgyaként bukkant fel. Összefüggésben a fentebb mondottakkal ez nem különleges: a bor szolgáltatásának különféle formái a földesurak, a klérus, az uralkodó udvarának szükségleteit biztosította. Így a beszállásolás joga biztosította a király és családja, a király nevében és képében eljáró országnagyok és ispánok számára utazásuk során az alattvalóktól maguknak s kíséretüknek az elszállásolás mellett étel, ital szolgáltatását. A beszállásolás nem csak a dolgozó néprétegeket érintette, hanem a descensust biztosító nemeseket is, ami hamar kiváltotta az intézmény felszámolására irányuló mozgalmat. A sikeres tiltakozás az Aranybulla átmeneti szabályozását⁹ követően teljesen felszámolta a beszállásolást. A 15. századra a nagybirtokok elérték a descensus alóli mentességet,¹⁰ ezzel lényegében véve már csak a szabad királyi városok számára tartva fenn némi kötelezettséget az étellel-itallal ellátásra.¹¹

Ezzel azonban az állam nem mondott le a borszolgáltatás iránti igényéről. A bor királyi járadékként a mérték után elnevezett csöböradó vagy akóadó (cibrones) formájában bukkant fel, mely lényegében a szőlőművelőket terhelő földadóként honosodott meg a magyar joggyakorlatban.¹² Az Árpád-korban ezt a járadékot a várnépek mellett a szabadoknak s a hospeseknek is szolgáltatniuk kellett.¹³ Az egyház magától értetődő köve-

⁹ 1222: 3. tc. a nemesek és egyházak jószágának szabadságáról I. § Hivatlan sem házakra sem falujokra nem szállunk.

¹⁰ 1439: 18. tc. Vajon kötelesek-e az országlakosok a királyt megvendégelni és élelmiszerekkel ellátni?

¹¹ 1405.(I.): 13. tc. Milyenek legyenek az ajándékok, melyekkel a szabad városok a királynak és tiszteinek tartoznak? 2. § Ha és amikor pedig a király vagy királynő öfelsége országunk valamelyik városába, mezővárosába vagy szabad községébe találma menni, ekkor annak a helynek a polgárai és jövevényei, amelybe menni fogunk, a mi felségünknek és a királyné öfelségének egy ebédre és egy vacsorára alkalmas ételmi szereket tartoznak kellő bőségben adni és szolgáltatni, ha ott ebédelni és vacsorálni is akarnánk; avagy pedig egyedül ebédet vagy vacsorát, ha történetesen csakis egyszer étkeznénk ott.

¹² 1222: 29. tc.

¹³ Timon Ákos: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Budapest, 1910, Hornyánszky Viktor 245. o.

telésként fogalmazta meg a tized részeként a borjáradékot. Az adóztatás szótárában a tized terményjáradék, s tartalma, „mit a föld terem, bor vagy gabona”.¹⁴ Utóbb ezt a fogalmat tágították, de belőle a bor nem hiányozhatott. A dézsma a 15. században borból, gabonából, bárányokból, méhekből, kölesből, rozsból, árpából és zabból állt.¹⁵ Az idevágó szakmunkák nem felejtik el soha megemlíteni, hogy Szent István a pannonhalmi apátság alapító levelében a jövedelmek között a decima részeként elsőként említi a szőlőt.¹⁶ Ismeretes, hogy a magyar törvényhozás csupán 1848-ban törölte el a tizedet, minek megfelelően a bortized szolgáltatása a polgári állam megalakulásáig fennállt. Az Anjou-k reformjai körében jelent meg a „második tized”, a kilenced vagy nona intézménye, mely a jobbágytól földesura számára ugyanolyan járadékszolgáltatási kötelezettséget jelentett, mint a tized az egyháznak. Eszerint „bármely néven nevezendő szabad községben, valamint az udvarnoki és királynői községben levő összes szántóvető és szőlőbirtokos jobbágyainktól (kivéve a falakkal bekerített városokat) minden terményüknek és boruknak kilencedét beszedetjük, és a királyné asszony is be fogja szedetni. És a fönt nevezett bárók és nemesek bármely birtokaikon levő minden szántóvető és szőlővel bíró jobbágyoktól ezek minden terményének és borának kilenced részét a maguk szükségére hasonlóképen hajtják és szedik be.”¹⁷ A kilenced borra vetített sajátos formája lett a 16. századra az úgynevezett hegyvám. A bortermelés bizonytalansága, illetve ingadozása miatt gyakorlattá vált, hogy évről évre a terméstől független állandó mennyiségben teljesítették a jobbágyok a borkilencedet.

¹⁴ II. András 1222. évi törvénye (az Aranybulla) 20.

¹⁵ 1481: 1 tc. Miből járjon a dézsma? 1498:51. tc. A dézsma behajtása; az asztág megvizsgálása és hogy miből kell dézsmát fizetni

¹⁶ Cey-Bert Róbert Gyula: *Balatonai bórgeográfia*. Budapest, 2001. Págnimatum 37. o.

¹⁷ 1351: 6. tc. a kilenced fizetéséről és behajtásáról. Többek között megerősítette az 1492: 47. tc.-ket. „Mind a király, mind a királynő jobbágyaitól (kivéve a kőfallal kerített városokat), valamint a főpapok, mágnások és nemesek jobbágyaitól is a gabonanemű és bor kilenced részét a földesurak javára be kell hajtani. 1514: 18. tc. A jobbágyok a föld minden termékéből kilencedet és tizedet kötelesek fizetni.”

Az első visszaélések

A borral kapcsolatos visszaélések a bortörténet középkori századaiban nem annyira annak minőségéhez kapcsolódtak, mint inkább a mennyiségéhez. A földbirtokosok, mint azt a 15. századi törvényben visszatükröződő esetek mutatják, nem elégedtek meg a kilencedik tized keretében neki járó bormennyiséggel, hanem „vannak bizonyos megyékben olyanok, a kik egyes birtokaikon a dézsmálás idején ... egy pince bort szoktak a maguk részére visszatartani és az ezekből járó dézsmákat maguk számára beszedni”. A törvényhozó szigorúan meghagyta, hogy „ez a visszaélés megszűnjék és örök időkre eltöröltnek tekintessék, úgy, hogy a földesurak részére dézsmálás alkalmával semmi csűr és semmi pince se maradjon”.¹⁸ Egyébként a dézsma- és kilencedszedők visszaélései miatt folyamatosan panaszkodtak a jobbágyok. A dézsmásnak nagy hatalma volt. Ő vitathatta a (jobbágy által, eskü alatt) bevallott termés (és ennek megfelelően a tized) mennyiségét, ő igazolta a szolgáltatott járadékot. Természetes volt, hogy többen közülük kihasználják a kínálkozó lehetőséget, és hol zsarolással, hol alkuval mellékjövedelemre tettek szert. Miként azt a korrupció ellen fellépni kívánó, 1495. évi törvény tartalmazta: „a magánnyereszkedésükben gyönyörködő bordézsmálók a legtöbb megyében, nevezetesen a pannonhalmi szent Márton apátság dézsmálói Somogy vármegyében némely helytelen zsarolás behozásával azoktól az eladóktól a viaszpecsétek fejében némely helyütt két, másutt pedig tizenkét dénárt szoktak kicsikarni”.¹⁹ (A 16. században a dézsmaszedők a szokásos illeték fölött még úgynevezett „pennapénzt” követeltek a jobbágyoktól.)²⁰ Az 1655:31. tc., miután a tapasztalatok nyomán bebizonyosodott, hogy a hegyvámok szedői évtizedeken keresztül sérelmesen rótták ki a fizetendő mennyiségeket, „felülfizetésekkel” operáltak, bizottság kiküldését rendelte el. Az egyes vármegyékben az alispánok a melléjük rendelt nemesekkel a bíróilag megállapított és kiderített visszaéléseket és felülfizetéseket azonnal orvosolni voltak kötelesek. A jövőre nézve pe-

¹⁸ 1486: 43. tc. A földesurak a dézsmából a maguk részére semmit se bitoroljanak.

¹⁹ 1495: 40. tc. Az eladott boroktól nem szabad pecsétpénzeket venni.

²⁰ 1574: 23. tc. Az igazságtalan dézsmaszedőkkel szemben miképpen kell eljárni? Lásd még 1647: 95. tc. A dézsmákra és azok bérbeadására nézve megújítják az előbbi évek cikkelyeit. A bordézsmák pedig Vízkereszt napjáig behajthatók.

dig az országgyűlés hatalmaskodás büntettként definiálta a kilenced és a hegyvámok beszedése körüli, az elrendelt mértékek és mennyiségek meg nem tartásából eredő visszaéléseket.²¹

A 15–17. század: a borkereskedelem szabályozása

Elsősorban az Anjou-k gazdaságpolitikájának köszönhetően a nyugat-európai-magyar kereskedelem a 14. században jelentős fordulóponthoz érkezett. A magyar nemesfém-kitermelés növelése lehetővé (sőt a Nyugat számára a pénzínség okán szükségessé) tette az áruforgalom látványos növelését, melynek részeként a 14–15. századra Magyarország exportcikkei között az élőállat és a hal mellett felbukkant a bor is.²² Zsigmond uralkodása alatt, megkérdőjelezve a kizárólagos budai árumegállító jogot, a külföldi kereskedőknek széles körű mozgásszabadságot és jogot biztosított a kalmárkodáshoz.²³ A bor nemzetközi kereskedelmi terepe a 16. századra nőtt jelentősebbre az élőmarha mellett. (Igaz, a bor a az 1542. évi harmincadjegyzékek szerint az exportcikk sorában a második helyen állott, volumene azonban a 93%-ot kitevő élőállat-kivitel után csupán 4%.)²⁴ A belkereskedelemben azonban a só, a vas, a szűrposztó és a vászon mellett keresett cikk volt már a 13. századtól a bor.²⁵ A bor-

²¹ 1655: 31. tc. A mázsákat, meg a száraz és folyó testek mértékeit az egész országban egyenlővé kell tenni a pozsonyival; a hegyvám beszedésénél húsz év óta divatha jött felülfizetéseket a vármegyék szüntessék meg. És a parasztok részéről való bormérésnek a határidejét és bérbeadásának módját megállapítják. Vö. még: 1681: 44. tc. a harmincadosoknak, tízedelőknek s vámszedőknek a nemesi kiváltságot s királyi vámjog ellenére, főképpen e mozgalmak alatt behozott visszaéléseit eltörlék s a száraz, meg más, újonnan felállított szokatlan váموkat megszüntetik s a királyi vámjog az ország törvényeivel egyező előbbi állapotába visszahelyezik.

²² Draskóczy István: A honfoglalástól a 16. századig. In: *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig*. Szerk. Honvári János. Budapest, 1996. 67. o.

²³ 1405(I.) 1. tc. Hogy a folyó és szilárd testek mértékét az egész országban Budaváros mértékéhez kell alkalmazni.

²⁴ Búza János: A török kori Magyarország gazdaságtörténete. In: *Magyarország gazdaságtörténete a honfoglalástól a 20. század közepéig*. Szerk. Honvári János. Budapest, 1996. 114. o.

²⁵ Draskóczy 1996. 70. o.

kereskedelem kialakulása jól megfigyelhető a törvényi rendelkezések tükrében.

A kereskedelem általános szabályozása az Árpád-korba vezet vissza, de ezen belül a borkereskedelemé összefüggésben alakult a belső árucserre megerősödésével, az országos kereskedelem kiszélesedésével. A 15. század világosan megfogalmazott elvárása volt a központi hatalommal szemben a kereskedelmi biztonság megteremtése, a kiszámíthatóság, a kockázat kalkulálhatósága. A királyi gazdaságpolitikában egyre fontosabb helyet elfoglaló városok polgárai, az ország kereskedelmi igényei, az áruterelés jogi feltételei az egységes jogi szabályozást követelték.

Ennek egyik jele a mértékek törvényi egységesítése volt. Zsigmond 1405-ben a fonttal, mérleggel, öllel való mérést, a bornak, gabonának s általában minden megmérhető és mázsálható dolognak kimérését a Buda szabad királyi város által használt mértékekhez rögzítette. Ahogyan rendelkezte: ettől fogva a budai mértékek voltak érvényesek minden szabad királyi városban, mezővárosban, várban, faluban az ország határain belül.²⁶ A szándék határozott, mégsem tudta keresztülvinni azt a klérussal szemben: a rendelkezés a dézsmákra és a papi haszonvételekre nem vonatkozott.²⁷ A II. dekrétumban megismételt intézkedésben már nem olvashatjuk a kivételeket.²⁸ A továbbiakban azt látjuk, hogy a nemesi és városi privilégiumok birtokában a rendelkezések szabotálása lesz jellemző, melyet törvények sorával igyekeznek a jogalkotó kordában tartani. A kor szokásának megfelelően a közigazgatási intézkedések (például a megmérhető és mázsálható dolgoknak a Buda szabad királyi város által használt mértékek szerinti kimérése kötelezettségének) megszegése büntető következménnyel járt. Ha valaki a törvénnyel ellenkezően cselekedne, azt a megmázsált vagy kimért dolognak elkobzásával fenyegette meg a jogalkotó.²⁹ Az intézkedés végrehajtása akadozott, melyet többszöri megerősítése is visszaigazolt. A földbirtokosok, vármegyék számára kedvezőbb volt a mind bonyolultabb átszámítási rendszer, mely ugyan-

²⁶ 1405(I.): 1. tc. 1. §

²⁷ 1405(I.): 1. tc. 2. §

²⁸ 1405(II.):6. tc. A budai súly- s másféle mértéket és rőföt az egész országban meg kell tartani.

²⁹ Utóbb 1588: 16. tc. A mértékekre nézve a Zsigmond császár ezernégyszázötödik évi cikkelyének a megújítása.

csak biztosított lehetőséget a haszon növelésére.³⁰ A források azt látszanak bizonyítani, hogy hasonlóképpen jártak el a városok is. („A karok és rendek a tekintetes vármegyék panaszaiból azt vették észre, hogy az említett szabad és királyi városok a nemesi kiváltság sérelmére, az 1647:28., 1649:19., 1681:42., s 1655:31., és az ezekben hivatkozott cikkelyek tartalma ellenére különféle kihágásokat és visszaéléseket követtek el. A milyenek: eleségvámok kicsikarásai, szilárd és folyó tárgyak mértékének önkényes és nyereszkes megváltoztatásai s leszállításai, és annak megkísérlése, hogy magukat a megyék joghatósága alul kivonják.”)³¹

Azután majd a 19. század kereskedelmi reformjai között kapott ismét jelentős helyet a mértékek és a pénzek egyneműsítése. Így került sor az 1807:22. tc. kibocsátására, mely a borkimérésnél a pozsonyi akó mellett foglalt állást, sőt ehhez igazította a hegyaljai hordóúrmértéket is. Gondoskodott az új hordók úrmértékének ellenőrzése és hitelesítése szabályozásáról is.³²

A mértékek egységesítésének első kísérletével egyidőben jelentős dekrétum látott napvilágot. A budai árumegállító jog kizárólagosságát megszüntetve az uralkodó lehetővé tette a *szabad kereskedelmet*, mely bármely árura, közte a borra is kiterjedt. A magyar kalmárok tehát rendelkeztek azzal a joggal, hogy „mindannyian együtt és egyenkint, országunkból kimenvén, vagy országunkban tartózkodván összes és bárminemű árucikkeiket, eladó és elcserezni való portékájukat egész országunkon keresztül és országunkon kívül akárhová, akárhányszor és akármikor egészen szabadon és teljes biztonsággal vihessék, szállíthassák, hajthassák, visszahozhassák, lerakhassák, és a lerakottakat eladhassák, elcsereíthessék, onnan elszállíthassák elhordhassák és azokkal akaratum s tetszésük szerint rendelkezhessenek”.³³ A kereskedelem ilyen liberalizálása a szövegből is nyilvánvaló módon a magyar gazdaság fejlesztését célozta.

Az a deklarált cél, hogy ti. „országunk, országlakosaink és kiváltképpen polgáraink meg kereskedőink jövedelmének gyarapítása és helyzetének emelése, valamint közjára érdekében” születtek meg az új rendelkezések, megelőlegezték a küllhoni vállalkozók magyar terjeszkedésének akadályozását tartalmazó szabályozást. A kemény határvám³⁴ és az útkényszer, az árumegállító jog alá igazított küllhoni kereskedelmi társaságok és kalmárok számára lehetetlenné tette a jogalkotás a szabad kereskedés lehetőségének kihasználását. Világosan leszögezte, hogy úgy a kereskedők, mint az ország bármely lakója számára tilos küllföldi vállalkozó árucikkeit sajátjaként piacra vinni (átvenni, magánál tartani, megőrizni, árusítani, elcsereílni, róluk intézkedni), továbbá az idegenekkel a küllhoni áru magyarként történő szabad forgalmazására megállapodást kötni, bármiféle társaságot létesíteni.³⁵ A kemény elhatározást és a kérdés súlyát mi sem jellemzi jobban, hogy a szokásos elkobzás mellett további kriminális szankciót is kilátásba helyezett a törvényalkotó a kereskedelmi és vám-szabályok kijátszása esetén („személyüket illetőleg a Felségünk tetszése szerint megállapítandó büntetéssel lakoljanak”).³⁶

A kereskedelem a három részre szakadt országban bizonytalanná, veszélyessé vált. A háborús helyzetben az élelmiszerek, köztük a bor ára soha nem látott mértékűre emelkedett. Míg II. Ulászló idejében a jó minőségű bor hordónkénti ára 10–12 aranyforint volt, II. Lajos korában már 27–30 forintot is megért (miközben a marha ára 12 forinton állt).³⁷ Erre hivatkozva a rendek még a király által kért külön segélyt is mérsekelték.³⁸ A nagy értékű borkiviteli privilégiumokat siettek tehát megerősíteni a kiváltságoltak, miként Csallóköz lakossága is. Arra kérték az uralkodót, hogy „a királyi felség Csallóköz sziget nemeseinek, valamint jobbágyainak és egyéb lakosainak is engedje meg, hogy a gabonát és bort, régi szokásukhoz és szabadságaikhoz képest szabadon vihessék ki és hozhassák be. És parancsolja meg Ő felsége az ő kapitányának és többi, úgy

³⁴ 1405(I.): 17. tc., hogy harmincadot mind az országból kivitt, mind az abba behozott áruk után kell fizetni.

³⁵ 1405(I.): 16. tc. Azok büntetése, akik küllföldi vagy idegen kereskedők portékáit saját portékáik gyanánt maguknál tartják és árulják.

³⁶ 1405(I.): 16. tc. 1. §

³⁷ Katona József – Dömötör József: *Magyar borok, borvidékek*. Budapest 1963. Mezőgazdasági Kiadó, 20. o.

³⁸ 1550: 21. tc. A király a végvidékek fönntartására segélyt kér híveitől.

³⁰ 1655: 31. tc. A mázsákat, meg a száraz és folyó testek mértékeit az egész országban egyenlővé kell tenni a pozsonyival; a hegyvám beszédésénél húsz év óta divatba jött felülfizetéseket a vármegyék szüntessék meg. És a parasztok részéről való bormérésnek a határidejét és bérbeadásának módját megállapítják.

³¹ 1715: 63. tc. Az alábbi törvénycikkeknél pontosabb figyelemben tartásáról és minden szabad és királyi városra kiterjesztéséről.

³² 1807: 22. tc. A mértékek és pénzláb egyenlősítéséről.

³³ 1405(I.): 11. tc. Az országban lakó kereskedők oda vihetik áruikat, a hova akarják és a hova nekik tetszik.

német, mint magyar kapitányainak, hogy a nevezett sziget lakosainak a szabadságát sérthetetlenül tartásuk meg”.³⁹

A hihetetlenül magas haszon ismeretében a királyi kincstár is igyekezett befolyása alá vonni a borkereskedelmet. Érdekes fejleménye a borszabályozásnak, hogy 1567-ben az országgyűlésnek azzal kellett foglalkoznia, hogy mért van tiltva, hogy valaki a saját fekvő jóságán a maga borát kimérje. Miután kiderült, hogy az eddig gyakorlatban nem levő szokást csak a megelőző évben „találták ki” a pénzügyvizsgáztató szakemberei, a 38. tc.-ben rögzítették, hogy „borait is mindenki a maga fekvő jóságán szabadon mérhesse”.⁴⁰

A külföldre irányuló borkereskedelem birtoklása nagy jövedelemmel kecsegtetett

A 16. században a megerősödő bortermelők tehát a szabad kivitel és a magyar termelést védő intézkedéseket igyekeztek elérni, a kincstár pedig a forgalom ellenőrzését. Így került sor a század második felében a korlátozások felszabadítására („a miképpen a császári felség az ő válaszában az országalakóknak kegyelmesen megengedte, ezutánra a bornak a külső országokba való kivitele szabad legyen”),⁴¹ a borbehozatal korlátozására (miszerint Ausztriából Magyarországra, Styriából Szlavóniába bort behozni „a borok elvesztésének büntetése alatt” tilos, viszont a fordított irányú kereskedelem megengedett),⁴² valamint a borharmincadolás új szabályozására.⁴³ A bevétel fokozása érdekében a kincstár kísérletezett a (vélekedése szerint rosszban sántikáló s a borharmincadolást megkerülő) magyar termelők és kereskedők meg-

³⁹ 1546: 46. tc. Csallóköz szigetnek a gabona és a bor kivitelére és behozatalára vonatkozó régi szabadságai megtartandók.

⁴⁰ 1567: 37. tc. 4. § A boroshordók után az egy forint szedésének megszüntetése és megengedése annak, hogy fekvőjóságán a borát ki-ki szabadon mérhesse.

⁴¹ 1567: 37. tc. 2. § utóbb az 1595: 35. tc. A bor kivitele, ez évben, bárhová szabad legyen.

⁴² 1588: 15. tc. A régi lerakóhelyeknek ismét használatba helyezése 3. §, 1655: 113. tc. A boroknak a tartományokba való bevitelére nézve fennmaradnak a cikkelyek.

⁴³ 1588: 15. tc. 1–2. §§

rendszabályozásával is. 1609-ben a teljes magyar borkülkereskedelmet külföldi kalmárok kezébe adta.⁴⁴ Néhány év múlva azonban be kellett látnia tévedését, s ismét teljes szabadságot biztosított kül- és belföldi borkereskedelemre, „mivel a karok és rendek arra ügyelnek, hogy ez Ő felsége jövedelmeinek ne kárára, hanem inkább mentől nagyobb hasznára történjék”.⁴⁵ A magyar bortermelés fellendülése a 17. század második felében új piacok keresését is napirendre tűzte. Kézenfekvőnek tűnt a Habsburg Birodalom örökös tartományainak meghódítása, ahhoz azonban a vonatkozó tartományok gyűléseinek döntésére volt szükség. Ennek kieszközlése után pedig a konkrét tárgyalások lefolytatására országgyűlési bizottság alakult.⁴⁶ A karok és rendek a győri és veszprémi püspököket, az országbíró, Eszterházy Pál grófit, Méhes Pál pécsi prépostot, Rabby István személynöki ítélőmestert, s Hölgy Gáspárt, a királyi tábla felesküdt tilnökét nevezték biztosokul. A kapcsolatok súlyát fémjelzi az is, hogy az uralkodó és a rendek több alkalommal is visszatértek a kérdés rendezésére.⁴⁷

A borkereskedelem alkalmat szolgáltatott a különféle érdekek és előjogok ütközésére is. Pozsony és Sopron szabad királyi városok például a bor vonatkozásában éltek ősi árumegállító jogokkal, akár az ország mágnásaival szemben is. Az országgyűlésnek külön törvényt kellett alkotnia a borra vonatkozóan az árumegállító jog érvénytelenítésére.⁴⁸ Ez az ügy is

⁴⁴ 1609: 43. tc. Az országból a bor kivitelének a megtiltása, 1–2. §§

⁴⁵ 1613: 39. tc. A nádorispán úr fizetésének az ország felső részei borharmincadából való bevételéről. Nemkülönben a borok szabad vásárlásáról és kiviteléről, úgy a belföldiek, mint az idegenek részéről, 1. §.

⁴⁶ 1662: 42. tc. A magyar borok bevitelére iránt az osztrákokkal leendő tárgyalásra biztosokat neveznek.

⁴⁷ 1715: 75. tc. Saját használatra a boroknak minden adó alól való mentességéről s kereskedés végett külső tartományokba leendő beviteléről, s az útlevelek méltányosabb kiadásáról, 1715: 119. tc. Az országok s a szomszéd tartományok közt szabad kereskedés gyakorlásáról, s a bor behozatalának megengedéséről, 1723: 78. tc. A boroknak a szomszéd örökös tartományokba kiviteléről és 1807: 7. tc. A borkivitelről.

⁴⁸ 1647: 80. tc. Sopron és Pozsony városai a főpap urak, hárokok, mágnások és nemesek borait, vagy azokat, a kiknek ezeket eladták, területeiken, valamint a pozsonyi révben is ne tartásuk vissza vagy ne akadályozzák és a szokottnál nagyobb vámot se szedjenek.

igazolja, milyen jelentős értékek forogtak kockán a bor forgalmazásánál. Amúgy a pozsonyi vámolással utóbb is problémák voltak, miért szabályozni kellett a szedhető illeték mértékét.⁴⁹

Borhaszonvételek

A regálé, vagyis a hasznot hajtó tevékenységek monopóliumára épülő járadékforma eredetileg a királyi kincstárt illető bevétel volt. A jus regale köre a 13. században kettévált. Jelentősebbik hányada, az úgynevezett nagyobb királyi haszonvételek csoportja a királyi kincstár domináló bevételi formájává vált (kamara haszna, nemesfém-monopólium, bányaregálé, sómonopólium, harmincad stb.). A kisebb királyi haszonvételek, a regalia minora fokozatosan a helyi hatalom kiváltságává lett: a vármegyék és a földbirtokosok, a városok és városi polgárok joga. Így a hídvám, révdíj, útvám, vásártartási jog. Ezt az eredetileg királyi felségjogon szedett s a földbirtokosoknak átadott haszonvételeket a 15. században kiegészítették a regalia minora élvezői egy további jogosítvány-csoporttal: a malomjoggal, a mézszárséktartási joggal, a sör- és szeszfőzési monopóliummal, a vadászati és halászati joggal, nemkülönben a borforgalmazás jogával.

A bortermelés nem csekély hasznából a fiscus is részt kért. Miután a termelők hordójövedékének bevezetésével kapcsolatos kísérlet zátonyra futott, a kormányzat a regálék körébe eső vám eszköze felé fordult. A *borharmincadolás* szabályozásakor a törvényhozó nem is rejtette el a kormányzat abbéli törekvését, hogy a külhonba irányuló borkereskedelem szervezettebb megvámolása, a magyar-lengyel borkereskedelem ellenőrzés alá vonása a fiscus bevételeinek fokozását célozták. A borkereskedelem ellenőrzésének megszigorításával „Ő felsége pedig egyúttal magát a beszedendő harmincadot is emelhetné és fokozhatná, a mi a fiscusnak nem kevés hasznot és nyereséget hajtana.”⁵⁰ Ettől fogva egy-

⁴⁹ 1659: 50. tc. Az ország nem nemes hazafiai részéről boraik átviteléért a pozsonyi révén teljesítendő fizetés szabályozása. A pozsonyi révén főleg a borok átvitelénél elkövetni szokott kihágások megszüntetésére rendelik, hogy mostantól fogva jövődöre az ország nem nemes hazafiai minden egyes akó bortól a mondott révén egy-egy garast tartozzanak fizetni. S az 1647. évi 78., 79. és 80. törvénycikkelyek, úgyszintén az 1649. évi 19. törvénycikkely erejükben maradván pontosan megtartandók.

⁵⁰ 1588: 15. tc. 7. §

mást érik a harmincadellenőrzést szigorító intézkedések. A diéta megrotta Lubló várának urát és a tizenhárom szepesi város polgárait, mert a harmincadolás mellőzésével folytattak borkereskedelmet.⁵¹ Jóságvesztés terhe mellett rendelte a törvényhozó, hogy a jövőben csak a borharmincad pontos megfizetése mellett folytathatják a borkereskedelmet. Utóbb ezt a normát valamennyi szabad királyi városra kiterjesztették.⁵² A harmincadigazgatás rendbetételével is javítani igyekeztek a harmincadolás hatékonyságát. A kamara jogot kapott a harmincadosoknak, az érintett fő- és alispánoknak a kibocsátott borok értékében történő elmarasztalására, ha mulasztást állapított meg.⁵³ 1681-ben már hatalmaskodás büntetése alá vonták a harmincadosok visszaéléseit.⁵⁴

Érdekességképpen megemlíjük, hogy a felső-magyarországi borharmincad volt a forrása a nádor fizetésének is.⁵⁵

A kisebb haszonvételek körét bővítő korcsmárlás vagy kocsmáltatási jog (educillatio) elterjedése abból a nehézségből fakadt, hogy a dézsma és a kilenced keretében a földesúr által beszedett terményjáradékot (így a bortizedet is) a meglehetősen szűk belső piacon nehéz volt értékesíteni. Ugyanakkor a pénzforgalom ízt immáron megérző nemesség változatlanul igényt tartott a pénzbevételekre, amit többek között a bor kényszerértékesítésével, illetve a borforgalmazás monopóliumának kialakításával kísérelt meg realizálni.

A monopólium magva az italmérés kizárólagossága volt, melynek értelmében a jobbágyok saját boraikat csak meghatározott időszakban árusíthatták. A tilalmazott hónapokban a bormérés kizárólagos jogosultja a földesúr (vagy annak megbízottja, kocsmárosa (az educillator) volt, ekkor bűneselekményszámba ment, ha a jobbágyok saját borukat árusították. (A szőlőhegyeket nélkülöző birtokokon, hol „a jobbágyok kívülről behozott és idegen borokat kénytelenek inni”, egy negyed esztendeig, szent Mihály napja (szeptember 29.) és karácsony között árusíthattak sa-

⁵¹ 1618: 11. tc. Lubló várának a birtokosa és a szepesi tizenhárom város lakosai, a kiviendő borok és egyéb áruk után illetékes helyen Ő felségének harmincadokat fizessenek.

⁵² 1635: 22. tc. A szabad városoknak a borkivitelre nézve harmincad fizetése nélkül követelt mentességeit megsemmisítik.

⁵³ 1630: 39. tc. A borkivitelről szóló cikkelyek megújításáról.

⁵⁴ Vö. 1681: 44. tc.

⁵⁵ 1613: 39. tc. 2. §

ját bort.⁵⁶ Ha a fekvő jószágon szőlőtermelés folyt, a jobbágy italméresi joga április 24-ig, szent György napjáig tartott.⁵⁷

A földesuraknak nem kellett feltétlenül kocsmát fenntartaniok vagy kocsmároszt fogadniok. Egyszerűbben is megoldhatták a borértékesítést: kötelezheték jobbágyaikat a majorsági bor árusítására. Ez esetben a birtokos megtakarította a kocsmárosnak fizetendő jutalékot. Nem véletlen tehát a törvény jobbágyvédő rendelkezése, mely szerint „mindazonáltal, hogy a jobbágy azalatt, a míg a bort méri, az urának tartozó heti robot alól mentes legyen és ezenfelül ura az ő fáradságáért és korcsmálási költségei fejében minden veder után (a melyek mindenütt harminckét pinttel számíthatók) négy-négy magyar dénárt tartozzék neki fizetni”.⁵⁸

A monopólium garanciájaként szigorú büntetés terhe mellett tilalmazták a lakosságnak, hogy máshol igyanak bort, illetve máshonnan szerezzenek be italt.⁵⁹ („Azért végeztük, hogy akármicsoda szín és practextus alatt vigyen bort be a paraszt ember ennek utána, a nemes ember korcsmálása idején, sőt ha faluba be nem vinnék is a bort, és akár mezőn-erdőn adnák el, tegyenek executiót az articulus szerint a tisztok ellene.”) Helyenként a földesúr vételi kényszert léptetett életbe, s megvásároltatta a jobbágyaival fölös borát, hogy a törvénynek már meg kellett tiltania a földesuraknak, hogy „ne vigyék és adják a bort az egyes jobbágyházakba veder- és korsószámra, és az ilyen módon adott bor árát ne vegyék meg még azokon is, a kik szívesebben lennének el bor nélkül”.⁶⁰ Olykor alacsony áron kalkulált elővásárlási jogával élt, megfosztva a falusi lakosságot hasznától, hogy azután magasabb értéken vásároltassa vissza velük.⁶¹ Nem ritkán a bor értékesítésének biztosítására italkényszert is meghatározott a földesúr, a falvakat meghatározott mennyiségű bor elfogyasztására kötelezve. A törvényalkotó ezért próbálta védeni a jobbágyokat oly módon, hogy „ha a jobbágyok az ő boraikat másoknak eladnák, szabadságukban áll az

⁵⁶ 1550: 36. tc. A borokat a jobbágyoktól, akaratuk ellenére, még pénzért sem szabad elvenni; és a korcsmárlás. 2. §

⁵⁷ 1550: 36. tc. 4. §

⁵⁸ 1550: 36. tc. 7. §

⁵⁹ Erdélyországnak és az ehhez kapcsolt magyarországi részeknek, az 1654dik évtől a jelen 1669dik évig alkotott törvényekelyeiből kiszemelt Compilata Constitutioi III. 6. Art. 1. A korcsmárlás dolgáról.

⁶⁰ 1550: 36. tc. 3. §

⁶¹ Vö. 1574: 21. tc. A jobbágyoktól a borokat, akaratuk ellenére, el ne vegyék.

uraknak, hogy azokat abban az árban, a melyben másoknak eladták, inkább maguknak tartsák meg, minthogy másoknak engedjék oda”.⁶² Német mintára az ország egyes részein a jobbágyok száraz-kocsmapénzzel válthatták meg a földesúr által rájuk testált kötelezettségeiket. Nem csoda, ha az úriszékek tele voltak a kocsmáltatási jog megsértéséből adódó perekkel. A jobbágyok hol az árusításra megküldött bort nem vették át, hol az italméresi tilalmat szegték meg, máskor a szomszéd falvakból hoztak bort maguknak. Az eljárás soha nem maradt el, s az ítélet többnyire bírságra szólt. 20–40 forintnyi (tehát a vérdíjig terjedő) pénzbüntetést kaptak a jobbágyok. A földesúr így biztosította bevételeit, ha nem is a bor eladásán, de a monopólium megszegőinek megsarcolásával.⁶³

A borkereskedelem és az italmérés jelentőségének növekedését bizonyítja az a törekvés, mely a szabálytalanul (tilalmi időben) forgalmazott borok utáni kriminális szankciók átalakulásával járt. Míg korábban a javak (az inkriminált bormennyiség) elkobzásával büntették csupán az elkövetőt, az 1655:31. tc. már „hatalmaskodás büntetése alatt” tilalmazta az italmérést.⁶⁴

A földesúri előjogok és a városi kiváltságok sajátos ütközésének vagyunk szemtanúi a nemesek városba költözését szabaddá tevő törvény-cikk nyomán. Jellemző módon, a városban élő nemesek jogairól és terheiről szóló szabályozás tetemes része a saját használatú bor bevitelének joga körül forog. A jogalkotó lehetővé tette, hogy a szabad királyi városban lakó, illetve házat főntartó nemesek saját házi használatra, a város italméresi monopóliumát megsértve, bárhol termelt bort vihessenek be és fogyaszthassanak.⁶⁵ A városok nem nézték tétlenül a nemesek borbehozatalát, hanem különféle „kitalált” adókkal terhelték a nemesi bor-

⁶² 1550: 36. tc. 1. §

⁶³ Eckhart Ferenc: *A földesúri büntetőbíráskodás a XVI–XVII. században*. Budapest, 1954. Akadémiai Kiadó 157–159., 189. o.

⁶⁴ 1655: 31. tc. 2. §

⁶⁵ 1635: 21. tc. Hogy a szabad városok kihágásokkal és visszaélésekkel a nemeségen sérelmeket ne ejtsenek, továbbá, hogy az azokban lakó nemesek a polgári terheket viseljék. És a királyi szabad mezővárosok mentességéről. Vö. még. 1649: 19. tc. A 1647: 78. tc., némely városok kihágásainak a megszüntetése tárgyában, annak bizonyos magyarázata mellett megtartandó.

forgalmat.⁶⁶ Aminek nyilván oka lehetett a nemesek jogsértő italmérése is, miként azt a Kassát és több mezővárost megrendszabályozó törvény-cikk is elismerte, hiszen ismételtelen eltiltotta a nemest a korcsmáltatás gyakorlásától a város területén.⁶⁷ A rendelkezés dacára, úgy tűnik, hogy egyes városok területén sikerült még a nemesi borárusítási jogot is érvényesíteni. Országgyűlési döntésben szólították föl a rendek Szentgyörgy városát arra, hogy Pálffy Miklós, Pálffy György grófokat és „a többi nemeseket” ne gátolja „a szokott bormérésben”, a „korcsmárlás megszokott gyakorlatában”.⁶⁸

Az egyház (mint földbirtokos) ugyancsak féltékenyen őrködött az italmérési jog monopóliumán. Czudar László szentbenedeki nemesember ügyét például országgyűlés elé vitte, a rendek segítségét kérve előjoga biztosítására. Kérte egyben, hogy a saját borát nemesi kiváltságai alapján mérő Czudart szorítsák az egyházi földesúri jogok tiszteletben tartására, s más alattvalókkal egy sorban, a földesúri jogokat gyakorló apátság után legyen jussa csupán a borárusításra.⁶⁹

A végvidéken megtelepedett katonák (így a Körös, Kaproncza és Varasd környékiek) kiváltságolása kapcsán úgyszintén fölvetődött a koc-

⁶⁶ 1647: 78. tc. némely szabad város, nevezetesen pedig Kassa kihágásainak és újabb visszaélések behozatalának az eltörléséről; a nemesek boraiknak a városokba adó nélkül való beviteléről; a házaiktól való adófizetés módja; a tamuvalatások és végrehajtások meg nem akadályozásáról és másokról; a többire nézve azoknak az ő mentességeikben és szabadságaikban való megtartásáról. 4. §: A városokba vagy mezővárosokba bevitt vagy beviendő bor-, sör- és törkölyedények után kitalált adókat ne szedjék, még a hátralékban levőket sem. Erre még: 1681: 42. tc. A szabad és bányavárosok, valamint a kiváltságos mezővárosok kihágásainak megszüntetéséről, valamint 1715: 36. tc. A városokban a tisztviselők szabad választásáról, az 1647-iki 78-ik törvényeikk kiterjesztéséről és Sopron városának alul a jelen törvénycikk szövegében foglalt módzat szerint való kivételéről. A szabad- és bányavárosoknak, valamint a kiváltságos mezővárosoknak különben is az ország határozott törvényeitől tiltott kihágásaira és visszaéléseire nézve, noha az 1649-ik évi 19., 1647-ik évi 78., 1618-ik évi 60-ik és egyébb, eziránt alkotott törvények világosak.

⁶⁷ 1647: 78. tc. 13. § A városokban lakó és a polgárok közé föl nem vett nemesek, a kiknek házuk van, bárhol termett boraikat, valamint a gabonát és sört, az évnék bármely részében szabadon és minden taksa nélkül, adómentesen vihessék be a városokba, de korcsmárolniok nem szabad; mely akár behozott, akár kivitt dolgok után se tartozzanak a polgárok közé semmire adót se fizetni.

⁶⁸ 1649: 53. tc. Szent-György városa Pálffy György gróf urat és a többi nemeseket ne gátolja a szokott bormérésben.

⁶⁹ 1559: 51. tc. megerősítette az 1598: 35. tc.-et. A bormérés módja.

máltatási jog kérdése, s a rendek határozottan utasították a „bennszülött és külföldi katonákat” arra, hogy a „polgárok s más földesurak és ország-lakók hátrányával” végzett borkiméréstől tartózkodjanak, ellenkező esetben boraikat „legott elveszítik”.

A kocsmáltatási jog nagy bevételi jelentőségét látszik bizonyítani, hogy az uralkodónak kifejezett tilalommal kellett gátat szabni a körmöcbányai és a nagybányai kamaraispánok parttalan italmérési gyakorlatának. Az arany- és ezüsthányászat felelősei, saját nemesérbányák fenntartói bitrolva a bányavárosok haszonvételi jogait, (nyilván jelentős hasznot hajtó) kocsmát üzemeltettek. A törvényalkotó a kocsmáltatást eltiltva, csupán a „saját házi cselédek részére a maguk pincéjéből bor és sör” mérését engedélyezte.⁷⁰

Jóllehet a korcsmáltatási jog eredetileg nem tartozott a királyi haszonvételek közé, a kincstár emberei a bevételi forrás jelentőségét érzelve azonnal megjelentek a bortermelőknél, s hordónként hat forint jutalékot hajtottak be a fiscus javára. Csak 1567-re sikerült elérniük a termelőknek, hogy a királyi kincstár lemondjon erről a bevételéről.⁷¹ Egyébiránt a kincstár is működtetett kocsmákat, azokat haszonbérletnek adva ki.⁷²

*

A bor kérdéskörének szabályozása természetesen nem merült ki az állami bevételek és a kereskedelem szabályozásával. Számos intézkedés látott napvilágot az italos emberek magatartásával kapcsolatban, mely direkt vagy indirekt formában érintette a közigazgatást, a közbiztonságot, igazságszolgáltatást is. A bor minőségének kérdése a borkereskedelem intenzívvé válásával egy időben jelentkezett: a 16. századtól egymást követik a minőségvédelmi biztosító intézkedések. A bor beszámítással kapcsolatos hatásai, a büntetőjogi vonatkozások és az igazgatási kérdések ugyancsak széles térrénumát képezik a törvényi szabályozásnak. Ezek azonban messze túlmutatnak témánk keretein.

⁷⁰ 1519: 8. tc. A kamarások mézsárszékét és korcsmát ne tartsanak, hanemha saját háznépik számára.

⁷¹ 1567: 37. tc. I. §

⁷² 1723: 76. tc. A királyi korcsmáknál elkövetni szokott kihágások megszüntetéséről, 1729: 9. tc. A komáromi királyi italmérésről az 1723-ik évi 76-ik törvénycikkely rendeletét más helyekre is kiterjesztik.

Nagy Janka Teodóra SZŐLŐSGAZDÁKBÓL POLGÁROKKÁ VÁLNI

(Szempontok a szőlő és a bor szerepének
vizsgálatához a polgárosodás sajátos
modelljének kialakulásában)

„Igen, a SZEKSZÁRDI.

Amíg nem jártam arra, nem is volt igazi és helyes képem róla. De amióta láttam a várost a fák közé rejtőzve, fölötté a dombbal, a messze kifutó szőlőkkel, szippantottam levegőjéből, azóta tudom, hogy itt csak ilyen bor teremhet.”

(Hamvas Béla)

A Szekszárd szomszédságában fekvő Bába a mohácsi vész Magyarországon egyik leghíresebb búcsújáró helye volt. A monostor gyilkossággal vádolt apátjának ártatlanságát bizonyító vérző szentostya csodáját látni emberek százai zarándokoltak ide. A mohácsi vész után a híres csodát Pál barát Pannonhalmára akarta menteni. A szekszárdi apátság előtt, letérve az eszéki-aquincumi útról, nyugatnak fordult, hogy a régi városrészen és a hegyen keresztül folytassa útját. A hegy lábánál találkozott Péter remetével, akinek odújában töltötte az éjszakát. Lovait azonban éjjel a martalócok ellopták, s hogy biztonságba helyezze a szentostyát, a barlang mellett a löszbe ásta el. S a régiek emlékezete szerint a következő évtől a szekszárdi szőlők vérvörös bort termettek a Remete-hegy felett...

Bár a szekszárdi borra vonatkozó adatok a törökkortól sokasodnak meg, régészeti leletek tanúsága szerint már a rómaiak idején is szőlő- és bortermező vidék volt e táj. Egyetlen bortörténeti visszaemlékezés sem hagyja ki, hogy a szekszárdi szarkofágot (Kr. u. 4. sz.), a benne talált kelyhet és görög nyelvű feliratát megemlítsé: „Áldozz a pásztornak, igyál és

élni fogsz!¹ A Szekszárd környéki dombokon is számos helyen kerültek elő a formájukat a római kortól szinte változatlanul megtartó szőlőmet-szőkések, a kacorok. A Decsi-hegyi római villa (Kr. u. 2–3. sz.) mellett pedig egy kőből faragott római kori szőlőprést rejtett a föld a borkészítés évezredeként át változó technológiájának bizonyítékaként.²

Az Árpád-kori oklevelekben egyrészt I. Béla a szekszárdi apátság számára adományozott területeinek részeként említenek szőlőket („vinea Crin”, „vineam Bika et Fövesthelek”),³ másrészt a mohácsi vészig az apátságot birtokló bencések vonatkozóan egy 1267. évi oklevél tudósít „értékes szőlők”-ről a gyümölcsfákkal szegélyezett utak, árkok által határolt földek, víztartó medencék mellett.⁴

I.

Jogszabályaink tükrében jól látható, hogy már a 14–15. században felbukkan a bor – az iránta tapasztalható belső kereslet megerősödésével párhuzamosan – a hagyományos exportcikkek (élőmarha, hal) mellett, hogy majd a következő században egyre jelentősebb, keresett, jól értékesíthető áruvá váljon.⁵ A 14–15. században a borok közül egyetlen ismert név szerint is: a Szerémség aranyszínű itala, amelynek termelése és kereskedelme megalapozza például Ujlak hallatlanul gyors mezővárosi fejlődését is. A szerémségi bort – királyi privilégiumot szerezve az értékesítésre – a területen szőlőbirtokkal rendelkező pesti polgárok forgalmazták, északkeletre a szegediek kereskedtek vele.⁶ Nándorfehérvár ost-

¹ Kubinyi Ágoston: *Szekszárdi régiségek*. Pest, 1857. 15. o.

² Szabó Géza régész szóbeli közlése.

³ Fraknói Vilmos: *A szekszárdi apátság története*. Budapest, 1879. 61. o.

⁴ Fraknói 1879. 8. o.

⁵ A külföldre irányuló borkereskedelem kapcsán a 16. században a megerősödő bortermelők igyekeztek szabad kivitel és a magyar termelést védő intézkedéseket elérni. (Pl. 1567: 37. tc., 1588: 15. tc.) Mezey Barna: *Bor és törvényhozás a magyar jogtörtételemben*. In: *Jogtörténeti közlések a vásárhoz, a szőlőhöz és a borhoz. Vásároknak világa III.* (Szerk.: Nagy Janka Teodóra – Szabó Géza). Szekszárd, 2008. 35–72. 42. o.

⁶ Szakály Ferenc: *A Közép-Duna menti bortermelés fénykora*. In: *Borok és korok. Bepillantás a bor kultúrtörténetébe* (Szerk.: Benyák Zoltán, Benyák Ferenc). Ilermesz kör, Budapest, 1999. 115–132. 129. o.

romát a Szerémség még átvészeli, de a Mohácsra tartó török már végleg elfoglalja Ujlakot és a többi várost, sőt 1551-ben még a meglévő bor kivitelét is megtiltja. Ezzel a szerémségi bor eltűnik nemcsak az exportcikkek, hanem a hazai piac tömegáru közül is.⁷ Ebben a helyzetben kerül a borkereskedelmi monopóliummal és kiépített piaccal, infrastruktúrával rendelkező pesti és szegedi borkereskedők látószögébe kiadásaik pótlására a korabeli forrásokban „*baranyai és somogyi*” borokként említett, de ténylegesen délkelet-tolnai, döntően Szekszárd és környéke dombjain megtermelt bor.⁸

A szekszárdi vörösbarnak nemcsak a cikk elején felidézett mondája, de virágkora is elválaszthatatlan Bátától. Bába nemcsak országos hírv bűcsújárhely, hanem jelentős kikötő és vámhely is volt a középkor végén. Ez tette alkalmassá arra, hogy – amikor a délkelet-tolnai/szekszárdi borok átveszik a szerémségi bor szerepét, és a borkereskedelem központja jó kétszáz kilométerrel északabbra helyeződik a Duna mentén – a pesti hajósok a bátai kapun át⁹ juttathassák el egyrészt Pestre, másrészt a Duna–Tisza közére, illetve a Dunán és Tiszán át egyenesen a Tiszántúlra a délkelet-tolnai/szekszárdi borokat.¹⁰

Az 1541-ben törökök által megszállt délkeleti-tolnai régió bortermelését Tolna polgárai szervezték és irányították, akik nagy számban voltak extrenaeusok a környék, így Szekszárd szőlőhegyein is.¹¹ Míg a bátai kikötőben nagyobb távolságra, nagyobb mennyiségben történt a szállítás, Tolnán inkább kisebb révforgalom lehetett: kisebb hajókkal, rövidebb távolságra juttatták el a bort. A bortermelés nagyságát Szakály Ferenc a 16. sz. közepén egy esztendőben 60 000 hektoliter körüli becsléssel: ez megegyezik Heves megye és Hegyalja együttes borforgalmával és szőlőtermelésével!¹²

A délkelet-tolnai – többségükben szekszárdi – borok legnagyobb fogyasztója és értékesítője Szeged városa volt, amelynek kereskedői a bátai

⁷ Szakály 1999. 118–119. o.

⁸ Szakály 1999. 117. o. A továbbiakban a délkelet-tolnai/szekszárdi borok kifejezést használjuk a borok megjelölésére.

⁹ A pesti hajósok Bába alatt a Sárvíz folyón saját hajójukra rakták, majd a Sárvízen lehajózva a Dunára szállították a borokat.

¹⁰ Szakály 1999. 121–122. o.

¹¹ Szakály 1999. 123. o.

¹² Szakály 1999. 126. o.

kikötőben bonyolították le az alföldi szarvasmarha és a dunántúli bor eséréjét. Makó hajósai az 1560-as és 1570-es években a bátai kikötőből a Tisza mentére, illetve a Maroson kelet felé szállították a szekszárdi bort.¹³ A tolnai rév kisebb mennyiségű és rövid távolságra szállított borainak piaca pedig főként a sűrűn lakott Duna–Tisza közti rész volt.

Az 1570-es években megszűnt Pest borkereskedő-központ jellege, s inkább Ráckeve lakói válnak a délkelet-tolnai/szekszárdi borok felvásárlóivá. A közép-Duna-menti borkereskedelembe Tolna város törökök általi dűlása, szervező szerepének gyengülése után bekapcsolódó bölcskeiek¹⁴ már velük állnak kapcsolatban, illetve megfigyelhető a szekszárdi borok iránt a Duna felsőbb szakaszain mutatkozó érdeklődés.¹⁵

A délkelet-tolnai/szekszárdi bor számára a virágkor végét a tizenöt éves háború jelentette. A Duna mentének állandó hadszínterré válása, Szekszárd és környéke radikális népességsökkenése, Tolna mezőváros lakosságának elmenekülése, Szekszárdon és Tolnán a török helyőrség megjelenése után egy 1601-es irat tanúsága szerint a bölcskeiek igyekeznek folytatni a borkereskedelem szervezését, de már kevés sikerrel.¹⁶ A délkelet-tolnai/szekszárdi bor már a hazai távolsági borkereskedelem-

¹³ Szakály 1999. 128. o.

¹⁴ A bölcskei musttized adatai alapján is jól látható a bölcskeiek szőlőtermelésének és borkereskedelmének megerősödése: 1546-ról 1580-ra megtízszereződik a törököknek fizetendő musttized mértéke! Havassy Péter: *Bölcske története és családjai*. Bölcskei tanulmányok 2. (Szerk.: Szabó Géza) Bölcske, 1994. 27. Ez egyezik Rúzsás Lajos azon megállapításával, hogy a tizenöt éves háború előestéjén a Duna tolnai szakaszán fekvő települések helyzeti előnybe kerültek: a kedvező közlekedési és piaci viszonyok együttesen elősegítették az ártermelés kibontakozását. Rúzsás Lajos: *Városi fejlődés a Dunántúlon a XVI–XVII. században*. In: *Szigetvári emlékkönyv* (Szerk. Rúzsás Lajos). Szigetvár 1566. évi ostromának 400. évfordulójára. Budapest, 1966. 199–236. 201. o.

¹⁵ Ráckeve határa nem volt alkalmas szőlőművelésre, ezért keresték a tolnai borokat, ahogyan Komáromban, Érsekújváron is. Havassy 1994. 24. o.

¹⁶ Bölcskén még 1601-ben a védelmi pénz fizetését kérték a hajdúk a bort szállító Varga Bálint kereskedőtől. Nagy Janka Teodóra – Szabó Géza – Szabó G. Tamás: *Régészeti, néprajzi és történelmi adatok a Duna mente 16–17. századi településtörténetéhez a bölcskei késő középkori temető tükrében*. In: *Halmok és havasok* (Szerk.: Bárány Dániel). Tanulmányok a hatvanesztendős Bárány János tiszteletére. Kecskemét, 2004. 199–222. 213. o.

ben sem játszik szerepet.¹⁷ A közel fél évszázados fénykor véget ér: a török pusztításnak kevésbé kitétt Hegyalja borai veszik át helyét és szerepét.¹⁸

Azonban ez a néhány évtized elegendőnek bizonyult, hogy a szőlő- és borkereskedelemre alapozva Délkelet-Tolna elsősorban Duna menti mezővárosaiban egy erőteljes parasztpolgári fejlődés kezdődhessen. A kedvező földrajzi elhelyezkedés, a hódoltság alatti városi polgár módjára élő szabad paraszti réteg önállósodása, a megerősödő árutermelés és kereskedelem, a reformáció kulturális „forradalma” együttesen pezsgő gazdasági, társadalmi életet eredményezett az 1590-es évekre. Ehhez járult, hogy a török uralom alatt a mezővárosok polgáraiként a szabad parasztnak maguknak kellett intézni sorsukat, amely az önállósodás megerősödéséhez, ideig-óráig egy polgári modell kialakulásához vezetett.¹⁹

II.

A török kiűzését követően a szekszárdi apát, Mérey Mihály telepíti újra a várost. A környékről érkezők és a végvárakból elbocsátott katonák alkotják a város magvát, majd német telepesek jönnek. Mérey a szerződésben azt a kedvezményt biztosítja számukra, hogy kilencedet nem kell fizetniük, csak tizeddel tartoznak a szőlő és más termények után.²⁰ A szekszárdi hegyen azonban nemcsak szekszárdiaknak van birtokuk: 1728-ban 10-15 közeli és távolabbi helység lakói birtokolták a terület felét, s még a század végén is tekintélyes maradt a nem szekszárdi (többségében bogyszlói) szőlőbirtokosok száma.²¹ Az extenzív fejlődés

¹⁷ A Duna–Tisza közti mezővárosok és a haranyai bortermelők között a 17. században a lokális kapcsolatok továbbra is fennmaradtak.

¹⁸ Szakály 1999. 130. o.

¹⁹ A 16–18. század fordulójára keltezhető bölskei temető 16–17. századi sírjainak jellemző leletei is (élénk színekben pompázó, gyakran eziüstszálakkal díszített késő reneszánsz viseletdarabok, ezüst hajtűk, díszes párták, melyekhez hasonlóak Ete mezőváros temetőjében kerültek elő) a tehetős polgárság jelenlétét tanúsítják a Duna menti mezővárosban. Nagy–Szabó–Szabó C. 2004. 211–212. o.

²⁰ Hohub József: *Szekszárd a török kiűzése utáni első évtizedeiben*. Szekszárd, 1936. 9. o.

²¹ Szilágyi Mihály: Szekszárd a kései feudalizmus korában (1686–1847). In: *Szekszárd monográfia I.* (Szerk.: K. Balogh János) Szekszárd, 1989. 95–208. 152. o.

időszaka ez: folyamatosan nő a szőlőterületek nagysága, mert a parlagföldeket is művelés alá veszik.

Amikor Mária Terézia 1773-ban megszünteti az önálló szekszárdi apátságot, s az Szekszárdi Közalapítványi Uradalomként működik tovább, a szőlőbirtokosok a 19. század közepéig változatlanul az 1767-ben megújított, még Mérey Mihállyal kötött szerződés alapján tartoznak a tizedszolgáltatással az uradalom felé, amely jövedelmezősége miatt támogatja a szőlőművelést és a bortermelést.

Szekszárd oly mértékben a szőlő és a bor városa, hogy még az 1848-as polgári törvények közül is a tized (s ennek részeként a bordézsma) eltörléséről rendelkező 1848:9. tc. kavarja a legnagyobb vihart. Ahogyan más mezővárosok esetében is évtizedes perek alakultak ki a városi önállóság érvényesítésére,²² Szekszárd szintén perbe keveredett az uradalommal a bortized szolgáltatása tekintetében. A magyar törvényhozás csak 1848-ban törölte el a tizedet, így a bortized szolgáltatása a polgári állam megalakulásáig fennmaradt.²³ A dézsma 1849-ben visszaállításra kerül, az 1853. évi úrbéri pátens is megerősítette, de megadta az önmegváltás lehetőségét örök időre kötött szerződés esetében. Élve a lehetőséggel, Szekszárd is megkötötte 1854-ben 3 évre a bordézsma-haszonbéri szerződést, de a város és a szőlősgazdák nem elégedettek, mert a következő jó évek termése a dézsmásoké lett.²⁴ Az 1856-ban megalakuló Szekszárdi Borkereskedő Társaság tevékenységének eredményeként a borárak emelkednek: a gazdák most már elégedettek, az uradalom azonban csalódott, s nem akarja megújítani a három év lejártja után a szerződést, mert nagyobb hasznot remél a dézsmabortól, mint a pénzbeli szolgáltatástól. Végül mégis megkötik 1858. szeptember 22-én a bordézsma-örökváltás szerződést, „mely egyrészt a szekszárdi tanulmányi alapítványi uradalom, más részről pedig a szekszárdi szőlőbirtokosok között” jött létre a szekszárdi szőlők 96%-ára, 2969 magyar holdra vonatkozóan az uradalom számára 169 669 forint 50 korona megfizetése mellett.²⁵ Ezzel új fejezet kezdődött a szekszárdi szőlőművelésben és bortermelésben, amely azonban kevésbé volt képes tradicionális kötöttségei, a város gazdasági,

²² Lásd Makó mezőváros nyolc évtizedes úrbéri perét (1778–1859)!

²³ Mezey 2008. 42. o.

²⁴ Dr. Töttös Gábor: *A szekszárdi szőlő és bor*. Szekszárd, 1987. 41–46. o.

²⁵ Töttös 1987. 43. o.

társadalmi féloldalúsága, a várospolitika hiátusai miatt kihasználni a kialakuló polgári rend, a szabadversenyos tőkés társadalom előnyeit, s így a polgárosodás egy sajátos modelljét alakította ki.

A bordézma-örökváltság szerződés megkötése után tapasztalható szőlőtelepítési láz következtében kialakuló monokultúrás gazdálkodás a század végére felborította a hagyományos ökológiai, gazdálkodási egyensúlyt is. Már nemcsak a parlagföldeken, hanem a szántókon, a legelőkön is szőlőt telepítettek, és kiirtották az erdőt a domboldalakon is. Minimálissá vált a szemtermelés, a helyi legelők felszámolásával megszűnt a ridegtartás, csökkent az állattartás. „A legelőtér, a faállomány, a vadászat és a vízimalmok, a méhészet elvesztése azonban együtt nem okozott akkora kárt, mint a napjainkig tartó, ettől az időtől kezdve állandósul talajeróziós veszély. A lekopasztott hegyekről lefutó patakok évente sártegyerrel árasztották el a völgyeket...”²⁶

Bél Mátyás már 1730-ban megállapítja, hogy a város gazdaságának alapja a szőlőtermesztés, s hogy a szekszárdi bor, amelynek piacörzete a Duna, Dráva, Száva közötti terület, „jó fajta bor”, „olesó ugyan, mégis ebből adódik a polgárok legfőbb jövedelme”.²⁷ A 19. század közepén is a szőlőtermesztés és a bortermelés biztosítja az ezzel foglalkozók jövedelmének 65–90%-át. Azaz bár a város lakói közül nagyon sokan foglalkoznak szőlőtermesztéssel, de nem kizárólag ebből származik megélhetésük. E „kettős identitásból” adódnak a fejlődés korlátai is: egy korlátozott monokulturális gazdaság, társadalom alakul ki Szekszárdon. A jelentős arányban nem paraszt, kereskedő, kézműves, tisztviselő rétegből kikerülő szőlőbirtokosok számára a szőlőtermesztés nem kizárólagos jövedelemforrás, tehát nem ebbe fogják befektetni a megtermelt jövedelmet, a hasznot. A szekszárdi polgár a kis területű, tradicionális művelésű szőlővel paraszt módjára keresett pénzt polgár módjára költi (elsősorban a polgári léthez szükséges presztízsjavakra), s nem forgatja vissza a szőlőtermesztésbe és a borkereskedelembe. A polgárként megkeresett pénzt pedig parasztként fogja felhasználni, amikor a földbe, a szőlőbe, a mező-

²⁶ Tóth Zoltán: Szekszárd a dualizmus korában (1867–1918) In: *Szekszárd monográfia I.* (Szerk.: K. Balogh János) Szekszárd, 1989. 253–348. 276–277. o.

²⁷ Bél Mátyás: *Notia Hungariae novae historico geographica.* In: *Tanulmányok Torna megye történetéből.* (Szerk.: K. Balog János) 9. köt. Szekszárd, 1979. 327–364. 336. o.

gazdaságba fekteti be, s így nem lesz képes extenzíven fejleszteni például saját iparát sem. Ez pedig mindkét területen kiszolgáltatottá, a tőkekonzentrációs folyamatban gyorsan lemaradóvá teszi az egyént, illetve a települést – hiszen a város egyetlen árucikkéből, a borból adódó fizetőképes kereslet teremti meg a kézművesség, a kereskedelem alapjait.

Ebben a sajátos gazdasági, társadalmi helyzetben találja Szekszárdot a filoxéra 1886-ban, amikor a válsághelyzetben új válaszokat, stratégiát kell megfogalmaznia a városnak. Segítségére lehetett ebben a jogi tradíció (a hegyi artikulások, a szőlőhegyekkel összefüggő városi jogi hagyomány- és szokásrend),²⁸ a jogintézmények (a megszülető hegyközségi törvények: 1894:12. tc., 1929:10. tc., 1936:5. tc.)²⁹ és a közösségi összefogás (a Pinceszövetkezet megalakítása, a családi vállalkozások)³⁰ – immár a polgári fejlődés kontinuitására kínálva újabb lehetőséget.

²⁸ Szekszárdon a Hegybéli Articulásokat 1812-ben foglalják frásba.

²⁹ Kajtár István: *Hegyközségek jogtörténeti szemmel.* In: *Jogtörténeti közelítések a vásárhoz, a szőlőhöz és a borhoz. Vásárok világa III.* (Szerk.: Nagy Janka Teodóra – Szabó Géza) Szekszárd, 2008. 123–141. 126., 139–140. o.

³⁰ Nagy Ferenc: *A szekszárdi pinceszövetkezet története.* Babits-füzetek 2. Szekszárd, 1990.

Pálvölgyi Balázs

HAMISÍTÁS ÉS A MAGYAR BOROK JÓ HÍRE KÜLFÖLDÖN. A FILOXÉRÁTÓL A MÁSODIK BORTÖRVÉNYIG

I. A borkészítés kérdése

A kémia fejlődésének eredményeivel is felvértezett korszerű borhamisítás számos kérdés megválaszolását tette szükségessé a boldog békeidők Magyarországon. A hamisítás évszázados hagyománnyal bíró formája a jó esetben ártalmatlan vizezés volt, melyet aztán olyan új, borkezelésből hamisítással fejlődő módszerek követtek, mint a petiotizálás, a gallizálás, melyek mélyen megosztották a hazai borásztársadalmat. Ezek a módszerek a borkészítés olyan határára vezettek, melyet valóban csak hajszál választott el a hamisításnak is tekinthető visszaélésektől. A kérdés vizsgálatához szükséges megemlíteni, hogy ebben a szabadelvű aranykorban a magyar borászat rendkívül nehéz időket élt.

Egyrészt 1875-ben kezdett terjedni a filoxéra, mely a kötött talajú borvidékeken súlyos károkat okozott: 20 év alatt a tőkék 60%-át kipusztítva.¹ A filoxéra pusztítását az 1880-as évektől a peronoszpóra terjedése tette még inkább veszedelmessé, tovább csökkentve a jó minőségű bor mennyiségét.

Másrészt ezekben a borínséges időkben a jelentős mennyiségű bor előállítását lehetővé tevő új módszerekkel hirtelen megjelent a piacon a valóban nagyipari módon előállított „bor”. Ez a fejlemény a borászokat kétségbeejtette, a kormányzatot elbizonytalanította, mivel nem volt

¹ Lásd Kozma Pál: *A szőlő- és borkultúra története Magyarországon*. Magyar Borakadémia, 1995.

egyértelmű, hogy pontosan milyen tevékenység is fogadható el az 'ipar-szabadság' védeni kívánt elve alapján.

A hagyományos bortermeléstől idegen módszerek használata jelentős versenyhátránnyal sújtotta a borászokat, akik egységesen panaszolták a mesterségesbor-készítés hatalmas fölényét, és a hagyományos bortermelés visszaszorulását. Az általuk fölvetett kérdések megválaszolása azonban korántsem volt egyszerű. Mivel a borászat fejlődésével megjelenő új módszerek közül nem egy valóban a bor minőségét javította, nehézkessé vált tehát a tiltott és nem tiltott módszerek elhatárolása.² A borászok által megfogalmazott aggodalmakra reagálva a minisztérium már 1874-ben szakvéleményt kért az Országos Gazdasági Egyesülettől. A fölvetett kérdésekből nyilvánvaló, hogy a minisztérium lépéseit elsősorban a bevételek csökkenésére, valamint arra, hogy a kétes módszerek alkalmazásával a hazai bor jó hírneve is csorbul (s ennek persze a forgalom látja kárát).

Az egyesület elnöke összefoglalta a meghatározandó kérdéskört. Az első tisztázandó kérdés, hogy mi is a bor, ezzel összefüggésben pedig hogy hol húzódik a határ a bor kezelése és hamisítása között. Ebben a tudomány új eredményei, a vizsgálati lehetőségek bővülése nyújtottak segítséget. Meg kellett határozni, hogy jogszabályban mit lehet és kell hamisított és hamis bornak nevezni, annak készítése milyen káros következményeket von maga után, végül lehet-e a borhamisítást vagy a hamis bor készítését a törvényes iparszabadsággal védeni.³ Lényegében ezek a kérdések maradtak napirenden a korszak „borvitái” során.

A kortársak többsége megegyezett abban, hogy bornak csak azt az italt lehet tekinteni, mely szőlőből készült. Pontosabban azt az italt, mely szőlő nélkül készül, nem lehet bornak hívni. Tehát nem feltétlenül szükséges, hogy a bor kizárólag szőlőből készüljön. Ez a konszenzus tehát a bor „kezelésének” igen széles lehetőségét biztosíthatta volna. Mégis

² A meginduló vegyvizsgálatok kapcsán az elhatárolás nehézségét panaszolta a főváros vegyész. Jelentés Budapest főváros vegyészének működéséről 1874–1883-ban. Szerk. Balló Máttyás, f. v. vegyész. Budapest, 1885, Pesti Ny.

³ Nagy Zoltán: A borkészítés mestersége és borászatunk ügye. In: *Borászati Lapok* (a továbbiakban: BL), 1875. február 25., 48.

két fejlemény miatt a borhamisítás, illetve a borgyártás megítélése a századfordulóhoz közeledve határozottan szigorodott. Az egyik a vegyi úton előállított festékek használatában rejlő veszélyek nyilvánvalóvá válása, a másik pedig – ezzel némiképp összefüggően – a hazai borok külföldi hírnevének csorbulása volt. Mindkét tényező érzékenyen érintette a hazai borkereskedő-társadalmat, mert a botrányok nyomán kemény ellenőrzésekkel s érezhető veszteségekkel lehetett számolni.

2. Szabályozási megoldások az 1893-as „műbortörvényig”

Az 1893-as törvény megalkotásáig a kérdést egységesen szabályozó jogszabály nem létezett. A műborgyártásra vonatkozó szabályokat tehát a meglévő ipar-, közegészségügyi, kihágási és jövedéki törvények szabályai között kell keresnünk. A kortársak számára nehezen eldönthető kérdést az jelentette, hogy vajon az 1872-es ipartörvény, majd az azt követő 1876-os közegészségügyi törvény, az 1878-as büntető törvénykönyv, illetve az 1879-es kihágási btk., valamint a fogyasztási adóról, illetve az 1888-as, 1890-es és 1892-es italmérési jövedékekről szóló törvénycikkek szűkszavú rendelkezései alkalmasak-e egy ilyen komplex kérdés megnyugtató rendezésére.

Az ipartörvény első fejezete deklarálta az iparszabadság elvét, melynek értelmében minden nagykorú természetes, illetve üzletvezetőt állító jogi személy szabadon űzhet ipart annak bejelentése után. A törvény engedélyhez csak azon tevékenységek folytatását köthette, melyek a szomszédokat, környéken lakókat károsíthatják vagy zavarhatják (például szappanfőzés, koromégetés stb.). Ezt a rendszert (tehát a bejelentéshez, illetve engedélyhez kötött tevékenységek rendszerét) a következő, 1884-es ipartörvény is megtartotta.

A közegészségügy rendezéséről szóló 1876. évi XIV. tc. 8. §-a szerint az egészségre ártalmas élelmiszereket el kell kobozni, ezek készítése (árúsítása) kihágás. Az 1879-es kbt. 108. §-ában a mérgek kezeléséről, tárolásáról, illetve az 1878-as btk. 314. §-a az élelmiszerbe kevert egészségre ártalmas anyagok kérdéséről rendelkezik. A fenti jogszabályok rendelkezései a borba kevert egészségre ártalmas anyagok használatát tiltották, mást azonban nem.

A megvizsgálandó rendelkezések következő csoportját az adó- és jövedéki törvények képezik. Az 1868-as bor- és húsfogyasztási adóról szóló törvény cikk adómentessé tette a szőlőtörkölyre öntött vízzel készülő lőrét, azzal a megszorítással, hogy ez csak a bortermelő szőlősgazdákra, a családtagok és a napszámosok használatára értett mennyiségre volt érvényes. Ez a rendelkezés viszont már – az új borászati módszerek segítségével – lehetővé tette az egyszerű borgyártást. Az 1875-ös törvény cikk rendelkezése szerint Budapesten a borseprő adókötelessé vált. A borseprő adóztatása a borgyártás hallgatólagos elismerését jelenti, mivel – mint az köztudott – cukor, víz hozzáadásával készülhet nagy mennyiségben a „fővárosi bor”. Az állami italmérési jövedékről szóló 1888-as törvény cikk rendelkezik arról, hogy az italmérési engedély megvonható attól, aki egészségre ártalmas vagy (a bor esetében) hamis című bort hoz forgalomba.⁴ Ebben a jogszabályban található tehát – ha eltekintünk a btk. család tényállására vonatkozó rendelkezéseitől – az első eredetmegjelölést érintő rendelkezés. A szabályozás újdonsága lényegében csak a mű-, illetve hamis eredetmegjelöléssel árusított borokkal kapcsolatos rendelkezésekben rejlik, mivel a hamis borban rejlő egészségügyi veszélyek elhárítására a hatályos rendelkezések – elvileg – alkalmasak lettek volna. Nem tiltott tehát a borkészítés, ha a termék egészségre nem ártalmas, illetve nem tiltott a mesterséges bor árusítása, feltéve, ha olyan név alatt történik, melyből egyértelműen kiderül a „bor” speciális jellege. A következő lépésben a műbor nevesítetten is adóárggá lépett elő, tudniillik az 1892-es italmérési jövedékről szóló törvény megállapítja a mesterséges bort terhelő adókulcsot. A szabályok lényegében nem változtak, csupán annyi történt, hogy a mesterséges bor – a természetes borral megegyező mértékben – adókötelessé vált.⁵

A műborkérdés ezek után lényegében két részből tevődött össze: az egészségre ártalmas vagy egyéb megengedett anyagok borkezelés-

⁴ Lásd továbbá a törvény végrehajtási rendeletének kidolgozása ügyében 1888. december 29-én tartott miniszteri értekezlet jegyzőkönyvét, MOL. 167-454-1888-1-67597.

⁵ Ebben egyébként megegyezik az 1876-os, Szalay-féle törvényjavaslattal, mely meghatározta a gyártott bor fogalmát, a mesterséges bort ugyanannyi fogyasztási adóval terhelte volna, mint a természetes bort, és kötelezte volna az előállítót a bor jellegének palackon való feltüntetésére. Mozgalom a borgyártás és borhamisítás ügyében. (In: BL 1877. jan. 10.)

ben/gyártásban való használatának, illetve a fogyasztók megtévesztésével forgalomba hozott boroknak a problémája.

Ami az első pontot illeti, alapvetően élelmiszer-biztonsági kérdéssel állunk szemben, mely megoldhatónak látszott az 1893-as műbortörvény előtt hatályban lévő szabályozással, mely jól körülhatárolható ellenőrzési feladatkört telepített az elsőfokú közegészségügyi hatóságra.⁶ Ami viszont a második kérdést illeti, tág problémakörrel kellett a kormánynak szembesülnie, mely kapcsolódva az első kategória eseteihez, magában foglalta:

- 1) az egyszerűen vizezett,
- 2) a természetes, de meg nem engedett anyagokkal festett vagy édesített,
- 3) az egészségre ártalmas anyagokkal kezelt,
- 4) a teljesen mesterséges úton gyártott, végül,
- 5) az „átkeresztelt” borok forgalmazását is.

A gyakorlat azt mutatta, hogy egyetlen borkereskedő sem írta a címkére például a 'mesterséges bor' megjelölést, azaz a fenti módszerek alkalmazása után szükségszerűen következett a vásárlók megtévesztése, hiszen a jobb esetben vizezett, rosszabb esetben fuchsinos bor vagy egészségre nem veszélyes mesterséges bor saját jellegének feltüntetésével teljesen piacképtelen lett volna.

Az a megoldás, mely tehát egészségre ártalmatlan összetevők főlhasználásával lehetővé tette a műbortörvényt, miközben előírta a pontos eredetmegjelölést, illetve azt, hogy a „műbor” vagy „mesterséges bor” megjelölés szerepeljen a műboros palackok címkéin, kiengedte a szellemet a palackból. A sajtóban megjelentek a boraroma- és borfesték-hirdetések, a „borkezeléshez” szükséges anyagok behozatala fellendült. Ezen anyagokkal kapcsolatosan az idézett 1879-es belügyminiszeri rendelet kötelezte a törvényhatóságokat a borfestékek vizsgálatára, a hamisításokról való jelentéstételre, további rendeletek pedig részletesen meghatározták a gyanú esetén történő „vegyelemzések” végrehajtásának módját, az ehhez kapcsolódó mintavételt, továbbá az egészségre ártalmas anyagokat

⁶ MOL K 168-1880-5-2233. BM 1879/58.053 körrendelet a borfestékekkel üzérkedők, valamint a bortermelők és borkereskedők irányában foganatosítandó óvórendszabályok tárgyában.

tartalmazó borokkal kapcsolatos eljárást. A rendeletekben elsősorban az egészségügyi szempontok jelentek meg,⁷ azaz vörösbor esetében a fuchsin, fehérbor esetében a kénessav kimutatása és fuchsinos hamisítás esetén a bor élvezhetetlenné tétele, kénessav jelenléte esetén a bornak pincekezeléssel történő megtisztítása volt az eljárás célja.⁸ Ezen kívül azonban megfogalmazódott a borkivitel szempontrendszere is, tehát hogy a hatékony eljárás követelménye, melynek sikeréért szinte minden becsületes borfogyasztó felelt, lehetett záloga a magyar bor jó híre megőrzésének.

A borkészítés szabályozása nem volt sikeres. Külföldön kipattant botrány rengette meg a hazai borászat hitelét, így a kormányzat – a borászok 1870-es években indult érdekvégyesítő nyomása, illetve a talán még hangosabb nyugat-európai, sőt tengerentúli esetek nyomán – radikális változtatásokat hajtott végre a borsabályozáson.

3. Az 1893-as „műbortörvény” keletkezése és rendszere⁹

Az 1893-as bortörvény teljes szemléletváltással fordult szembe a korábbi megoldásokkal. A borkészítés – tekintettel a korábbi szabályozás csődjére – egyszerűen tiltott tevékenységgé vált. Annak ellenére, hogy hivatalosan senki nem kezdett borkészítésbe, a vámadatokból, újsághirdetésekből és a meginduló borvizsgálatok eredményeiből világossá vált, hogy a korábbi szabályozás elhibázott volt, a pultokra kerülő borok jó része valamilyen módon „kezelt” maradt. E tény nyomán eldőlni látszott az iparszabadság elvéhez ragaszkodó kereskedők és az erősebb állami ellenőrzést kötöttebb szabályozással együtt elképzelő borászok érdekcsoportjának küzdelme.

⁷ Melyhez kapcsolódóan érdemes megjegyezni, hogy Heves megye 1893-ban feliratban fordult a miniszterhez a hamis borok ügyében azzal, hogy a hamis borok fogyasztása a szegényeket „hajlamosítani fogja a kolerára”. E vélemény feltehetően a fertőzött vízzel történő hamisítások nyomán kialakuló fertőzésekre támaszkodott. – BL 1893. márc. 19., 125.

⁸ BM 57.627/879. sz. körrendelet, a borhamisítások meggátlása tárgyában.

⁹ Az első bortörvény keletkezésének történetéhez lásd a tc. általános indoklását.

Szalay Imre somogi képviselő iparszabadság elvére épülő, azaz a borgyártást lehetővé tévő 1876-ban benyújtott javaslatából még nem született törvény. Míg az Országos Gazdasági Egyesület a kérdésben egyértelműen szigorúbb szabályozás mellett szállt síkra, a kereskedelmi és iparkamarák, azaz a borkereskedők,¹⁰ valamint a vegyészek a javaslat ellen foglaltak állást. Kijelentették, hogy egy ilyen törvény megszületése rendkívül rossz fényt vetne a magyar borokra, mintegy azt sugallva, hogy az országból kivitt borok mind mesterséges borok lennének.¹¹ Mint az várható volt, a viták folytatódtak az 1878-ban összeült értekezleten is, a termelők a készülő „műbortörvény” mellett, a kereskedők pedig többnyire ellene foglaltak állást. A képviselőház 1882 márciusában utasította a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztert, hogy még abban az évben terjesszen elő a kérdésben törvényjavaslatot. A benyújtott tervezet lényegében úgy kívánta rendezni az ügyet, hogy meghatározta a természetes bor fogalmát és a bor kezelése során alkalmazható eljárásokat. Tilalmazta a vevők megtévesztését, azaz igazodott a nyugati megoldásokhoz, melyek általában csak azt írták elő, hogy mindent a saját neve alatt lehet eladni, azaz rá kell írni a palackra, hogy bor vagy ahhoz csak hasonló ital található benne, tehát a szabályozás csak összefoglalta volna a hatályos jogszabályokat, a borkészítés tilalmazása névumként nem jelent volna meg. Ezt a tervezetet a minisztertanács nem fogadta el. Ezt követően készült el az 1884-ben a képviselőház elé került újabb tervezet, mely az előzőhöz hasonlóan nem tilalmazta a műborok készítését, csupán a forgalmazás kérdéseivel foglalkozott. A törvényjavaslat ellen ekkor állást foglaltak a törvényhatóságok, melyek a mesterséges borok gyártásának teljes tilalmát látták célravezető megoldásnak. A kérelmek

¹⁰ Altstock budapesti borkereskedő arra hivatkozva tartotta elvetendőnek a törvényjavaslatot, hogy a műbort véleménye szerint nem lehet megkülönböztetni a természetes bortól, továbbá a műbor nem ártalmas az egészségre, így tehát a műbortörvény csak hátráltatná a borászat fejlődését. – BL 1877. márc. 25.

¹¹ A vegyész körök azt hangsúlyozták, hogy az országban nagyobb tömegű vegyi borgyártás nincs, ezért erre nem is kell külön szabályozást alkotni. Wartha Vince egyetemi tanár véleményére így reagál Ordódy Lajos: „a természetes bort szesz és vízzel s egyéb olcsó ingredienciákkal tömegében 2–3, sőt többszörösére megszaporítják, de mi több, sokan a borseprőben maradt bort is elégnék tartják arra, hogy a szeszés víznek a vegyi úton elő nem állítható borzamatot megadják.”, de a kialakult borhamisítási gyakorlatról nem vesznek tudomást ezek a szakemberek. (Ordódy Lajos: Pár szó a borhamisítás kérdéséhez. In: BL, 1887. feb. 26. 58.)

nyomán a képviselőház ismét utasította a minisztert, hogy a borgyártás tilalmát kimondó törvényjavaslatot terjesszen az országgyűlés elé. 1886-ban a szakmai és minisztériumi körök által tartott egyeztetések során fölmerült, hogy a kérdést esetleg nem új törvény segítségével, hanem a már meglévő büntető-, közegészségügyi- és fogyasztási adótörvények segítségével, azok módosításával kellene rendezni.¹² Ezt a megoldást a szakmai körök azonban nem tartották megfelelőnek, ezért visszatérve a korábbi elképzeléshez, a miniszter törvényjavaslatot terjesztett a parlament elé,¹³ mely a korábbihoz hasonlóan a mesterséges bor fogalmának meghatározásával és forgalmának szabályozásával foglalkozik. A javaslat ekkor sem került napirendre, és 1889-ben – tekintettel az időközben megalkotott italmérésről szóló szabályozásra¹⁴ – fölmerült a bortörvény-javaslat újragondolásának igénye.

Ezen előzmények után született meg az első olyan hazai törvény, mely tilalmazta a mesterséges borok készítését és azok forgalomba hozatalát. A törvény több kérdést is szabályozott. Legfontosabb természetesen az, hogy nem teszi lehetővé a mesterséges bor készítését. Tilos tehát bor néven olyan italt előállítani, mely nem kizárólag szőlőből készül, illetve tilos a borhoz tisztított szeszen és konyakon kívül más anyagot hozzáadni. Így tisztázott a mesterséges bor hosszú időn keresztül nem meghatározott fogalma: mesterséges bor tehát az az ital, mely a fent említett anyagokon kívül mást is tartalmaz. Nyitott kérdés maradt, hogy a borkezelésben használt anyagok milyen mennyiségben lehetnek jelen a borban. A törvény ennek meghatározását rendeletekre bízta, így lényegében a mesterséges bor kategóriájának nagyobb része mégiscsak rendeleti úton nyert meghatározást. Az 1893-as törvényben szabályozott másik nagy kérdés a fogyasztóvédelem egyes elemeit tartalmazza. Forgalomba hozható ugyanis pezsgő, ürmös és törkölybor, de csak úgy, hogy saját neve alatt lehetséges raktározása és természetesen árusítása is. A felsoroltak közül a törkölybor esetében különösen fontos az előírások betartása. A törkölybor készítéséhez ugyanis nagy mennyiségű cukrot és vizet használtak föl, és ez az eljárás áll legközelebb a hamisításokhoz.

¹² MOI. K167-454-1888-1-65576.

¹³ Uo.

¹⁴ Az említett törvényhez kapcsolódó végrehajtási rendelet ugyanis foglalkozott a „hamis bor” fogalmának meghatározásával.

A törvény külön rendelkezéseket tartalmaz az eredetvédelemre is. Tilos tehát a bort olyan eredetmegjelöléssel forgalomba hozni, mely nem fedti a valóságot. Azaz a borvidék és a szőlőfajta pontos megjelölését írta elő a törvény. A pontos eredetmegjelölés nem tartozott a kortárs kereskedők és termelők erősségéhez, s a fenti eseteken túl a más nevének használatával forgalmazott borok is gyakran megjelentek a piacon.¹⁵

Az eredetvédelem kérdésének szabályozására nem első ízben került sor, a törvény tokaji borokat védő rendelkezései 18. századi alapokra tekinthetnek vissza.¹⁶ A magyar borkivitel legfontosabb, leghíresebb borának gyakori hamisítása miatt a törvény külön tilalmazta a tokaji mazsolával való hamisítását.¹⁷ A tokaji viszont híres, keresett bor volt, ezért a hamisítások állandó szereplője maradt. Az új bortörvény természetesen legfeljebb a hazai viszonyokat tudta (volna) rendezni, a külföldön leplezett hamisításokat nemigen tudta megakadályozni.

4. Hamisítási esetek – a magyar bor híre külföldön

Az első nagyobb vihart kavart ügy egy Németországban kipattant hamisítási botrány, az Oppenheim–Kaufmann-ügy volt. A *Leipziger Tageblatt und Anzeiger* 1879. december 5-i száma tudósított a fuchsinos magyar vörösborral kapcsolatban botrányról,¹⁸ melynek nyomán Jókai interpellációt nyújtott be Tisza Kálmánhoz. A vizsgálat során kiderült, hogy a

¹⁵ A rendelkezéssel kapcsolatban több kereskedelmi kamara is kifogásolta, hogy nincs kellőképpen rendezve a házasított borok elnevezésének kérdése. Általános gyakorlat volt ugyanis a korszakban az elsősorban olasz borok magyarral való házasítása (egyes esetekben gyümölcsborok keverése a szőlőborba). – BL 1893. okt. 29. 455., továbbá Baross Károly: A bortörvény. In: BL 1891. jan. 31., 28.

¹⁶ 1729:XII. tc., 1741:XXIX. tc.

¹⁷ „Nem titok [...] miszerint értékes tokaji boraink nagy utánzásnak vannak kitéve. Sopronmegye s Fertőmellékén vannak azon borkereskedő urak, kik a savanyú sopronvidéki borokat Olaszországból nagyban hozott mazsolával átdolgozva aszukká változtatják s mint magyar – nem ritkán mint tokaji aszút – vizik külföldre, igen olcsó áron” – Molnár István: Pár szó ezen műbortörvényjavaslathoz. In: BL 1884. ápr. 30., 92.

¹⁸ MOL K168-1880-5-32504, a helyi lapokban megjelent cikkekről Schneider Ágost borkereskedő tájékoztatta a főkonzult.

promontori kereskedők borának nagy része kifogásolható volt.¹⁹ Néhány héttel később Svájcban, Bernben és Thunban derült fény magyar borkereskedők fuchsinos hamisításaira.²⁰ Ezzel párhuzamosan egyre nagyobb problémát jelentettek a külföldön készített magyar borok. A sajtó németországi tokaji-hamisításról adott hírt 1886-ban,²¹ s a gyakorlat folytatódott az 1890-es években is.²² A tokaji hamisításában rejlő nyereség megmozgatta az Újvilág borkereskedőit is. A megismert német esetektől eltérően az Egyesült Államokban történt hamisítási esetek általában magyar származású kereskedőkhöz köthetők. Neumüller József, a New York-i Hotel Hungaria szálló egyik tulajdonosa a konzul ajánlásával elküldte a miniszternek az *Evening Post* című helyi lap 1891. január 21-i számát, mely foglalkozott a tokaji borok hamisításával, továbbá felhívta a figyelmet arra, hogy F. Reich szállodatulajdonos és borkereskedő több előkelő személy aláírásával ellátott körlevélben ajánlja tokaji borát, melyből 1887-ben 1200 üveggel adott el úgy, hogy mindeközben Magyarországról nem vásárolt egyetlen üveg bort sem.²³ Az aggasztó amerikai hírek hatására az Országos Központi Mintapince²⁴ igazgatósága is a miniszterhez fordult,²⁵ amikor újabb eset pattant ki a tengerentúlon. A külügy is lépéseket fontolgatott, tudniillik a Chicagóban működő „Royal Hungarian Wine-Society” jogosulatlanul használta a címet, sőt, mint az a Budapesti Mintapince ellenőrzésének nyomán kiderült, székhellyel sem rendelkezett Budapesten. A kérdés már csak az maradt, hogy a General Western Agentként szereplő Baron S. de Mihalka (167, Dearborn Street, Chicago) vajon kicsoda.²⁶ Az obskúrus báró Mihalka S. ellen a kassai kereskedelmi- és iparkamara panaszt tett a miniszternél azzal, hogy magát a fenti bortársaság képviselőjének kiadva komoly károkat okoz a magyar borok újvilágbeli piacán. A külügy és az ottani főkonzul

¹⁹ BL 1880. feb. 10., 28.

²⁰ Az esetet a berni *Intelligenzblatt* 1879. dec. 26-i számában megjelent cikk alapján idézi a BL 1880. jan. 10-i száma (Apró közlemények, 12.)

²¹ BL 1886. márc. 16.

²² BL 1891. szeptember 5.

²³ MOL K184-110-1891-9-11771

²⁴ A mintapincét a minisztérium 1881-ben szervezte meg, célja a magyar borok – ellenőrzött minták segítségével történő – megismerttetése a külföldi kereskedőkkel.

²⁵ MOL K184-110-1891-9-31398

²⁶ MOL K184-110-1891-9-40651

közreműködésével végül tisztázódott, hogy báró Mihalka S. nem báró, hanem egy csődbe ment New York-i gyógyszerész, aki borkereskedésre átnyergelve a kevésbé fényesen csengő Mihálka Zsigmond nevet cserélte a Baron Mihalka S. névre.²⁷ A nyugtalanító amerikai helyzetre tekintettel – az Országos Központi Mintapince igazgatóságának kérelme nyomán – a Földművelésügyi Minisztériumhoz tartozó Magyar Kir. Vegykísérleti Állomás megvizsgálta a beküldött amerikai forgalomból származó tokaji mintákat. Az 1891. november 18-i keltezésű vizsgálati eredmény lesújtó volt. A hét vizsgált borból három egyértelműen hamisított, egy valószínűleg nem csak mazsolabor, hanem cukrot is tartalmazott, egyet csak az íze után lehetett mazsolabornak mondani, egy mazsola és cukor felhasználásával készült, egy talán valóban tokaji volt. Azaz az amerikai piacra lényegében nem került valódi tokaji bor.²⁸

A tokaji hamisítása, a jogosulatlan címer- és címhasználat az intézkedések ellenére persze tovább folyt. Grünbaum Gábor és tsa. egri cég nem csak tokajit hamisított és értékesített külföldön,²⁹ hanem a cég jogosulatlanul használta a „m. kir. földművelésügyi minisztérium által kinevezett borügynökség” címet is,³⁰ így végül a Külügy-, a Kereskedelemügyi és a Földművelésügyi Minisztérium is az Egerben készült tokaji ügyével foglalkozott. A kényes helyzetben lévő magyar borok ügye miatt külföldről is küldtek mintát: az amerikai tokaji után a német területek ellenőrzése következett. A kölni osztrák–magyar konzul J. Leuertmann borkereskedő két palack borát küldte haza vegyelemzésre.³¹

5. A bortörvény kritikája

A 1893-as magyar bortörvény szigorúságában úttörőnek bizonyult. A gond mindössze annyi maradt, hogy a hamisításoknak gátat vetni nem tudott. „Hogy azonban a mi bortörvényünk be nem vált, arról mind-

²⁷ MOL K184-110-1891-9-52114

²⁸ MOL K184-275-1894-21-23433

²⁹ MOL K184-275-1894-21-26819 – a hamis tokajit egy O. Vogler nevű kereskedő árusította külföldön.

³⁰ MOL K184-275-1894-21-50421

³¹ MOL K184-275-1894-21-37232

nyájan meggyőződést szereztünk” – foglalta össze a szakmai körök véleményét a kemény műbortörvénnyel kapcsolatban Druckner Jenő.³² Az 1906-os szőlészeti és borászati kongresszus résztvevői részletesen foglalkoztak az 1893-as bortörvény hibáival, s egyben kimerítő javaslatot tettek a kidolgozandó új bortörvény egyes elemeire. Mely kérdések képezték a műbortörvénynek és végrehajtásának gyenge pontjait?

A törvény hatályba lépését követően mind a kereskedők, mind a borászok megfogalmazták fenntartásaikat. A kritikák az eredetmegjelölés, a törkölybor és a bor cukrozásának kérdése körében osztották meg az érintetteket. Ekkor azonban még nem kerülhetett sor a bortörvény átgondolt kritikájának megfogalmazására, a tapasztalatok összegzésére. Tehát az 1890-es évek közepén sokkal inkább az érdekcsoportok viták során már korábban ismertetett álláspontjainak összefoglalása történt meg. A századforduló után azonban már lehetőség nyílt a – külföldi tapasztalatok figyelembevételével – olyan szakszerű elemzés elvégzésére, mely a gyakorlati eredményekre tekintettel képezte a bortörvény reformjának alapját.

Milyen megállapítások hangzottak el a kongresszuson? A műbortörvény annak megalkotásakor valóban egyedülálló volt Európában. Ez az előny azonban a gyakorlatban talán inkább hátrányként jelent meg, mivel rendkívül megnehezítette a külföldi pozíciók kiépítését-megőrzését, ugyanakkor a szabályozás különbözősége komoly gondokat jelentett az osztrák és magyar területek közötti forgalomban is.³³ A törvény reformja során tehát nagyobb figyelmet kellett fordítani az időközben lezajlott – szigorúbb szabályokat hozó – európai változásokra, ugyanakkor nagyobb figyelemmel kellett lenni az osztrák szabályozásra is. Az osztrák (és egyébként az európai) exportra szánt borok esetében több felszólaló elengedhetetlennek vélte a bor, illetve a must cukrozását, akár olyan meg-

³² Lásd Druckner Jenő felszólalását. Bortörvényünk revíziója. In: A Nagyváradon 1906. évi szeptember hó 16. és 17. napján tartott III. országos szőlészeti és borászati kongresszus jegyzőkönyve. Budapest, 1907.

³³ Az ekkor még enyhébb osztrák szabályozás lehetővé tette, hogy lényegében borszárok működjenek a magyar határ közelében, leginkább Isztrián. Az innen származó mű- és hamisított borok kérdése hosszú évekig megoldatlan problémát képezett.

oldással, mely édes bor készítését csak a nagyobb pincészetek számára tette volna lehetővé.³⁴

A kritikák másik csoportja a törvény szankciórendszerével foglalkozott. A hamisítás alapesetét ugyanis kihágásként 25 Ft-tól 300 Ft-ig terjedő pénzbüntetéssel, illetve fogházbüntetéssel rendelte szankcionálni a törvény. A Magyar Szőlősgazdák Országos Egyesülete rámutatott arra, hogy szakszerű hamisítással a büntetés összegének többszörösére rúgó haszonra lehet szert tenni, azaz a kilátásba helyezett szankciónak lényegében nincs visszatartó ereje. A kérdéssel foglalkozó felszólalók ekkor egyöntetűen a büntetéspénzek emelése mellett foglaltak állást.³⁵

Végül kritikával illették a borvizsgáló bizottságokat és tevékenységüket. A Szőlősgazdák Egyesülete szerint a bizottságok sem működnek megfelelően, ha egyáltalán megalakultak. A tagok nyűgnek tekintik a feladatot, mely sok munkával jár, és mellyel sok ellenséget lehet szerezni. A helyzet megoldására javasolták több megyére kiterjedő felhatalmazással működő bizottságok megalakítását, hogy „annak tagjai ne a megye korifeusai legyenek, (...) hanem termelők, kereskedők, vendéglősök, de akik a borkimérést jelenleg nem gyakorolják.”³⁶ Erre reflektálva Dobokay Lajos miniszteri tanácsos azt a felvetést ugyan elutasította, hogy nem alakultak volna meg szabályosan a borvizsgáló-bizottságok, de azt azért elismerte, hogy működésük nem mindenhol megfelelő.

6. Összefoglalás

A dualizmus egész időszakában komoly problémát jelentett a borhamisítás. A kérdéskör mindkét eleme, tehát az egészségre veszélyes borok (és nem megengedett alkotórészeket tartalmazó borok), illetve a hamis eredetmegjelöléssel árusított borok – a szakmai körök beszámolóí szerint – megingatták a magyar bor iránti bizalmat itthon és külföldön egyaránt.

³⁴ Lásd Vastagh János tapolcai hirtokos írásbeli beadványát, továbbá Molnár István hozzászólását. A Nagyváradon, 1906. évi szeptember hó 16. és 17. napján tartott III. országos szőlészeti és borászati kongresszus jegyzőkönyve. Budapest, 1907. 48–49., 51.

³⁵ Uo. 42., továbbá lásd Alexy János felszólalását, uo. 51.

³⁶ Uo. 43.

A jelenség azonban nem volt elszigetelt. Európa más bortermelő országai is keresték az új borkezelési módszerek alkalmazhatóságának helyét, igyekeztek kijelölni ezek korlátait. A vizsgált időszak első szakaszában, tehát a műbortörvény előtti időszakban a hamisítás kérdése lényegében leszűkült az egészségügyi és az eredetvédelmi kérdésre. E megoldásnak viszont óriási hiányossága, hogy nem vette kellőképpen figyelembe az emberi tényezőt. A fogyasztók nem kívántak műbort inni, a borgyártók ennél fogva nem teljesítették pontos címkézési kötelezettségüket.

A következő kísérlet a műborkészítés teljes tilalmán és a borkészítésben fölhasználható anyagok körének erőteljes szűkítésén alapult. Annak ellenére, hogy a műbortörvény az ellenőrzés egyes jogosítványait szakmai bizottságokra telepítette, a helyzet alapvetően nem változott.³⁷ A műbortörvény relatív hatástalansága külső és belső tényezőknek volt köszönhető. Az Osztrák–Magyar Monarchia „belkereskedelmi” sajátosságai, ugyanakkor a kérdésnek a két birodalomfélben eltérő módon történő szabályozása megkönnyítette a védettebb magyar piacon a műborok értékesítését. Ugyanakkor a törvény végrehajthatósága is kérdéses volt, éppen a borvizsgáló bizottságok tevékenysége, illetve az osztrák bortörvényig az osztrák (és általában a nyugati) piac sajátossága miatt.

A forrásokból megismerhető visszaélések felölelik a bortörvényben szereplő valamennyi tényállást. Találkozunk tehát egészségre ártalmas, vizezett, más név alatt eladott és műborral, sőt ehhez külföldön egyéb visszaélés, nevezetesen a magyar címer használatával való visszaélés is kapcsolódott. Boraink jó híre mégsem csak a szigorú, de teljes egészében végrehajthatatlan bortörvényünkön múlt. A források tanúsága szerint a magyar borok hírnevét a néhány nagyobb, valóban az országból kivitt borhoz köthető botrányon kívül inkább a külföldön, olykor magyar kereskedők tevékeny közreműködésével készült borokhoz kapcsolódó ügyek tépázták meg. Az Egyesült Államokban vagy Németországban árult magyar borok jó része helyben termelt szőlőből vagy helyi gyárakban készült, a külföldi hamisítók ellen pedig sem a földművelésügyi miniszter, sem az Országos Mintapince, sem a borbizottságok nem tudtak fellépni.

³⁷ A budapesti állandó borvizsgáló bizottság jelentése szerint az 1894–1899 közötti időszakban a megvizsgált borok mintegy 30%-a kifogásolható volt. Az állandó borvizsgáló szakértőbizottság 1899. évi jelentése. BL 1900. június 17.

Völgyesi Levente

BOR, JOG, SZAKRALITÁS – A BOR MINT TERMÉNY- JÁRADÉK BESZEDÉSÉNEK VALLÁSI-IDEOLÓGIAI LEGITIMÁCIÓJA ÉS TÖRTÉNETE A FEUDÁLIS MAGYARORSZÁGON

Akár szereti valaki a bort, akár nem, azt bizonyosan nem tagadhatja, hogy Magyarországon nagy kultúrája van, több mint egy ital, sokkal inkább életmód, filozófia, bölcsesség. A Kárpát-medencében megtelepedő magyarság számára adottak voltak a kedvező éghajlati és földrajzi viszonyok, csupán a szőlőművelést kellett megszeretnie. A bor kultuszában jelentős szerepet játszott a kereszténység elterjedése is, hiszen a Biblia szava egyaránt a bor felé terelte az olvasni tudók klerust és az egyháziak beszédét hallgató híveket. A bor legalább három funkciót látott el a középkorban. Először is a mindennapi folyadékigény kielégítését szolgáltatta, hiszen az ivóvíz állapota megkövetelte, hogy a vizet borral elegyítve fogyasszák. Ezzel a cselekedettel viszont egyben a borfogyasztás mennyiségét is növelni lehetett, hiszen a hígítással egyben az alkohol erejét is csökkentették. Másodsorban a bor az ünnepek közkedvelt itala is, az öröm, a különlegesség, a vigadozás nedűje. Harmadszor pedig szakrális jelentőséggel bír mind az Ószövetségben, mind az Újszövetségben, tehát nélkülözhetetlensége ebben is rejlik.

Szent István így fogalmazott, amikor meghatározta a tizedszedés kötelezettségét, amelybe kezdettől fogva a bor is beletartozott, mint természetben fizetendő járadék: „*Akinek Isten tizedt ad egy évben, a tizediket adja Istennek.*”¹ Könyves Kálmán pedig ezt parancsolta: „*Tizedet rende-*

lünk a püspököknek, mert mind az Új-, mind az Ótestámentom tanítása szerint illeti őket a tized.”²

Vegyünk tehát néhány példát – a teljesség igénye nélkül – a Szentírásból, bizonyítva, hogy évezredek óta meghatározó a bor szerepe a társadalmakban! Ez a tradíció él tovább a liturgiában is, hiszen a keresztény Európa közössége az alábbi idézetekkel gyakran, szinte hétről-hétre találkozhatott az istentiszteleteken, felolvasott igehelyek formájában.

Izrael népe mindig megemlíti a bort, amikor a létbiztonság megnyugtató állapotát vagy annak hiányát írja le:

*Izrael biztonságban élhet, Jákob kútja egyedül az övé. A gabona és a bor földjének az ég megadja harmatát.*³

*Pedig van szalma és széna szamarainknak, van kenyér és bor magamnak, szolgálódnak és a legénynek, aki szolgálodat kíséri. Semmire sincs szükségünk.*⁴

Alighogy túljutott Dávid a hegytetőn, ott jött vele szemben Ciba, Meribbaal szolgálója, két fölnyergelt számmal. Kétszáz kenyeret, száz mazsolás kalácsot, száz fügés kalácsot és egy tömlő bort hoztak. A király megkérdezte Cibától: „Mit akarsz ezzel?” Ciba ezt válaszolta: „A szamarak a király családja számára, hogy felüljenek rájuk, a kenyér és a gyümölcs eledelül a legényeknek, a bor meg azoknak inni, akik ellankadnak a pusztában.”⁵

*Kár csak bort inni és ugyanígy tisztán vizet is, hiszen a bor vízzel keverve kellemes, így szerezh elvezetet. Ugyanígy a művészi elbeszélés is élvezet azok számára, akik a történetekre figyelnek. Ezzel befejezem.*⁶

*Te örömmel töltöd el szívemet, sokkal inkább, mintha bor és búza bőségben volna.*⁷

*Csüreed akkor megtelnek gabonával, s kádjaidból kicsordul a bor.*⁸

*Panaszszó hallatszik utcáin: Nincs többé bor, vége minden vidámságnak, az öröm elköltözött a földről.*⁹

² Könyves Kálmán király első dekrétumának 25. fejezete a vámok és adók tizedéről.

³ Mtörv 33,28.

⁴ Bir 19,19.

⁵ 2Sám 16,1–2.

⁶ 2Mak 15,39.

⁷ Zsolt 4,8.

⁸ Péld 3,10.

⁹ Iz 24,11.

¹ Szent István második dekrétumának 52. fejezete a tizedről.

A Seregek Ura minden nemzetnek bőséges lakomát rendez e hegyen. Lakomát, ahol lesz finom bor, zsíros, legjava falat, és erős szímbor.¹⁰

Eltűnt a vígság és az öröm Moáb földjéről. Nincs többé bor a sajtókban, a szőlőtaposó nem tapos többé, s nem hallatszik többé kitörő öröme hangja.¹¹

Azt kérdezték anyjuktól, hogy hol a kenyér és a bor, amikor elpusztultak, mint a sebesültek a város terein, és amikor kilehelték lelküket anyjuk ölében.¹²

Mit tudhatunk a bor élvezetéről és a mértéktelen borfogyasztásról?

A bor gúnyolódik, ami részegít, az lármáz, senki nem lesz bölcs, aki tántorog tőle.¹³

Az egekig magasztalják a jó vendéglátót, bőkezűségének híre sokáig fennmarad. Megszólják, ha valaki fukar házigazda, fősvénysege híre betölti a várost. Amikor bort iszol, ne játszd meg az erőt, mert a bor már sokakat levett a lábáról. A vas keménységét a tűz próbálja meg, a könnyelműeknek a bor a nagy próbakő. Mint az élet vize, olyan a bor annak, aki mértékletes a bor ivásában. Mi az élet annak, aki bort nem ihat? Az ember öröme teremtett a bor a világ kezdetétől. A bor vidámság és öröm a szívnek, ha kellő időben s megfontoltan isszák. Ha mértéklenül, szenvedéllyel és mohón isszák, csak keserűség a bor a lélek számára. A túl sok bor fokozza a balga haragját, gyengíti erőit, sok sebet ejt rajta. Borozgatás közben ne szöld le barátod, és ne vesd meg a vidámsága miatt. Ilyenkor ne intézz becsmérő szót hozzá, pénzköveteléssel se zaklasd ilyenkor.¹⁴

Tehát a bor létszükséglet és az öröm forrása már az ókorban is. Meg kell viszont említenünk azokat a helyeket is, ahol a borral kapcsolatos szabályok akár elsődleges, akár a másodlagos jogforrásként szerepelnek a Bibliában, hiszen találkozhatunk mind törvényi előírásokkal, mind a jogkövető magatartásra való hivatkozásokkal. Megállapíthatjuk a következő idézetekből, hogy a tized mint szakrális terményjára nem a középkor találmánya, hanem már Kr. e. 1000 évvel is ismerték.

Aztán ezt mondta az Úr Áronnak: „Az ő földjükön ne legyen birtokod és semmi osztályrészed; én vagyok a te örökség Izrael fiai között. De Lévi fiainak örökségül adok minden tizedet Izraelben szolgálatuk fejében, amit ellátnak, a megnyilatkozás sátora szolgálatának fejében. Izrael fiai ezután ne közelítsenek a megnyilatkozás sátorához, nehogy halált hozó bünt vegyenek magukra. Lévi végezze a szolgálatot a megnyilatkozás sátora körül és a leviták hordozzák tévedéseik terhét. Ez minden időben, nemzedékről nemzedékre érvényes szabály. De örökrésziük nem lehet Izrael fiai körében. Mert a tizedet adom örökrésziül Lévi fiainak, amit Izrael fiai az Úrnak ajándékol felajánlanak; ezért rendeltem el nekik: ne legyen örökrésziük Izrael fiai körében.”

Ekkor az Úr azt mondta Mózesnek: „Szólj Lévi fiaihoz, és mondd meg nekik: Amikor megkapjátok Izrael fiaitól a tizedet, akkor adjatok belőle ajándékot az Úrnak, a tized tizedét. Ez az ajándék úgy számít be nektek, mint (Izrael más fiainak) a gabona a szérűről, és a bor a sajtóból. Így adjatok ti is ajándékot az Úrnak minden tizedből, amelyet Izrael fiaitól kaptok. Amit felajánlotok belőle ajándékol az Úrnak, Áronnak adjatok oda, a papnak. Minden osztályrészetekül jutó adományból adjatok ajándékot az Úrnak, mégpedig a legjavából, belőle együttve lerovandó szent adományként. Azután ezt mondd nekik: Ha a legjavát (tizedként) felajánljátok, akkor (a többi) úgy számít be nektek, Lévi fiainak, mint a termés a szérűről meg a sajtóból, és bárhol elfogyaszthatjátok, ti és családotok, mert hiszen az a ti jutalmatok a megnyilatkozás sátora körüli szolgálatokért. Azzal, hogy a legjavát (tizedként) felajánljátok, nem vesztek bünt magatokra, nem szentségtelenítitek meg Izrael fiainak szent adományait, s nem kell miatta halált szenvednetek.”¹⁵

Azelőtt Eljasib pap volt Istenünk házában a kamrák felügyelője. Rokonságban volt Tóbiással, ezért berendezett neki egy tágas helyiséget, amelyben azelőtt az áldozati adományokat, a tömjént, az edényeket, a gabona-, bor- és olajtizedet, vagyis a leviták, énekesek és kapuőrök járandóságát meg a papok részét tartották. Akkor egész Júda elhozta a gabona-, bor- és olajtizedet az előcsarnok kamráiba.¹⁶

Odaadtam Áron fiainak, a papoknak, hogy tegyék az áldozati oltárra. A bor és a gabona, az olaj, a gránátalma és az egyéb gyümölcs tizedét

¹⁰ Iz 25,6.

¹¹ Jer 48,33.

¹² Siral 2,12.

¹³ Péld 20,1.

¹⁴ Sir 31,23–31.

¹⁵ Szám 18,20–32.

¹⁶ Neh 13, 4–5,12.

Lévi fiainak adtam át, akik Jeruzsálemben teljesítettek szolgálatot. A második tizedet hat egymás utáni éven át eladtam, aztán elmentem és felhasználtam Jeruzsálemben.¹⁷

Mivel elfogyott az élelmük és már a vizet is kimérik, úgy döntöttek, hogy kezet vetnek állataikra. Elhatározták, hogy elfogyasztják azt is, amit törvényeivel Isten megtiltott nekik, hogy ne egyék meg. Elhatározták, hogy megeszik a gabona első termését, a bor- és olajtizedet, amelyet a papoknak adtak és szenteltek, akik Jeruzsálemben Istenünk színe előtt ellátják a szolgálatot, noha a nép közül ezeket senki sem érintheti még a kezével sem.¹⁸

A tized tehát a föld terményéből, így a szőlőtő terméséből is járó szolgáltatás. Magyarországon nem volt olyan differenciált a tizedszedési gyakorlat, mint Nyugat-Európában, ahol ismerték a nagyobb és kisebb tizedek körét. Nálunk kezdettől fogva szedték a bor után a tizedet. Kezdetben mindenki köteles volt tizedet adni. Amikor kialakult az egységes nemesi rend, vele együtt eljött a tizedmentesség is. A jobbágytalan, kuriális nemesek is mentesek, általában a Konstanzi Zsinattól (1414) számítják ennek az idejét. A tized a jobbágytság adója lett. A zsellérek, akiknek nem volt földjük, tizedváltásgként úgynevezett kereszténypénzt (*pecunia christianitatis*) fizettek.¹⁹ Ez az összeg 6 dénár volt általában, de 2–12 között mozoghatott. Aki bérmunkában dolgozott, az a keresetéből adózott. A jobbágytelken élő armális – birtokkal nem, csak kiváltságlevéllel bíró – nemesek is fizették a tizedet.

A tizedet a püspök kapta, és az egyházmegyei intézmények fenntartására fordította. Így a tized egynegyede (*quarta*) a plébánosoké lett. A 13. századtól a káptalan kanonokjai már nem laktak együtt. Ettől kezdve a tized megosztott $\frac{3}{4}$ - $\frac{1}{4}$ vagy $\frac{1}{2}$ - $\frac{1}{2}$ arányban a püspök és a káptalanja között, így a plébánosoknak az *octava* (1/8) vagy *sedecima* (1/16) jutott. Másik forma, hogy a tizedet területi alapon osztotta fel a püspök és a káptalan. Ilyenkor a *quarta* a főesperest illette, az alárendelt plébániák ellátásáról ő gondoskodott. Kiváltságos plébániák és szerzetesrendek maguk is szedhettek tizedet a püspök helyett. Ahol az egyház volt a földesúr, ott a kilencedet is beszédtek, és ekkor egyszerűen ötödrészt szedtek. Külön-

leges, rendkívüli célra, a pápa szándékára (például keresztes háborúk) a tized negyede, később tizede szolgált (*decima decimae*).

Kezdetben az egyház önmaga szedte be természetben a tizedet. II. András dekrétuma tiltja is a tized pénzben való szedését. Az árutermelés és pénzgazdálkodás megjelenésével a 16. századra kialakult a tized árendába bocsátása, amikor a püspök bérbe adta a tizedszedési jogosultságot egy előre meghatározott pénzösszeg fejében. Ilyenkor törvény szerint az összeg felét még a tizedszedést megelőzően meg kellett az árendásnak fizetnie, majd a járadék beszédését követően teljesítette az átalány fennmaradó részét.²⁰

Az állam büntette azokat, akik a tizedszolgáltatási kötelezettség alól ki kívántak bújni. Szent István így rendelkezett: „Ha valaki elrejtja a tizedet, kilenc részt adjon érte. Valaki pedig a püspöknek osztott tizedet meglopja, mint lopót ítéljék meg, és az ilyennek váltásága mind a püspöké legyen.”²¹ Szent László részletesen szabályozta a tizedszedés módját: a püspök mindenből tizedet vegyen, de oly módon, hogy a püspök poroszlója kérdezze meg a termés gazdájától, mekkora a termés mértéke. Ha hisz az önbevalló szavának, szedje a tizedet aszerint; ha pedig nem hisz neki, esküdtesse meg, és azután tizedeljen. Ha valaki, a püspök poroszlóján kívül más, a termés gazdáját letett hite után hamis esküvőnek mondja, számlálják meg a termést a király meg az ispán poroszlója előtt: és ha a gazdát vétkesnek tapasztalják, legyen övé csak a tized, és kilenc részt adjanak a püspöknek. De ha aki felszólalt, maga marad a hazugságban, ugyanazon törvény szerint fizessen vétkéért. Ha nincs, amiből megváltsa magát, adják el szolgására öt egyedül, gyermekei nélkül.

Ismerték már a „családi adózást” is: a fiú, aki apja házában lakik, vagy a szolga ne külön, hanem az apával együtt adjon tizedet. De oly fiaktól és szolgálóktól, akik külön gazdaságot vezetnek, tőlük mindenből tizedet vegyenek. Ha pedig valaki nyakaskodik, és kérdés után nem akar a püs-

²⁰ Magyar történelmi fogalomtár. Szerk. Bán Péter, Budapest, 1989. 202–203; Csizmadia Andor – Kovács Kálmán – Asztalos László: Magyar állam- és jogtörténet. Budapest, 1995. 51; Timon Ákos: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Budapest, 1917. 265. 767. 780.; Eckhart Ferenc: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Budapest, 2000. 95., 349.; Magyar jogi lexicon. Szerk. Márkus Dezső, Budapest, 1907. VI. k. 621–622.

²¹ Szent István második dekrétumának 52. fejezete a tizedről, 1–2. §§

¹⁷ Tob 1,7.

¹⁸ Jud 11,12–13.

¹⁹ CJH 1492: 52. tc.

pök poroszlójának vallani, akkor a poroszló alkalmas tanuk jelenlétében tizedeljen annyit, amennyit igazságosnak lát.²²

Az a tény, hogy a tized a püspököt illeti, jól mutatja az alábbi kálmáni törvényhely: „*Papok és apátok, vagy akármilyen tisztet viselő személyek, tizedet adjanak annak az egyházmegyének, amelynek határában földet művelnek vagy szőlőt szednek.*”²³

Mátyás király kivonta az ortodox, főleg rác lakosságot a tizedfizetés alól. Ennek két oka is volt. Az egyik az, hogy minek fizessen tizedet a katolikus egyháznak egy olyan személy, aki a szolgáltatásait nem veszi igénybe. A másik az, amit a törvény indokolása ki is emel, hogy a török elől menekülő délvidéki lakosságot az uralkodó Magyarországon kívánta letelepíteni. A törvény persze azt is tartalmazza, hogy ez a tizedmentesség nem örök időkre állapított meg.²⁴

II. Ulászló 1492-ben erősítette meg, hogy a nemesek, akár vannak jobbagyaik, akár nincsenek, saját földjeik után nem tartoznak dézsmát fizetni, régi szabadságuknak megfelelően.²⁵ Kedves színfolt a dézsmatörténetében az az 1495-ös rendelkezés, miszerint minthogy a falusi előljárók a dézsmálót meg szokták vendégelni, azért őket dézsmák fizetésével és szolgáltatásával ne terheljék.²⁶ 1537-ben azt is előírják törvényileg az esztergomi érseknek, hogy a dézsmá fejében köteles hadászati-védelmi célokra ötven lovas katonát fenntartania. Hadjáratai alkalmával köteles volt a főpap még ugyanannyi fegyverest és kétszáz huszárt adni, s tartásukat is a dézsmajövedelemből fedezni.²⁷ Az 1555. évi 5. tc. már minden tizedet élvező főpapnak kötelezővé tette katonák tartását a török veszélyre való tekintettel.

Az egyház és az állam zavartalan együttműködését példázza az 1696. évi 55. tc., amely újraszabályozza a tizedfizetés elmulasztása esetén követendő eljárást. Vitás ügyben egyházi bíróság döntött, és ítélete állami úton is kikényszeríthető volt.

²² Szent László első dekrétumának 40. fejezete azokról, akik a tizedet eltagadják.

²³ Könyves Kálmán király első dekrétumának 66. fejezete a tizedet adó egyházi személyekről.

²⁴ CJH 1481: 4. tc.

²⁵ CJH 1492: 50. tc.

²⁶ CJH 1495: 42. tc.

²⁷ CJH 1537: 16. tc.

A protestantizmus térhódításával a papi tized ügye nem került le a napirendről. Az *akie a föld, azé a vallás* elvén a kegyúri jog némiképpen továbbélt, így a földesurak a protestáns felekezetek valamelyikére való áttérés esetén is biztosították a hitújító felekezetek lelkeszeinek a tizedet. A lutheri hitújításnak az oltáriszentségről, illetve az úrvacsoráról vallott nézetei, bár némileg eltérnek a katolikus tanítástól, a bor jelentőségét nem csökkentették. Krisztus áldozata jelenik meg itt is, a kenyér és a bor a bűnbocsánat anyagi alapját képezi. Viszont a kiosztott szentség a kenyér és a bor színe alatt csupán a vétel pillanatában Krisztus valóságos teste és valóságos vére, szemben a katolikus tanítással, ahol az átváltatás pillanatától kezdve a valóságos jelenlét folyamatosan és mindvégig fennáll.²⁸ Tekintettel arra, hogy a bor színe alatti eucharisztikus megjelenítés a katolikus liturgia keretében is csupán a szentmise keretében történik, hiszen az oltáriszentség tartós jelenléte a templomban csupán a kenyér színe alatt van, az evangélikus és katolikus felekezet borkultusza között – az előbb vázolt lényeges teológiai különbséget leszámítva – valójában a külső szemlélő számára különbség alig mutatkozik.

Az evangélikusok számaránya egyébként Magyarországon igen alacsony a többi keresztény felekezethez képest, ezért a bor szerepét érdemes nyomon követni a legnagyobb és legjelentősebb protestáns felekezetenél is. Ha tehát a református vallásúakat nézzük, az előbbi felekezetekhez hasonlóan szintén messzemenő következtetést vonhatunk le a bor által betöltött központi szerepről, amely így a reformáció idején sem vesztett jelentőségéből. Ha az 1567-ben Debrecenben tartott zsinaton befogadott Második Helvét Hitvallás, illetve a Heidelbergi Káté teológiai tanítását nézzük, egyértelműen kiderül, hogy tagadják a katolikus szentmise áldozati jellegét, tanítva, hogy egy áldozat volt csupán, Krisztus egyszeri és meg nem ismételt áldozata, ezzel számottevően eltérve a katolikus tanoktól. De a bor szakrális szerepvállalását nem csökkentik, hiszen az úrvacsora szertartásában, a Jézus utolsó vacsorájára való emlékezésben jelen van a bor, a hívek közösen részeseiülnek belőle annak vételekor, tehát a bor igen eleven és meghatározó élmény.²⁹

Az előbb már a keresztény teológia alapjait feszegettük. Itt az ideje, hogy megismerkedjünk a bornak a keresztény világszemléletben betölt-

²⁸ Káté. Evangélikus keresztény hitünk rövid összefoglalása, Budapest, 2003. 90–95.

²⁹ Heidelbergi Káté XXVIII–XXX.; Második Helvét Hitvallás XXI. rész.

tött szerepével. A bor legfontosabb őszövetségi helyeit idéztük. A bor az Újszövetségben talán még ennél is meghatározóbb. Jézus Krisztus nyilvános működésének kezdete egy csodához köthető, amelyet anyja kérésére a kánai menyegzőn vitt végbe. Ez az első csoda borral kapcsolatos. Amikor az esküvőn elfogyott a bor, Jézus a korsókba töltött vizet változtatta borrá.³⁰ De fontosabb az utolsó vacsora, amikor kezébe véve a borral telt kelyhet, azt mondta: „Vegyétek és igyatok ebből mindnyájan, mert ez az én vérem kelyhe, az új és örök szövetségé, amely értetek és sokakért kiontatik a bűnök bocsánatára. Ezt cselekedjétek az én emlékezetemre!”³¹ Ennek emlékét ünnepli tehát a kereszténység mind a katolikus mise, mind a protestáns úrvacsora alkalmával, tehát a bor szakrális jellege elismerést nyert mindegyik felekezetenél. Így a bor kultusza a Szentírás alapján továbbra is fennmaradt a zsidó-keresztény hagyományokra épülő európai kultúrában.

Beszéltünk róla, hogy a bor nem csupán szakrális valóság, hanem a mindennapi élet része is. Nem csoda, ha a világi földesurak is igényt tartottak a jobbágyaik által megtermelt borra. Az első adónem, amelyik elterjedt, a *cseber* vagy *csöbör* adó. A *cseber* elvileg egy 25–85 liter között mozgó űrmérték. Budáról származik az adómérték, amelyet a borból szedtek, nagyjából 48 liter mennyiséget. Buda szabad királyi város gyakorlatából terjedt el országosan ennek a kedvelt általánadónak a használata. A kilenced helyettesítésére is kiválóan alkalmas volt a borjáradék beszédésével kapcsolatosan. A *hegyvám* vagy a *hegy joga* a szőlőbirtokok terméséből a feudális földesurat megillető adónem, amely meghatározott általányt, adott mennyiséget jelentett. A 15. századtól terjedt el, és váltotta fel sok helyen a *csöbör* adót.³²

Mégis a legelterjedtebb, nem meghatározott mennyiséget, hanem a terméshozamhoz képest megállapított járadékkötelezettséget jelentett a *kilenced*. Elnevezése megtévesztő, mert nem kilenced részt takar, hanem a kilencedik tizedet, hiszen a tizedik tized az egyházé. A kilenced a 14–19. század közötti jobbágyi szolgáltatás a földesúrnak. Kezdetben

³⁰ Jn 2,1–11.

³¹ Mt 26,26–29; Mk 14,22–25; Lk 22,19–23; 1Kor 11,23–25.

³² Timon Ákos: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Budapest, 1917. 247; *Magyar történelmi fogalomgyűjtemény*. Szerk. Bán Péter, Eger 1980. 331; *Magyar történelmi fogalomtár*. Szerk. Bán Péter, Budapest 1989. 77.

a szabad állapotú földművesek általánadót szolgáltattak, a terményhányados adózás csak a szolganépekre volt jellemző. Kialakulása így az egységes jobbágyosság megjelenéséhez köthető, a 14. századra tehető. Az 1351:6. tc. szerint falvakban, mezővárosokban gabona- és bortertermés után (minden szántóvető és bortertermelő jobbágytól) kötelező beszédni az egyházi tizedet követően és túl a második tizedet is, ami a kilencedik rész, ezért kilenced. Így lett gazdaságilag is egységes a jobbágyosság, hiszen minden földesúr azonos mennyiséget volt köteles beszédni, ilyen jellegű kedvezményekkel már nem lehetett a jobbágyokat elcsalogatni. Ahol a nemes elmulasztotta beszédni, ott a király szedte be.

Erdélyben nem terjedt el, de a jászok és a kunok sem ismerték, utóbbiak az *akót* (gabonaadó) és a *hegyvámot* fizették továbbra is. A városi polgár a város joghatóságán kívül bérelt földje után fizetett *kilencedet*.³³

A fent említett adók végül 1848-ban szűntek meg. Az 1848. évi 13. tc. szerint az egyház lemondott a tizedszedés jogáról, a kilenced és egyéb terményadó pedig a jobbágyosság felszámolásával, a jobbágyföldeknek a földművesek tulajdonába adásával, az úriszék eltörlésével, a kötelező örökváltás megvalósításával enyhéztet el. Ezzel a feudális járadékfizetési rendszer elharmadt, helyet adva a szőlő- és bortertermelés jövedelme utáni modern adózási rendszerek és adókulcsok kialakításának, immáron a szőlőműves tulajdonába adva földterületét, hogy megvalósíthassa a korszerű árutermelő gazdálkodásra épülő, a magyar borkultúra évezredes hagyományaiban gyökerező gazdaságok felvirágoztatását.

³³ *Magyar történelmi fogalomtár*. Szerk. Bán Péter, Budapest, 1989. 185.

JOGTÖRTÉNETI ÉRTEKEZÉSEK
Az Eötvös Loránd Tudományegyetem
Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszékének kiadványa
(Alapította: Kovács Kálmán)

1. Révész Tamás: A központi állami ellenőrzés szervezetének kialakulása Magyarországon 1867 után. Budapest, 1971.
2. Buzás József: Székesfehérvár és Fejér vármegye közigazgatása az 1918–1919. évi polgári demokratikus forradalom idején. Budapest, 1971.
3. Máthé Gábor – Révész Tamás: Az esti- és levelező tagozatú oktatás fejlődése az ELTE Állam- és Jogtudományi Karán (1945–1970). Budapest, 1972.
4. Rácz Lajos: A polgári házasság intézményének megvalósulása Magyarországon. Budapest, 1972.
5. Buzás József: Veszprém vármegye közigazgatása az 1918–1919. évi polgári demokratikus forradalom első két hónapjában. Budapest, 1973.
6. Rechtsgeschichtliche Studien zum Zivilrecht, Studienband (szerk. és előszó Kovács Kálmán). Budapest, 1974.
7. Nagyné Szegvári Katalin: A jogtörténet-tudomány kutatási eredményei és perspektívái a felszabadulás után (helyzetelemzés). Budapest, 1975.
8. Degré Alajos: A magyar gyámsági jog kialakulása a dualizmus korának gyámsági kódexéig. Budapest, 1977.
9. Révész T. Mihály: A sajtópolitika egyes kérdései Magyarországon a kiegyezés után. Budapest, 1977.

10. A tanács hatalom jogpolitikája 1919-ben, tanulmánykötet (szerk. és előszó Kovács Kálmán). Budapest, 1979.
11. Mezey Barna: A Rákóczi-szabadságharc országgyűlései. Budapest, 1981.
12. A magyar politikai és jogi gondolkodás történetéből, XVIII–XIX. század, tanulmánykötet (szerk. és előszó Kovács Kálmán). Budapest, 1982.
13. Az állami és jogintézmények változásai a XX. század első felében Magyarországon, tanulmánykötet (szerk. és előszó Kovács Kálmán). Budapest, 1983.
14. A jogászképzés a magyar felsőoktatás rendszerében, tanulmánykötet (szerk. és előszó Kovács Kálmán). Budapest, 1984.
15. A jogalkotás és a jogalkalmazás egyes kérdései Magyarországon 19–20. század, tanulmánykötet (szerk. és előszó Kovács Kálmán). Budapest, 1986.
16. Zu den gegenwärtigen rechtsgeschichtlichen Forschungen, Studienband (szerk. és előszó Kovács Kálmán – Révész T. Mihály). Budapest, 1987.
17. Mezey Barna: A magyar polgári büntetőügy kezdetei. Budapest, 1995.
18. Pomogyi László: Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon. Budapest, 1995.
19. Hatalommegosztás és jogállamiság, tanulmánykötet (szerk. Mezey Barna). Budapest, 1998.
20. A magyar büntetőügy kutatásának alapjai, tanulmánykötet (szerk. Bódiné Beliznai Kinga – Mezey Barna). Budapest, 1997 (2. kiadás Budapest, 2000).
21. Strafrechtskodifikation im 18. und 19. Jahrhundert, Studienband (szerk. Bódiné Beliznai Kinga – Mezey Barna). Budapest, 1997.
22. Tanulmányok a magyar büntetőügy történetéből, tanulmánykötet (szerk. Bódiné Beliznai Kinga). Budapest, 1998.
23. Gönczi Katalin: Magyarok az amerikai Legfelsőbb Bíróság előtt. Budapest, 2000.
24. Pomogyi László: Szegényügy és közösségi illetőség a polgári Magyarországon. Budapest, 2001.
25. Föglein Gizella: Államforma és államfői jogkör Magyarországon 1944–1949. Budapest, 2001.

26. A praxistól a kodifikációig. Csemegi Károly emlékére (1826–1899) (szerk. Mezey Barna). Budapest, 2001.
27. Strafrechtsgeschichte an der Grenze des nächsten Jahrtausendes, Studienband (Red. Barna Mezey). Budapest, 2003.
28. Eckhart Ferenc emlékkönyv (szerk. Mezey Barna). Budapest, 2004.
29. Hajnal Hugó: Csemegi Károly. Budapest, 2003.
30. Képes György: A tökéletesebb unió: az Amerikai Egyesült Államok Alkotmánya. Budapest, 2003.
31. Ünnepi tanulmányok Kovács Kálmán egyetemi tanár emlékére (szerk. Mezey Barna). Budapest, 2005.
32. Paolo Becchi – Kurt Seelmann: Gaetano Filangieri és az európai felvilágosodás. Budapest, 2005.
33. Horváth Attila: A magyar magánjog történetének alapjai. Budapest, 2006.
34. Ladányi Andor: Törekvések, kísérletek a jogászképzés reformjára 1890–1944. Budapest, 2007.
35. Adolphe Chauveau – Faustin Hélie: A bűnrészesség. Budapest, 2008.
36. Horváth Attila – Koltay András – Máthé Gábor (szerk.): Sapieniti iniuria non potest fieri. Ünnepi tanulmányok Zlinszky János tiszteletére. Budapest, 2009.
37. Képes György: Dánia alkotmánytörténete a 13. század végétől napjainkig. Budapest, 2009.
38. Szimbolikus kommunikáció, A jog színházától a jogi rituáléig (szerk.: Mezey Barna). Budapest, 2011.